

Іван
Дзюба

Інтернаціоналізм
чи русифікація

Вво: Сучасність 1968

Іван Дзюба

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ

ЧИ РУСИФІКАЦІЯ?

ІВАН ДЗЮБА

**ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ
чи
РУСИФІКАЦІЯ?**

СУЧАСНІСТЬ 1968

IVAN DZYUBA

INTERNATIONALISM
OR RUSSIFICATION?

„SUČASNIST“ 1968

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА

Ч. 2 (21)

ДОКУМЕНТИ ч. 2

Обкладинка Якова Гніздовського
Cover designed by Jacques Hnizdovsky

© 1968 by M. Davies

Exclusive Publishing Rights in English Language
by George Weidenfeld & Nicolson Ltd.

First Printing in Great Britain 1968
by The Camelot Press Ltd., London and Southampton

Tous droits de la traduction française réservés
par Parti Pris, Montreal, Quebec, Canada © 1968

Права на український текст застережені за в-вом «Сучасність».
Частинні передруки дозволені за порозумінням з в-вом.

ПЕРЕДМОВА

Під час святкувань ювілейного року в Радянському Союзі під особливий наголос поставлено тезу: мовляв, Жовтнева революція розв'язала національне питання. Це твердження повторювалося вже до нудоти протягом всієї радянської історії. Воно містить у собі важливі натяки. Передусім, як національне питання в Радянському Союзі «розв'язано», то немає потреби обговорювати або сперечатись за нього; так би мовити, справу закрито. Далі, раз питання розв'язано, то виходить — за п'ятдесят років від початку революції закладено основи під новий етап національних взаємовідносин у Радянському Союзі. Такий висновок становить новий крок у радянській доктрині і має далекосяжне значення. Ми повернемося до цього згодом.

На відміну від низки питань, що мали вплив на ідеологічні основи марксизму-ленінізму і деякий час були на «ідеологічному індексі» (як декотрі проблеми економічної теорії, кібернетики, психології, соціології), але врешті були подані на публічне обговорення і потім на офіційну «перевірку» — національне питання залишилося досі на цьому індексі. Це — «закрите» питання: його не можна обговорювати публічно без офіційного дозволу; навіть розмови про нього в приватних колах вважаються підозрілими. Хто б порушив його за сталінського режиму після 16 з'їзду КПРС, без спеціального офіційного дозволу, тому загрожувала ліквідація — політична або фізична. Після смерті Сталіна спроби розпочати прилюдне обговорення національного питання в межах точно визначених принципів марксизму-ленінізму були — за винятком короткого періоду після 20 з'їзду КПРС — придушені. Так сталося

зокрема з конференцією в питаннях культури мови в Києві 1963 року. А недавно вжито всю потужність державно-поліційної влади, аби придушити нову спробу прилюдних дебатов: у 1965—67 роках арештовано і депортовано з України багато українських діячів культури.

Чому така вразливість на питання, яке навіть не належить до основних тез в ідеології марксизму-ленінізму? Правдоподібно тому, що воно вирішально впливає на сам характер національної структури радянської імперії. І звідси походить та «змова мовчання» в царині радянського державного устрою, як висловився Іван Дзюба, автор цієї студії, промовляючи в Бабиному Яру 1966 року.

На жаль, становище ускладнювалося досі тим, що широкі кола так званого вільного світу, офіційні й академічні, якоюсь мірою потурали цій змові промовчування національного питання в Радянському Союзі. До другої світової війни переважна більшість інтелектуалів та передових речників громадської думки Заходу не була ознайомлена з станом цього питання в СРСР; вважали його на практиці розв'язаним або просто не існуючим. Після війни його в СРСР уже не можна було не доглянути, але тоді Захід легковажив його, як «незначну» проблему, яку там «незабаром розв'яжуть» шляхом асиміляції й денаціоналізації (таку оцінку становища дав, наприклад, сумнівної вартости Гарвардський дослідний проєкт). Щойно в останніх декілька років учені й політичні спостерігачі Заходу звернули увагу на це питання і розпочали серйозні дослідження, про що свідчить ряд поважних друкованих праць.

Саме для цих досліджень студія Івана Дзюби має либонь найбільше значення. Він бо своєю працею остаточно зруйнував міт, що досі панував по обидва боки «великого ідеологічного вододілу». Він вивів національне питання на громадський форум у Радянському Союзі і таким чином заперечив офіційні та наївні приватні твердження, що, мовляв, національне питання там «уже — не проблема». Поза межами СРСР Іван Дзюба своєю студією, немов рефлексором, прослав широку смугу світла крізь туман байдужості, незнання, по-

ловинчастих істин і навіть зловмисної баламутності, що прикривали цю реальну проблему. Він зокрема кинув виклик усім тим, хто далі твердить, що «на національному фронті — без змін». А хто в останні роки щиро цікавився цією проблемою, дістав від нього потужний аргумент, нове джерело першорядної вартості. Він довершив те, що пробували зробити його ровесники, які в наслідок злощасної долі опинилися в таборі примусових робіт. Він висловив прагнення свого покоління — бажачучи встановити форум «публічності, як єдиної запоруки й законної гарантії справедливості».

Розвиток подій протягом останнього двадцятиліття показав наочно, що національна ідея не лише зостається рушійною силою в сучасному світі, але дедалі набирає більше вагомості і сили — і в комуністичній, і в не-комуністичній частинах світу. Під час другої світової війни всі комуністичні формації, регулярні частини і партизанські, воювали під прапором «національного резистансу» або «національного визволення». Сьогодні «фенікс націоналізму» ожив всередині міжнародно-комуністичного блоку: «Росія і Китай, за ширмою термінів „правовірності“, „єресі“ або „комуністичного інтернаціоналізму“, суперничають як ворожі великодержавні імперіялізми, вкорінені в своїх великодержавницьких інтересах та в своїх догмах».* Виникнення націоналізму в «соціалістичному таборі» держав викликало на практиці розклад монолітної імперіальної системи і все дужчий зріст незалежності складових країн одночасно з зростом прагнення знайти «власний шлях до соціалізму». Зростання націоналістичних почуттів проявилось найпотужніше у слаборозвинутих країнах; просто перед нашими очима з вулканічною бурхливістю виникали нові національні держави в Азії, Африці й на тихоокеанських островах, залишаючи за собою руїни старої імперіальної системи не-комуністичного світу. Справді парадоксальним у цьому процесі було і тепер є те, що саме Радянський Союз, підтримуючи «національно-визвольні війни», доливав

* Bertram D. Wolfe, *Marxism; One Hundred Years in the Life of a Doctrine*. New York, 1965, p. 12.

пального до націоналістичного вогнища у непохитному переслідуванні власних цілей: «максимальної інтеграції (в СРСР) і максимальної дезінтеграції в не-радянському світі...»^{*} Зріст націоналізму, формування і розвиток нових національних держав не могли не притягнути увагу громадської думки в Радянському Союзі, де народи усвідомили факт, що вони як національно-державні формації насправді становлять другорядні країни: на нижчому щаблі, ніж новоутворені і давніші афро-азійські нації-держави. Адже то — держави, що їм вони — радянські республіки, через свою монолітну великодержаву СРСР — допомагали вийти на шлях незалежності.

На фоні того процесу стає особливо наочною національна політика Радянського Союзу протягом останніх років. Саме тоді, коли національна ідея дедалі глибше вкорінюється в ґрунт сучасного світу і національна держава діє далі як основний і стабільний чинник міжнародного ладу, радянські політичні діячки висунули теорію «злиття націй». У теперішній альтернативі вони вибрали політику централізму, асиміляції і русифікації, замість широкої культурно-національної автономії, широких рамок федералізму і визнання національного плюралізму.

Ще можна б зрозуміти недоліки при визначенні національного питання в працях старших ідеологів марксизму: Маркса, Енгельса й Леніна. Вони шукали собі шляхів, намагаючись передбачити застосування своєї соціально-економічної програми у світі, що складався з окремих націй-держав. Однак не можна ані зрозуміти, ані виправдати сучасних радянських керівників та ідеологів: вони бо не зуміли належно зформулювати національного питання нині, в шістдесяті роки 20 століття; не зуміли врахувати живої дійсності і знехтували тяжкий радянський досвід минулого півстоліття. Щоб дійти власної мети, вони взялися запроваджувати свою програму всупереч законам соціально-політичного розвитку людства. Вони взялися плисти проти головної течії історії. Щоб забезпечити собі успіх у заходах для «злиття націй», радян-

^{*} F. C. Barghoorn, *Soviet Russian Nationalism*. New York, 1956, pp. 6—7.

ські керівники застосували знову всі інструменти тоталітарної системи: сувору партійну дисципліну, політично-адміністративний централізм, ідеологічний конформізм і поліційну силу держави. Все: і теоретичні настанови і практична політика — має дуже небагато спільного з урочистими тезами марксизму-ленінізму, як це крок за кроком доводить у своїй студії Іван Дзюба; але все те — прямий вислів традиційних великодержавницьких інтересів, формульованих та інтерпретованих, хоч публічно чітко не з'ясованих, російською керівною верхівкою.

На 20 з'їзді КПРС і зараз після нього пообіцяно ряд відносно ліберальних змін, що відкривали деякі перспективи для поступового розвитку в галузі національного питання. Однак наприкінці п'ятдесятих років, — чи то в наслідок повторного відродження в компартії традиційного страху перед «національним утилом» і «національним відродженням», чи, може, в наслідок зміцнення шовіністичної фракції в колах партійних «п'ятовиків», — процес лібералізації натрапив на підводні скелі партійного та адміністративного опору. Деякі разючі факти, як відновлена централізація в економічно-адміністративній ділянці, шкільний закон 1959 року, нова Програма КПРС — 1961 року (все за хрущовського керівництва), наочно показують, що партія насправді ніколи не мала наміру забезпечити конституційні права не-російських народів. Згаданий з'їзд і відлига після нього були тільки тимчасовими заходами: допомогти режимові перетривати критичне становище, витворене у зв'язку з смертю Сталіна. Правильність цього погляду підтверджується тим, що після відсунення Хрущова нічого не змінилося з далекоюсяжними цілями і безпосередніми завданнями партії щодо національної політики.

Програма КПРС з 1961 року в національному питанні вказує, з одного боку, на прагнення закрити попередній етап в історії міжнаціональних відносин та перейти до другого етапу — т. зв. «зближення» для остаточного «злиття націй СРСР», а з другого боку, виявляє нарішучість партійного керівництва щодо темпів здійснення цього плану. Політика

Хрущова з його прискореними темпами русифікації якоюсь мірою була схожа на трюк Мао Цзе-дуна, відомий під назвою «великого стрибка вперед»; це була своєрідна штурмівщина в національному питанні. Зате теперішній режим Брежнєва й Косигіна — обережніший, менш прямолінійний, стильний радше обходити перешкоду, ніж нашивидкуруч її ламати, бо натрапляє на великий опір громадської думки. Але цей режим такою самою мірою рішений прямувати втертим курсом догматичного цілопалення сучасного покоління в ім'я майбутнього «тисячолітнього царства».

Нова партійна програма, повна протиріч і двозначностей у національному питанні, створює (можливо, навіть навмисне) передумови для суперечних інтерпретацій, а ще більше для суперечних заходів. Формулювання пунктів програми помітно натякає, що далекосяжна мета партії — скасувати національно-адміністративний поділ і довести національності СРСР до «злиття». Уряд, не кажучи того виразно, дозволив русифікаційним чинникам у партійно-державному апараті зробити власні оперативні висновки на основі цієї програми. Наслідок: систематична, підтримувана офіційними колами або принаймні ними толерована асиміляція і денационалізація не-росіян через повідкривані брами до різних секторів їхнього життя для русифікаторських впливів. Якщо зважити, що ці заходи проходять під наглядом тоталітарного режиму, то ясно, в якій небезпеці опинилися не-російські народи СРСР. Бо на додачу до асиміляційного процесу, який звичайно відбувається в багатонаціональній країні, радянський режим має різні можливості проводити штучну асиміляцію при допомозі потужних державних установ, а водночас обмежити вкрай можливості не-росіян захищати свої національно-культурні відмінності. Таку самооборону могла б забезпечити лише демократична система правління.

У здійсненні своєї плянкової політики русифікації радянські лідери користуються «таємними союзниками»; найвпливовіший серед них — численна російська меншість у не-російських республіках, або, як називає Дзюба, російське шовіністичне міщанство. Російські «колони» (якщо вжити тер-

міну з Альжіру) не визнають ще й досі, що їхні життєві інтереси тісно пов'язані з українським ґрунтом і долею України, але далі орієнтуються на Москву, звідти черпають свою силу і там, а не в Києві, знаходять підтримку — достоту так, як мислили і діяли альжирські «колони», задивлені на Париж. Не менш важливий союзник Москви в її русифікаційній політиці — малороси: численні елементи українського населення, що воліють пристосуватися до вимог влади, аби вона їм лише забезпечила соціально-економічні побутові потреби та задовольнила етнографічні прагнення. «Малоросіяństwo» в найкращому вигляді це — безвільна, байдужа, пасивна маса; в найгіршому — активісти, що інколи перевищують своїх володарів-росіян у служінні великодержавницьким інтересам Москви і в плямуванні своїх патріотичних земляків як «буржуазних націоналістів».

Ці два «союзники» Москви млиновими каменями лежать на живому організмі української нації і не дозволяють їй піднятися. Звичайно, в інтересі Москви — зберегти і скріпити ці гнітючі тягарі, щоб, бува, українська нація не стала на власні ноги і не випросталася на весь свій зріст.

У наш час центром, який би відтяжив або принаймні неутралізував обидві гнітючі сили, міг би стати провід комуністичної партії України. Не зважаючи на свою другорядну роль в СРСР та всі силові недоліки, українська комуністична еліта має реальні можливості захищати українські національні інтереси більшою мірою, ніж вона тепер робить в рамках радянської адміністративно-політичної структури. Поряд із змінами в соціальній та економічній структурі української нації, за останні роки виявилися також зміни в керівному прошаркові комуністів України: він зріс численно щодо української національності, політичних, організаційних і фахових здібностей. Але бракує гідності і твердості, щоб здобути хоч десяту частину такої позиції, яку виборов румунський провід. Ще й досі кожного спостерігача вражає в київській партійній еліті разючий брак органічного відчуття спільності з українським народом. Вона далі не ототожнює своїх впливів і своїх власних інтересів з основними націо-

нальними інтересами України. Дійшовши до влади і ставши перед всесоюзними можливостями будівництва імперії, українська комуністична еліта придушила голос своєї національної гордості і погодилася бути добровільною і запобігливою служницею для політичних концепцій московського центру — навіть за ціну українських національних інтересів. Українські комуністи збайдужіли до питання: яка є і яка буде доля української нації; вони безславно співпрацюють з Москвою в здійсненні русифікації та асиміляції. А все це за ціну допущення їх до високих місць у Києві та участі в справах імперії. Вони, мабуть, не догадуються, що таким чином підривають власну базу, знесилюють джерело свого значення і впливу — український народ.

Іншими допоміжними чинниками у заходах Москви супроти не-російських народів стає загадкове мовчання російських діячів культури. Нині громадська думка світу розуміє значення ферменту, що розвинувся серед центрально-російської інтелігенції протягом останнього десятиліття. Мабуть, ніхто вже не сумнівається, що будь-яка лібералізація в не-російських республіках може прийти тільки після того, як така ж сама лібералізація постане в центрі СРСР. У цьому відношенні російська інтелігенція відіграє найважливішу роль. Тим часом при всіх своїх домаганнях в обороні прав людини, при всіх своїх прагненнях зберегти і розширити особисті і творчі вольності окремого громадянина, російська ліберальна інтелігенція досі не зважилася, або не захотіла, стати речником і захисником національних прав і вольностей не-російських народів. Офіційна Москва з задоволенням і полегшенням спостерігає цю мовчанку, яку, мабуть, можна пояснити, але неможливо виправдати. Бо хто з російських інтелігентів тепер не знає про загострення національного питання в радянській великодержаві? Тяжко повірити, що нинішня Росія не спроможна виростити нових Герценів і Добролюбових. Українці та інші не-росіяни в СРСР не можуть виправдати того, що досі не видно дружньої руки нової російської ліберальної інтелігенції, немає її чесної заяви, що вона такою самою мірою бореться за власні вольності, як і за

вольності всіх народів, придушених тим самим режимом, чи хоч заяви, що вона визнає їх вольності.

Тим часом дружню руку подано пригнобленим українцям та іншим не-росіянам в СРСР несподівано — з іншого боку. Недавно керівні кола італійської компартії виявили велику стурбованість становищем національностей в СРСР. Канадська компартія, як це видно із «Звіту делегації на Україну» (прийнятого ЦК компартії Канади 16-18 вересня 1967), продемонструвала таку саму людську затривоженість національною політикою в СРСР. Це показує, що Москва не може правити Україною так беззаконно, як досі, бо викликає обурення навіть у міжнародному комуністичному русі.

Ці обурення постають від важливих причин. Національні права і вольності первісно мали бути визначені та забезпечені в рамках радянської федеративної спілки. Але радянська політика, розвиваючись протягом десятиліть по дуже хиткій лінії, відзеркалює дуже особливу дворейковість підходу до основної ідеї федералізму. Більшовики збудували федерацію як складний та еластичний концепційно-структурний механізм, що вимогу єдності повинен був погодити з фактом національної різноманітності; національний партикуляризм з ідеологічним принципом «пролетарського інтернаціоналізму»; марксистську вимогу централізму з вимогами національної автономії.

Історія радянського федералізму за сорок чотири роки наочно показала неспроможність тієї системи забезпечити принаймні мінімум реальних конституційних прав, що становлять основу, кінцеву передумову для нормального діяння будь-якої багатонаціональної держави. Радянська федеральна система не виконала й досі завдань, для яких її утворено. Вона не змогла встановити навіть основної рівності національностей — як на практиці, так і в теорії. Не викорінено імперіальних привілеїв у політичній, соціальній, економічній та культурній галузях життя, що їх має великоруська нація супроти націй не-російських. В радянській федерації не створено нічого більше, як лише формальне риштовання національної державности і словесні форми національної суверенности. Зреш-

тою, ця система не забезпечує навіть мінімально необхідних умов для національного розвитку, а в деяких випадках навіть для фізичного існування народів-членів радянської федерації.

В ній регіональна «автономія» цілковито залежить від примх центрального уряду, а точніше сказавши, від партійних органів, що стоять поза і понад федеральною структурою. Цю «автономію» можна розширювати, звужувати або цілком перекреслювати, залежно від кожночасних намірів центральної влади. Федералізм в основному — засіб обмежування центрального уряду через децентралізацію влади. Він повинен бути конституційною формою правління, збудованою на основному законі, що обмежує самовладність уряду, якщо він має мати реальну вартість і життєздатність. Щобільше, як переконливо доводить сучасний видатний польський юрист А. Бурда, закони повинні бути обов'язковими не тільки для народу, а й для влади, у тому числі і партії.* Тим часом уся радянська дійсність становить переконливий доказ того, що поняття федеративного правління — чуже, стороннє поняття для офіційної радянської свідомості.

Суть справжнього, дійового федералізму залежить не так від його первісного формулювання, як радше від ролі, що її виконує писана або й неписана конституція, що править за нормативний і регулюючий чинник. А далі — залежить також від існування чи браку так званого «потенціалу для самовиправлення», який уможлиблює всій системі втримувати рівновагу між крайностями і відзеркалює потреби і вимоги громадян, з'ясовувані ними при допомозі різних приступних їм законних засобів. У недавніх подіях радянська система поставлена була на нову життєву пробу, хоч тільки в обмеженому, суто юридичному обсязі — в обсязі суто юридичного виявлення, чи має реальне значення стаття в Конституції СРСР — про право України на вихід із Союзу. Ця проба, викликана потоптанням громадських і державних свобод України, закінчилася трагічними наслідками для ініціаторів: юристи — Лук'яненко, Кандиба і їх товариші опинилися у виправно-трудових

* Andrzej Burda, Praworządność w systemie demokracji socjalistycznej. Wrocław, 1967, s. 82, 85—86.

таборат. Таким чином поліційні репресії заперечили навіть початковий прояв «самовиправного потенціалу», який зароджувався в післясталінському СРСР.

У новочасних індустріялізованих суспільствах культурний плюралізм значною мірою залежить від існування конституційної форми правління. Нове покоління українців у СРСР добре розуміє цей принцип, і немає нічого дивного, що у своїх писаннях і усних заявах окремі речники цього покоління з такою силою наголошують справу конституційності — потребу здійснювати на практиці хоч мінімальні гарантії, записані у теперішніх конституціях Радянського Союзу і Української РСР.

Радянська конституційність недавно випробувалася на двох різних рівнях: в охороні прав та вольностей окремої людини і в охороні прав та вольностей окремої нації. Українські інтелігенти на цих двох площинах, відмінно від російських радянських інтелігентів, зформулювали і з'ясували перед урядом свої вимоги. Вони розглянули широкі проблеми не лише як окремі громадяни, але також як члени української нації. Ось ці проблеми: збереження української нації; відновлення відібраних політичних, соціальних і культурних прав українського народу; відрусифікування міст і містечок України; і зрештою — дослідження можливостей незалежного розвитку української нації.

Стан з правами людини і основними вольностями належить до найганебніших сторінок історії СРСР, і переповідати їх тут зайво. Так зване «демократичне відродження», розпочате після смерті Сталіна і окреслене такими термінами, як «привернення соціалістичної законности», ще не встигло пусти коріння в ґрунт, як уже уся країна знову опинилася в кліщах традиційного російсько-радянського поліційного терору і репресій. Але радянський режим, мабуть, удвічі вразливіший на вимоги щодо національних прав, ніж особистих прав і вольностей, як це видно на основі методів і обсягу репресій супроти радянських українців.

Фермент на Україні охопив широкі шари населення, як це засвідчує Дзюба в своїй праці; і, що особливо показове, охо-

пив людей молодого покоління усіх професій, суспільних верств і переконань. Соціально-економічні зміни, які зайшли на Україні протягом останніх десятиліть, значною мірою збалансували українське суспільство. Тепер серед захисників національних прав українського народу є не лише люди сільського походження і мислення. Українська національна ідея вже не обмежується українським селом; — її основа розширилася й охоплює урбанізовані райони України; поряд із колгоспними працівниками та інтелігентами її відстоюють робітники і професійні люди. Таким чином український національний рух, всупереч твердженням деяких українських і чужоземних спостерігачів, перестав бути «хуторянським рухом», і його вже ніяк не можна окреслювати як «провансальство».

Важливою властивістю нового покоління української молоді і особливо його речників стає національна гордість: її не притупили ні спомини, ні нагадки про фізичний і моральний терор сталінської епохи. Це покоління глибоко стурбоване розходженням між навколишньою дійсністю і офіційними описами тієї дійсності. Люди цього покоління стоять (як висловився М. Джілас) «перед дилемою, що виникає перед кожним комуністом, який захопився комуністичною ідеєю добровільно і з альтруїстичних мотивів. Рано чи пізно така людина мусить зрозуміти суперечність між цією ідеєю і практикою партійних лідерів».* Нове покоління не лише боліє суперечливим становищем, але й намагається змінити його.

Іван Дзюба — чільний речник цього покоління. Він відомий на Україні, в Радянському Союзі і поза його межами як талановитий літературний критик і публіцист. У цій студії він показав себе також тонким політичним аналітиком і вченим. Центральними в його ранніх писаннях були три головні проблеми, що стоять перед суспільством і людиною радянської системи: проблема людських вартостей при колективістському ладі; роля людини — члена своєї нації; та місце національної ідеї в соціалістичному суспільстві.

* *Milovan Djilas, Conversations with Stalin. New York, 1962, p. 90.*

У цій праці Іван Дзюба охопив цілий ряд проблем, актуальних для української нації як збірного організму та для української людини як індивідуальності — в умовах радянської дійсності. Від появи твору С. Мазлаха і В. Шахрая «До хвили» (1919 року) не було визначної студії, написаної радянським українцем, в якій з такою силою, ясно, незаперечно і сміливо була б з'ясована справа України і становище української національної ідеї, як це зроблене в творі Івана Дзюби. На покриття разючого браку серйозних монографій українською мовою на тему національного питання в СРСР за останніх три десятиліття його праця справді — винятковий крок у новітніх спробах дослідити це питання і важливий вклад у розвиток української політичної думки взагалі. Вона являє собою своєрідний докір новій українській еміграції, що протягом 20-літнього перебування за кордоном у відносно вільних умовах не спромоглася дати працю подібної сили і вартості. Її цінність відтінюється обставиною, що її написано в Києві, в умовах радянської дійсності шістдесятих років.

Центральна тема його студії — загрозливе становище на Україні в комплексі безпосередніх і далекосяжних цілей російсько-радянського режиму. Звертаючись до керівників компартії УРСР, а далі також до правлячих кіл Москви, він фактами підтверджує, що недавні арешти українських інтелігентів (письменників, поетів, критиків, партійних і непартійних осіб) то показник дійсності на Україні за останні 30 років. Ці арешти — відповідь поліцейської системи на дедалі дужчий зріст національно-патріотичного почуття і на всенародну стурбованість українців тяжким становищем української нації. Правлячі кола з поспіхом застосували лобовий удар, ще доки усвідомили характер цих почуттів, доки вивчили причини явища і його можливі наслідки. А тим часом причини його мають глибоке коріння в історії Радянського Союзу, в минулому трактуванні національної проблеми, як і в теперішньому порушенні принципів національної політики.

На основі численних цитат із офіційних радянських заяв, стенограм партійних з'їздів і творів Леніна в цьому питанні Іван Дзюба уклав своєрідне обвинувачення правлячим

колам у Києві та Москві; що вони зрадили заповіти Леніна і порушили рішення попередніх партійних з'їздів у трактуванні не-російських націй; він закликає їх повернутися до лєнінських принципів національної політики, поки ще не пізно.

Іван Дзюба вправно і послідовно проводить порівняння між національною політикою теперішніх радянських керівників і національною політикою російських царів 18 і 19 століть. Він переконливо показує, що радянські керівники постійно проводять цинічно визначену і зручно маніпульовану політику русифікації та денационалізації не-росіян в СРСР. Щоб розкрити обсяг і механізм офіційної асиміляційної і дискримінаційної політики, автор детально аналізує стан освіти і національної економіки, адміністрації, культурних і суспільних справ, видавничої політики тощо. Проаналізувавши ґрунтовно становище російської нації в радянській спільноті народів, він вказує на зростаючу силу російського націоналізму і шовінізму, прихованого за офіційною клопотливістю про боротьбу з «рецидивами» так званого місцевого націоналізму.

Іван Дзюба не обмежується критикою. Він запитує: що при теперішніх обставинах планує робити український уряд у Києві?

Той уряд не турбується про «збереження національного етнічного складу населення своєї країни». Він не дбає про «українське національне обличчя республіки». Він не забезпечує своєї республіки «національними кадрами». Він не заопікувався досі «мільйонами українців в інших республіках Союзу» і також «розсіяними по різних кінцях земної кулі». Уряд Української РСР «не виконує своїх прямих обов'язків перед українським народом, від імені якого діє і коштами якого диспонує, якому підзвітний...».

Мабуть, одна з найбільш переконливих частин його праці — це драматичний заклик до керівників теперішнього режиму погодитися на вільне і чесне публічне обговорення всіх аспектів національного питання, щоб виявити справедливі оскарження, «всі накопичені помилки, всі наболілі проблеми», розглянути нові можливості і перш за все піти по лінії прагнень народу.

Голос Дзюби — голос нового українського покоління, що виросло під радянським режимом, але не зазнало тиску сталінського терору; воно вважає своїм обов'язком виправити помилки минулого і кривди сучасного. А втім Дзюба речник не лише українців: він промовляє також за всі національності радянської імперії, придушені нищівною і нівелюючою потужністю великоруської нації. Дзюба, як і покоління його однокласників, глибоко пройнятий журбою за долю своєї нації, з якою пов'язується ціле його «я».

Його студія — не тільки відверта критика, але й конструктивний проект іншої, позитивної політики. Її тези захищає Дзюба твердо і переконливо. В цілому це об'єктивна і авторитетна праця, тим більше, що автор належить до тих дослідників-марксистів, що тримаються рамок радянської конституції. Він розробив складне питання науковою методою і з'ясував свої критичні та позитивні твердження оригінальним аналітичним способом і своєрідним стилем. Його праця напевно стане винятково важливим джерелом для всіх, хто вивчає радянську проблематику, а зокрема національне питання в СРСР.

Степан Олійник

Автор передмови до студії Івана Дзюби, Степан Олійник — науковий співробітник Бібліотеки Конгресу США у Вашингтоні. Народжений на Україні в 1930 році, він прибув 16-річним хлопцем до США. Там здобув середню й університетську освіту. У 1954 році одержав ступінь бакалавра суспільних наук, а в 1959 році ступінь кандидата з ділянки міжнародних справ. Кандидатська дисертація Олійника — «Українська РСР в Організації Об'єднаних Націй». У 1965 році С. Олійник здобув ступінь доктора філософії у Джорджтаунському університеті у Вашингтоні і успішно оборонив докторську дисертацію: «Радянський федералізм у теорії і практиці». Він є співробітником англомовної «Енциклопедії українознавства», що появляється у видавництві Торонтського університету в Канаді.

*Першому секретареві ЦК Комуністичної партії України,
членові Президії ЦК КПРС товаришеві Шелесту П. Ю.*

*Голові Ради Міністрів Української РСР,
кандидатові в члени Президії ЦК КПРС
товаришеві Щербицькому В. В.*

Шановні товариші!

Звертаюся до Вас з листом у справі, яка схвилювала значну частину громадськості України. У справі політичних арештів, проведених у ряді міст України — Києві, Львові, Івано-Франківському, Тернополі, Луцькому — наприкінці серпня, на початку вересня, переважно в середовищі молоді, та обшуків і допитів, які широко проводяться зараз у Києві (про інші міста не знаю).

Як стало відомо, з запитом у цій справі звернувся до ЦК КПУ депутат Верховної Ради СРСР, лавреат лєнінської премії Михайло Стельмах, депутати Верховної Ради УРСР і лавреати шевченківської премії Андрій Малишко та Григорій Майборода. Відповіді вони не одержали. Нарешті, недавно з клопотанням роз'яснити характер арештів та долю заарештованих звернулася до ЦК КПУ група інтелігенції міста Києва, в тому числі генеральний конструктор авіації Олег Антонов, кінорежисер Сергій Параджанов, композитори Виталій Коре́йко та Платон Майборода, письменники Леонид Серпілін, Ліна Костенко, Іван Драч. Наскільки відомо, вони також не діждалися відповіді.

Тим часом надходять відомості, що тривають обшуки, виклики на допит у КДБ все нових людей, а часом і нові арешти.

Усе це посилює зрозумілу тривогу, а подекуди викликає і панічні чутки. У всякому разі створилася зовсім ненормальна і недостойна обстановка, яка ображає елементарне громадське почуття і викликає цілком природне побоювання: чи сумісне це з нормами соціалістичної законності і чи ця законність можлива за таких обставин. Адже минає четвертий місяць, як арештовано кілька десятків людей. Люди ці — не якісь гендлярі, казнокради чи хулігани. Це, кожен у своїй справі, люди компетентні, авторитетні і шановані (наприклад, відомі літератори Іван Світличний, Богдан Горинь, Михайло Косів, талановитий художник Панас Заливаха, один з кращих на Україні спеціалістів з виробничої психології Михайло Горинь, про новаторські починання якого ще недавно писали «Известия», один з провідних спеціалістів Інституту географії АН УРСР Микола Гринь, геофізик Іван Русин та студент Ярослав Геврич, Олександр Мартиненко та інші). І ось цих людей «ізолюють», ніяких посутніх роз'яснень з цього приводу не дається, ніяких повідомлень про причини арешту і пред'явлень обвинувачення немає. Досі більшості з ув'язнених не дозволені навіть побачення з членами родини. Це і само по собі негуманно й недемократично, а крім того, ще й створює атмосферу неясності й тривоги. В цій атмосфері ширяться найрізноманітніші, найбезглуздіші чутки і домисли. Вже сама можливість таких домислів і версій, сама процедура ведення «справи», яка їх породжує, є компромітацією тієї соціалістичної законності, яку ми нібито ж відновили. Ще більше насторожує те, що й до арештів і після них з деяких офіційних вуст можна було почути продиктовані злобою слова й натяки про нібито існуюче на Україні націоналістичне підпілля та інші несерйозні страховини, кимось навіщось все ж таки вигадані... Чи в такій атмосфері — коли є бажання заздалегідь довести придуману версію — чи за таких обставин буде дотримана справедливість щодо заарештованих? Адже не випадково якийсь час тому деякі офіційні та неофіційні особи, спекуючи на авторитеті своєї посади, з дуже серйозним і навіть скорботним виглядом говорили про те, що буцімто розкрито «центр», знайдено зброю, підпільну друкарню і т. д. Минув

місяць, і вже ніхто офіційно не насмілювався повторити ці трагікомічні «хохми».

Але тим часом пущена в хід безвідповідальна чутка шириться між міщанами, набирає ще безглуздіших форм, породжує нічим не виправдані настрої, готує ґрунт для сприйняття найстрахотливішої несправедливості. Збуджена натяками уява замінює відсутню фактичну інформацію. «Сказали такі люди, які не брешуть». Це саме та атмосфера, яка зробила можливими злочини культивського періоду. Чим ми гарантовані від того, що через місяць чи два не буде пущена в хід нова сміховинна версія, яка попри весь свій примітивізм може дорого обійтися заарештованим? Адже явно відчувається бажання «упекти» й «провчити» (не випадково слідство триває чотири місяці в цілковитій таємниці; були б факти — їх би з'ясували за тиждень). Явно відчувається злоба супроти певної категорії людей («націоналістів»), а злоба, як говорив В. І. Ленін, поганий порадник у політиці.

Це саме той психологічний комплекс, який штовхав до злочинів терористів сталінської доби. Пригадуються слова, які говорить одному з них герой роману С. Залигіна «На Иртыше» Степан Чаузов: «Почто ты во мене, в мужике, вражину ищешь, а коли не нашел, так на меня же и в обиде!». Оце «а коли не нашел, так на меня же и в обиде» — найстрашніше і найхарактерніше для деспотизму, психології деспотизму: Чим менше доказів, тим більше злоби, бо потрібно засліпити себе самого тваринною ненавистю до жертви, щоб несправедливість не мучила совісти й виглядала як доблесть.

Єдиною гарантією справедливості завжди була і лишається гласність, публічність, можливість для громадськості і для кожного громадянина знати й контролювати дії будь-яких чиновників і будь-яких органів, особливо каральних. «Маса, — говорив В. І. Ленін, — повинна мати право знати і перевіряти кожен, навіть найменший крок їхньої діяльності».¹ В обстановці ж таємничості і безконтрольності (від

¹ В. И. Ленин, Полное собрание сочинений, 5 издание, Москва, т. 36, 1962, стор. 156. Тут і скрізь далі, де тексти цитат з російських джерел подані в українському перекладі, переклад належить авторіві. — Ред.

ширшої громадськості) неминуче виникатимуть помилки, зловживання і злочини.

Ось чому все більше людей тривожиться і бажають у даній справі саме публічності як єдиної і законної гарантії справедливості. Хай відповідні органи скажуть народові, ко-го і за що заарештовано або що заарештованим інкримінується. Якщо ці органи вважають, що проти когось із заарештованих були чи підібрані докази їхньої вини, хай ці докази стануть предметом судового розгляду, хай слово дістануть і обвинувачі, і обвинувачені, а люди розберуться, хто правий, хто винний. Зрештою, це не просто добросердне побажання якихось розчулених людей — так повинно бути за радянськими законами й за елементарними засадами справедливості і здорового глузду.

Але обговорення справи має й інший не менше важливий аспект. Хоч ніяких офіційних чи публічних роз'яснень про арешти не зроблено, однак весь час досить цілеспрямовано нагнітаються чутки про те, що арештовано «націоналістів». У газетах, лекціях, на зборах знову, як у 1947—49 роках, з'яснило слово «націоналізм». На зміну явно безглуздим версіям про підпілля, зброю, типографію і т. д. прийшла нова версія — про «націоналістичну пропаганду». Що буде далі? (Як видно, слідчим органам це й самим неясно, в які статті кримінального кодексу, в яку «законну» форму виллюють вони свою злобу і упередженість проти заарештованих).

З давньої і недавньої історії відомо, що на Україні «націоналістом» вільно було називати всякого, хто мав елементарну національну гідність, хто турбувався долею української культури й мови, а то й просто всякого, хто чимось не догодив якомусь російському шовіністові, «великорусському держиморде» (В. І. Ленін).

Не секрет, що протягом останніх років на Україні щораз більше людей — особливо в середовищі молоді, як студентської, наукової і творчої, так частенько вже й робітничої — приходять до висновку, що з національною політикою на Україні не гаразд, що фактично національно-політичне становище України не відповідає її формально-конституційному

державному становищу як Української Радянської Соціалістичної Республіки в Союзі інших соціалістичних республік, що стан української культури й мови викликає глибоку тривогу і т. д. — все це в наслідок тривалих і кричущих порушень марксизму-ленінізму в національній справі, в наслідок відходу від наукових принципів комуністичного національного будівництва. Це постійно зростаюче коло людей висловлювало свої тривоги відкрито, публічно й принципово, стоячи цілком на радянських і соціалістичних позиціях, уболіваючи тільки за повноту й здоров'я духовного і культурного життя нашого соціалістичного й майбутнього комуністичного суспільства, оскаржуючи тільки непотрібні й коштовні втрати на відхилення на шляху вперед. Хто вважає, що ці люди в чомусь помиляються, повинні б їм відповісти так само відкрито й принципово, як поступили вони. Натомість їм відповіли терором, спочатку моральним, а тепер уже й фізичним. За останні два-три роки можна нарахувати не один десяток випадків репресій на цьому ґрунті. Десятки людей були покарані зняттям з роботи, виключенням з вузів, партійними та комсомольськими стягненнями тощо за участь чи причетність до тих чи інших справ, що довільно і по-зловорожому кваліфікувалися як «націоналізм». Ось тільки приклади двох останніх днів: виключення з університету (і з комсомолу) студента п'ятого курсу, молодого поета М. Холодного за виступ на обговоренні роману «Вербівчани» А. Іщука — виключення всупереч рішенню комсомольських зборів, які не знайшли за потрібне й можливе виключити М. Холодного; виключення з партії і зняття з роботи працівниці газети «Друг читача» Ріти Довгань, якій приписується організація вечора поезії в Науково-дослідному інституті зв'язку 8 грудня цього року. Взагалі треба сказати, що ні один майже вечір поезії за останні два-три роки не залишався без таких чи подібних «наслідків», а більшість домовлених вечорів просто забороняли («відмовляли») під різними приводами. Це вже доходить до анекдотів! (А хіба не анекдота, наприклад, — офіційне рішення про те, що кожен вечір поезії не проводити без санкції міському партії, а для членів Спілки письменників — ще й дозволу Спілки! Варто

тільки вдуматися в цей шедевр бюрократичного добропорядку, в це останнє слово теорії «мистецтво належить народам!»).

Якби зібрати до купи всі подібні факти, вийшла б така картина невсипущих, безжалісних і безглуздих переслідувань національно-культурного життя, яка злякала б самих режисерів цієї кампанії і багатьох-багатьох змусила б задуматися. Алеж хто знає про це при нашій публічності і гласності?

Ту немає можливості говорити про всі ці факти — їхній опис забрав би надто багато місця. Назву тільки найзначніші «інциденти», так би мовити, колективного характеру: розпуск клубу творчої молоді; історія з вечором пам'яті Тесі Українки в Центральному парку культури і відпочинку 31 липня 1963 року; знищення шевченківського вітражу в Київському університеті (березень 1964) з наступними цькуваннями молодих художників — його авторів; заборона зборів біля пам'ятника Т. Шевченкові в Києві (22 травня 1964 і 1965 рр.); наступні покарання тих, хто до пам'ятника прийшов; заборона шевченківського вечора на заводі верстатів-автоматів (березень 1965 р.), в результаті чого цей вечір відбувся в сусідньому паркові — з наступними санкціями проти його учасників (у наслідок перебування на холоді в одязі, розрахованому на приміщення, і не в останню чергу в наслідок психічного потрясіння через два дні помер молодий технолог Олександр Миколайчук — організатор вечора; покарання кількох десятків молодих журналістів, випускників Київського державного університету, які підписали заяву з протестом проти необгрунтованого звільнення за «націоналізм» популярного викладача університету доцента М. Шестопала (зима-весна 1965 р.); нарешті, розгін (у буквальному розумінні слова) органами КДБ дискусії з проблем стану української культури, організованої студентами університету, за участю кількох сот чоловік молоді (27 квітня 1965 р.) та ін. Уже тоді були проведені перші арешти, правда, короточасові, і тоді ж настирливо нашіптувалася людьми в цивільному версія про «американські долари» як таємничого надхненника цих «зборищ» (воістину, важко здичавілому від безвідповідальності бюрократові додуматися до чогось розумнішого! Він знає і вміє одно — прода-

ватися за гроші, отже, й ні в кого не здатен знайти інших мотивів). Нинішні арешти і нинішні версії про зброю, друкарню і знов же такі неминучі «доляри» — це логічне завершення цієї політики насильницького придушення національно-культурних інтересів молоді. Хочуть чи не хочуть організатори репресій, а це виливається в терор. Терор же — чи то морально-психологічний, чи то фізичний — не дає позитивного розв'язання жодної проблеми, а тільки створює нові. «Терор, — писав Енгельс, — це здебільшого даремні жорстокості, роблені заради власного заспокоєння людей, які самі відчують страх».²

Хто серйозно хоче розв'язати ту чи іншу проблему, яка виникла в житті, повинен задуматися над її причинами, над її джерелами. Можна заарештувати не то що кілька десятків, а й кілька сот і кілька тисяч громадян, — а все одно з кожним днем усе більше й більше людей у різних формах, скрізь і всюди, так чи інакше висловлюватимуть невдоволення і незгоду з багатьома аспектами теперішньої національної політики, будуть проймаються тривогою за долю української культури і української національності, будуть думати про те, як і чим тут можна зарадити.

Це чесні люди з добрими намірами. Їх тисячі. Це радянські люди. Хто і кому дає право «відсікати» їх від живого тіла народу, придушувати їхню громадську активність, ставити їх під підозру? Хто став би на такий шлях — чи не зробив би він чергового страшного злочину проти комунізму, проти суспільства?

А хто справді думає про інтереси комунізму, хто справді живе інтересами суспільства — чи не зобов'язаний він, придушуючи в собі особисті емоції й особисте роздратування, підходити глибше, не придушувати і відсікати, а додумуватися до первопричин і виправляти самі життєві явища, самі ті політичні помилки й неподобства, які дають небажані наслідки і породжують небажані настрої.

² К. Маркс, Ф. Енгельс, Сочинения, 2 издание, Москва, т. 33, 1964, стор. 46.

Я особисто глибоко переконаний, що сьогодні українець, відданий справі комуністичного будівництва, має всі підстави бути неспокоїним за долю своєї національності, а раз так — ніхто в світі не в силі заборонити йому про це говорити.

Я глибоко переконаний, що ця тривога, якою переймається дедалі все ширше коло української молоді, є неминучим наслідком серйозних порушень національної політики, точніше, цілковитої ревізії ленінської національної політики партії, ревізії, що її здійснив у тридцяті роки Сталін і продовжував Хрущов в останнє десятиліття.

Я глибоко переконаний, що для справи будівництва комунізму, для майбутнього комуністичного суспільства, для долі світового комуністичного руху сьогодні важко знайти щось корисніше й необхідніше, як відновлення ленінської політики, бо йдеться про долю цілих націй.

Ось про це я й хочу говорити докладніше.

З цією метою додаю до листа підготовлений мною матеріал на цю тему («Інтернаціоналізм чи русифікація?»).

Іван Дзюба

(Київ, грудень 1965 року)

ИНТЕРНАЦИОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ?

«Тут встает уже важный принципиальный вопрос: как понимать интернационализм». В. И. Ленин.³

«Треба створити власне пролетарське оточення навколо питань української культури... Лише пролетаріят може бути дійсним чинником української культури. Лише пролетарськими шляхами може йти збудування української культури і одночасно можна сказати: лише в своїх українських формах може розвинутися культура на Україні, лише в своїх українських формах може існувати Радянська держава нашої країни». М. Скрипник.⁴

«И теперь темные казематы полны. — Кто в них заперт? — Полиция пустила в народ клевету, будто это все поджигатели. Допрашивают, судят, томят и мучат, а не могут доказать, что это поджигатели, потому что в самом-то деле они не поджигатели, а только люди народу преданные, люди хотящие для народа другой, настоящей воли». «Колокол».⁵

В одного молодого українського поета є вірш з такими болючими словами:

Не маю зла до жодного народу,
До жодного народу в світі зла не маю.
Чого ж тоді все важчас мені
На світі жить у множині духовній?

³ В. И. Ленин, К вопросу о национальностях или об «автономизации», Москва, 1956, стор. 23.

⁴ «Х з'їзд КП(б)У; стенографічний звіт», Харків, 1928, стор. 458.

⁵ Тысячелетие России, «Колокол; общее вече», Лондон, 1862, ч. 4 (приложение к журналу «Колокол», ч. 147), стор. 26.

Це Сіль багатьох українців.

Український народ ніколи не був агресивним і нетерпимим до інших, ніколи в своїй історії не поневолював інших народів. Переважній більшості української інтелігенції, в наслідок її демократизму, завжди був чужий вузький націоналізм і зовсім невластивий шовінізм. Тим більше чужі вони переважаючій більшості українців тепер, після стількох гірких уроків історії, тепер, коли світоглядом українця неподільно став соціалістичний світогляд, спільний із світоглядом десятків народів великої соціалістичної співдружності.

І тим прикріше і тяжче українцеві (якщо він хоч трохи почуває себе українцем) бачити сьогодні, що з його соціалістичною нацією діється щось незрозуміле і невинуватено неподобне. Не всі українці однаково помічають і усвідомлюють те, що відбувається (бо й самі ці процеси по своїй суті такі, що не лежать на поверхні і не виступають у власній одежі), але майже всі відчувають, що діється «щось» недобре...

*

Марксизм-ленінізм визначає націю як історично зформовану спільноту, що характеризується єдністю території, економічного життя, історичної долі та психічного складу, який виявляється в культурі.

По всіх цих розрізах українська нація переживає тепер не «розквіт», як це офіційно проклямується, а кризу, і цього не можна не визнати при хоч трохи чесному погляді на реальну дійсність.

Єдність і суверенність території потрохи і чим далі більше втрачається через масове переселення («оргнабори» і т. п.) української людности на Сибір, Північ та ін., де вони нараховуються мільйонами, але швидко денаціоналізуються; через масове і не завжди економічно виправдане і економічними мотивами зумовлене організоване переселення на Україну росіян (як це, наприклад, зроблено в часи Сталіна, зокрема щодо міст Західної України); через формальність адміністративного поділу й сумнівність суверенітету уряду Української

РСР на території України. З цієї причини та з причин надмірної централізації — цілковитого підпорядкування всесоюзним установам у Москві — важко говорити й про *цілісність, суверенність* економічного життя української нації. *Спільність історичної долі* також утрачається через те, що українська нація все більше розсівається по Союзу, і через те, що все більше втрачається знання і відчуття історичної національної традиції, історичного минулого — в наслідок цілковитої відсутності національного виховання в школі і суспільстві взагалі. Українська національна *культура* утримується на досить провінційному становищі і практично трактується як «другосортна». Її минулі великі здобутки мало ширяться в суспільстві. Українська *мова* відтіснена на другий план і в містах України по суті не побутує. Нарешті, протягом останніх десятиліть українська нація по суті позбавлена нормального природного приросту, який властивий сучасним націям. Ще в 1913 році йшлося про «37-мільйонний український народ».⁶ Перепис 1926 року дає на Україні біля 29 мільйонів українців. Якщо додати понад 7 мільйонів українців у РРФСР (ця цифра називалася на XII з'їзді РКП(б) в 1923 році), то виходить теж біля 37 мільйонів. Ті самі 37 мільйонів з чимось дає і перепис 1959 року. Навіть при мінімальному природному прирості (не кажучи вже про офіційні таблиці природного приросту для України)⁷ число українців, вираховуючи втрати воєн, мало б збільшитися на 10—20 мільйонів. Адже загальна кількість населення в сучасних межах СРСР зросла з 159 мільйонів у 1913 році до 209 мільйонів у 1959 році, а число росіян, не зважаючи на втрати війни, подвоїлося (1897 — 55,4 мільйони, 1913 — 60—70 мільйонів, 1959 — 114,1 мільйонів).

Навіть якби не було ніяких інших тривожних фактів, то одного цього було б досить, щоб засвідчити, що нація переживає кризу. Але є і безліч інших фактів. Про них — про різні аспекти національної кризи, яку переживає український народ — ми й будемо говорити в цій статті. Особливо будемо

⁶ «В. І. Ленін про Україну», Київ, 1957, стор. 301.

⁷ Див. В. І. Наулко, Етнічний склад населення Української РСР, Київ, 1965, 134 стор.

говорити про те, як ця криза постала в наслідок порушення лєнінської національної політики і підміни її сталінським великодержавництвом та хрущовським прагматизмом, несумісним з науковим комунізмом.

Однак спершу хотілося б сказати кілька слів тим, хто не розуміє, чому нас повинна тривожити перспектива дєнаціоналізації того чи іншого народу, чому взагалі треба надавати значення питанню про національність.

Є різного роду негати́вні ставлення до цього питання. Є таке заперечення національності, яке перероджується елементарним невіглаством і цілковитою глухістю до духовних інтересів. Є заперечення, що в ґрунті своєму живиться бодай інстинктивним відчуттям небезпеки, зв'язаної з ідеями національності («політика»), але не признається і самому собі, що породжене воно страхом, а шукає «благородної» мотивації. Є, нарешті, заперечення, яке виникає з непорозуміння чи з поверхового розуміння національності як чогось такого, що протистоїть так чи інакше людству, загальнолюдській ідеї і, отже, тягне людство назад. У всіх тих поглядах те спільне, що, поперше, їхні власники вважають свою позицію вельми благородною і з кумедним презирством вважають за «націоналізм» усякий інтерес до національної справи, не помічаючи, що таким «націоналізмом» пройнята вся людська культура. Подруге, як показує історія, всяке збайдужіння до національної справи, нехтування її, затемнення її чи неохочість до неї завжди і всюди були так чи інакше зв'язані з суспільною реакційністю, антигромадськістю чи занепадом громадських засад. Одне слово, їхнє спільне джерело — суспільний деспотизм, не свобода. Такі погляди великою мірою перейшли нам у спадок від міщанства Російської імперії, де панував найбільший у світі соціальний та національний гніт, а тому і найбільший національний нігілізм. При чому характерно, що цей національний нігілізм у театральних костюмах гаданого «всечеловечества» й «общерусскости» проповідувався саме реакціонерами і кріпосниками, вченими «столпами отечества», тоді як демократи й революціонери типу Чернишевського, Добролюбова, Герцена, Бакуніна, Прижова і подібних підкре-

сливали загальнолюдську і загальнокультурну цінність національностей та колосальне місце національних рухів на широкому революційно-демократичному фронті боротьби проти деспотичної імперії російських царів. Всіма силами вони підтримували революційний рух неросійських народів супроти російської імперії, ставши тим самим справжніми інтернаціоналістами й істинними синами російського народу, його честю і совістю. (Згадаймо слова В. І. Леніна про те, що Герцен один врятував честь російської демократії, ставши на захист Польщі проти російського царизму).

Великий Герцен, з властивою йому соціальною чутливістю і безпомилним угадуванням будь-якого фальшу й несправедливості, гостро ловив і підкреслював внутрішній зв'язок між політичним деспотизмом і антинаціональністю. Він перший розкрив політичну суть того цілеспрямованого перемішування, знеособлювання і штучного «схрещування» націй, яке російський царат провадив під гаслом «єдинства, общего отечества, единокровия, братства» і тим подібними офіційними формулами. В його «Колоколе», зокрема, про це писалося:

«Наше правительство, не любя чистых национальностей, всегда старалось мешать и тасовать их елико возможно. Разрозненные племена бывают кротче, и видно правительственный желудок удобнее переваривает смешанную кровь, в ней меньше остроты».⁸

Герценівський «Колокол» постійно підкреслює реакційний характер офіційної «общерусскости», бюрократичної «безнациональности» і з гірким сарказмом говорить про всесильне й тупе казенне начало, яке стирає національність і особистість в ім'я чиновницького «удобообразия».

«Неужели вы, литераторы, публицисты, профессора, до сих пор еще не поняли, что чин превышает всякой национальности, что он сглаживает и уравни-

⁸ А. И. Герцен, Освобождение крестьян в России и польское восстание, «Колокол», Лондон, 1865, ч. 195, стор. 1602.

ває все народні особливості і недоліки, абстрагуючи і потенціюючи брентну людську особистість? Неужели ви ще не знаєте великого таїнства державного помазання, в силу якого і євреї, і магометани, дослужившись до полковника, можуть не тільки учить своїх російських підлеглих християнськими обов'язками, але і керувати їх релігійною совістю? Да де ви живете, на якій планеті? Ідеал чиновника — не пам'ящий родства. Или вы полагаете, что только русский способен дойти до такого незлобия сердца?»⁹

Цікаво, що ці саркастичні пасажі переігруються з аналогічними книгами Маркса (наприклад, про «Каналій», що «продають свою національність за привілеї й чини») ¹⁰ та Леніна («Буржуазия, которая больше всего выдвигала лозунг: „Где хорошо, там отечество“, буржуазия, которая в смысле денег всегда была интернациональная...» ¹¹

Звертаючися знову до людей, які далекі від того, щоб свідомо «продавати свою національність», але вважають інтерес до національної справи несумісним з людським благородством і хочуть почуватися «просто людьми», поза всякою національністю, — хочеться їм сказати, що вони глибоко (хоч, може, й щиро) помиляються, коли саме таку позицію приймають за останній висновок уселюдської культури. Зовсім навпаки. Всі великі діячі світової культури — філософи, соціологи, історики, письменники, мистці — вбачали свою приналежність до людства і працю для нього в належності до своєї нації й праці для неї. Всі вони свій вселюдський гуманістичний патос виводили з свого високого розвиненого національного почуття й національної свідомості, без яких не бачили справжнього інтернаціоналізму.

⁹ Там же.

¹⁰ Див. лист К. Маркса до Л. Кугельмана від 17 лютого 1870 року, кн. К. Маркс, Ф. Энгельс, «Избранные письма», Москва, 1947, стор. 233.

¹¹ «VIII съезд РКП(б); протоколы», Москва, 1959, стор. 344.

Можна було б наводити десятки й сотні відповідних висловів великих людей, великих авторитетів (оскільки ми звертаємося в цьому разі до тих, для кого важать авторитети), але це зайняло б багато місця.

Тому обмежимося тільки тим, що процитуємо своєрідне резюме, що його зробив з перегляду всіх суджень визначний дослідник національного питання, російський вчений, професор А. Д. Градовський, який далеко не був «націоналістом», але був сумлінний учений і добре знав здобутки європейської думки.

Звернувши увагу на сумну неосвіченість і легководушність сучасної йому публіки щодо національної справи, А. Д. Градовський так узагальнює ходячі заперечення національності, найпопулярніші аргументи «антинаціоналістів»:

«Культура єдина; результаты ее везде должны быть одни и те же. Каждый народ, хотя бы своим путем, но должен прийти к одинаковым результатам. Если результаты должны быть общие, то зачем хлопотать о различных путях? Не лучше-ли, не проще-ли усвоить себе учреждения, методы и средства народов, дальше нас ушедших в цивилизации? К чему напрягать ум свой, когда другие думали о том же предмете раньше и лучше нас? Начало национальности, льстящее нашему самолюбию, поведет нас к отчуждению от общекультурного движения цивилизованного человечества. Мы придем к убеждению, что все наше, потому только, что оно наше, безмерно выше всего чужого, потому только, что оно чужое. Самый источник чувства народности (тобто національності — І. Д.) сомнителен. Не заключается-ли он в затаенной вражде к другим народностям? Цивилизация должна привести все народы к общению и к возможному единству. Цивилизация дает нам всеобщий мир, упрочит всеобщее благосостояние. Что же делает наше начало народности? Оно порождает вражду и зависть между племенами, оно источник бесконечных войн, оно отвлекает народы от производительной работы над своими внутренними задачами. Подавим

в себе эти чувства, приличные разве племенам диким, изгоним их во имя высших требований культуры.

«Таковы ходячие мнения; таковы возражения, которые недавно еще можно было слышать на каждом шагу; мы услышим их — будьте уверены — в недалеком будущем. Но не только на эти ходячие мнения намерен я возражать. Нам необходимо дойти до корня дела, остановиться на том, что дает душу этим ходячим мнениям, которые являются только особым отзвуком, симптомом, так сказать, более глубокого миросорзечения».¹²

Розглянувши цей «антинаціональний» світогляд, А. Д. Градовський слушно приходить до висновку, що він є породженням або поверхового мислення, або прагнення обґрунтувати режим національного гноблення.

На підставі, з одного боку, всесвітньоісторичного процесу, а з другого боку — поглядів і вчень великих філософів, істориків та соціологів, узагальнюючи цей величний матеріал, Градовський так резюмує вироблене наукою XIX століття (і, додамо, прийняте і розвинене в пізнішу добу сучасною наукою) поняття про співвідношення нації і людства, національного, індивідуально-людського і вселюдського життя:

«Каждый мыслящий человек не может не заметить следующего знаменательного факта.

«По мере того, как европейские государства принимают более свободные формы, по мере того, как в них утверждается начало равноправности, развивается просвещение, увеличивается самодеятельность общества и его участие в политических делах — в каждом обществе укрепляется сознание его индивидуальных особенностей.

«Католическая и феодальная Европа средних веков не знала национального вопроса. Не знала его и Европа, созданная вестфальским миром, Европа искусственных государств...

¹² А. Д. Градовский, Национальный вопрос в истории и литературе, кн. «Собрание сочинений», Санкт-Петербург, 1901, стор. 228.

«Национальный вопрос поставлен и формулирован в XIX веке. Он вытекает из факта признания в народе нравственной и свободной личности, имеющей право на самостоятельную историю, следовательно на свое государство. Этот философский и политический принцип подкрепляется выводами наук, созданных в наше время: антропологии и науки о языке; он подтверждается выводами истории, получившей такое развитие в XIX веке. До того времени, как сложились антропология и наука о языке, до современных успехов истории, — „человечество“ представлялось какой-то бесформенной массой „неделимых“, мало чем различавшихся друг от друга. Теперь *человечество* представляется как система разнородных человеческих групп, громко заявляющих свое право на самобытное существование...

«Разнообразие национальных особенностей есть коренное условие правильного хода *общечеловеческой цивилизации*. Отдельный народ, как бы не были велики его способности и богаты его материальные средства, может осуществить только одну из сторон *человеческой жизни* вообще. Лишить *человечество* его разнообразных органов — значит лишить его возможности проявить во всемирной истории все богатство содержания человеческого духа. Единство и исключительность цивилизации, однообразие культурных форм противны всем условиям человеческого прогресса. Наука не отвергает понятия *общечеловеческой цивилизации*, в том смысле, что важнейшие результаты умственной, нравственной и экономической жизни каждого народа становятся достоянием всех других. Но философия истории неопровержимыми данными доказывает, что каждый из этих результатов мог быть добыт только на почве национальной истории, что статуи Фидия и философия Платона были греческим созданием, что римское право есть продукт римской истории, конституция Англии есть ее национальное достояние...

«Во имя полноты человеческой цивилизации все народности призваны к деятельности, жизни, одинаково удаленной и от замкнутого отчуждения, и от слепого подражания. Каждая народность должна дать человечеству то, что скрыто в силах ее духовно-нравственной природы. *Народное творчество* — вот последняя цель, указываемая каждому народу самой природой, — цель, без которой не может быть достигнуто совершенство рода человеческого... Подчинение всех рас одной „всеспасающей“ цивилизации так же пагубно действует на международную жизнь, как „всеспасающая“ административная централизация на внутреннюю жизнь страны...

«Человек, лишенный чувства национальности, неспособен к разумной духовной жизни...

«Только народ, говорящий своим языком, способен к прогрессу в умственной жизни... Только человек, победивший в себе чувство своекорыстия и бездушного космополитизма, отдавший себя народному делу, верящий в силу и призвание своего народа, способен к творчеству и к истинно великим делам; потому что он действует в виду живой вечности народа, со всем его прошедшим и будущим. При таких условиях народ, привыкший к серьезной упорной работе над собой, не будет стремиться к внешнему преобладанию; всеобщий труд вызовет действительное уважение одного народа к личности другого, и национальная свобода делается законом общечеловеческой жизни...

«Национальность и труд, национальность и творчество, национальность и школа, национальность и свобода — эти слова должны сделаться однозначными...

«Провозглашение национального принципа есть дело великой культуры, общей работы всех народов Европы. Он провозглашен во имя цивилизации и для цивилизации...

«Самосознание. Вот великое слово...»¹³

¹³ Там же, стор. 2-4, 14-15, 157-158, 263.

Повторюємо: подібних суджень дуже авторитетних і компетентних людей можна навести безліч, бо це не чийсь особистий висновок, а, як справедливо зазначив Градовський, «дело вековой культуры, общей работы всех народов Европы».

Марксизм-ленінізм, як відомо, виник не в результаті ігнорування цієї «вікової культури», а в результаті її опанування й переробки. Зокрема він не відкинув і величезного історичного суспільно-культурного значення й цінності нації, національного самопізнання і самоусвідомлення, національної думки і матеріальної творчості, національно-визвольної боротьби і т. д.

Ось як резюмує ставлення наукового комунізму до національного питання сучасний американський філософ-марксист Г. Селзам:

«Часто задают вопрос, почему нужно сохранять национальные группы и национальную культуру вообще? Почему бы не стремиться к созданию мировой культуры, одного языка, одной исторической традиции? Все эти вопросы поднимаются теми доктринерами, которые видят в национализме лишь препятствие для развития некоего мирового общества и понимают под национализмом лишь его наихудшее изготовление в форме буржуазно-националистического шовинизма...

«С нациями дело обстоит так же, как и с индивидами. Здоровое общество держится не на регламентации индивидов и причисывании всех под одну гребенку, а на наиболее полном и свободном развитии каждого индивида в интересах всех. Построение здорового мирового общества требует не стирания определенных национальных различий, а их поощрения и взаимодействия, создания всеобщей культуры на основе специфических достижений каждого народа».¹⁴

Марксизм-ленінізм поставив національне питання у зв'язок з революційною класовою боротьбою пролетаріату, у

¹⁴ Г. Селзам, Марксизм и мораль, Москва, 1962, стор. 251-252.

зв'язок з боротьбою за нове і справедливе безкласове суспільство — комунізм.

К. Маркс у листі до З. Маєра та А. Фогта від 9 квітня 1870 року:

«Інтернаціонал поставив собі завдання — всюди висувати на перший план конфлікт між Англією та Ірландією та всюди відкрито брати сторону Ірландії. Спеціальне завдання Центральної Ради в Лондоні — пробудити в англійській робітничій класі свідомість того, що національне звільнення Ірландії є для неї не абстрактне питання справедливості і людяності, але першою умовою його соціального звільнення».

Ф. Енгельс до К. Маркса 15 серпня 1870 р.:

«Мені здається, що справа стоїть таким чином: Німеччина втягнута від Ваденго у війну за її національне існування. Якщо вона виявиться переможеною від Ваденго, то бонапартизм зміцниться на багато років, а Німеччині на багато років — може, на цілі покоління, — кінець. Про самостійний робітничий німецький рух не буде й мови, боротьба за відновлення національного буття поглинати всі сили, і в кращому випадку німецькі робітники будуть тягтися на буксирі французьких... Вся маса німецького народу всіх клас зрозуміла, що в першу чергу йдеться саме про національне існування, і тому зразу заявила про підтримку».

І далі:

«Я гадаю, що наші можуть: 1) пристати до національного руху...»

Ф. Енгельс до К. Кавтського 12 вересня 1882 року:

«На мою думку, власне колонії, тобто землі, зайняті європейським населенням, Канада, Австралія, всі стануть самостійними; навпаки, лише землі, зайняті туземцями, Індія, Альжир, голландські, португальські, еспанські володіння пролетаріатові доведеться на час

перебрати і якмога швидше привести до самостійності... Переможний пролетаріят не може ніякому чужому народові нав'язувати ніякого ошасливлення, не підриваючи цим своєї власної перемоги».

Ф. Енгельс до Ф. Мерінга 14 липня 1893 року:

«Починається в великих масштабах пограбування німецьких земель. Це для німців вищою мірою ганебне порівняння, але воно тим більше повчальне, і з тої пори, як наші робітники знову поставили Німеччину в перші лави історичного руху, ми можемо трохи легше проковтнути ганьбу минулого».¹⁵

Марксизм-ленінізм виробив колосальне багатство ідей щодо національного питання, і ми, якщо нам справді дорогі інтереси комунізму, інтереси народу, а не види політичної кон'юнктури, не маємо права їх забувати або перелицьовувати для поточних потреб.

Марксизм-ленінізм, підпорядкувавши національну справу загальнопролетарській справі, справі революції і комунізму, тим самим не применшив, а збільшив її значення й вагу, оскільки ясно встановив, що без справедливого її розв'язання не можливе суспільство справедливості — комунізм — і зобов'язав нас дбати про збагачення й на множення національно-культурних здобутків, які складуть загальнолюдську скарбницю, а не обрізувати їхній ріст і підсікати коріння.

Маркс, Енгельс, Ленін явили зразки величезної чуйності й людяності, широкого гуманістичного підходу й світлого розуміння заповітних потреб кожної нації і перспектив найсприятливішого всесвітньо-історичного розвитку людства. Коли ж виявилось, що той чи інший присуд був зроблений поспішно, без достатньої обізнаності зі справою, що той чи інший погляд міг бути використаний так, що завдав би шкоди національній справі того чи іншого народу, — вони без вагань робили всі необхідні корективи, а то й міняли погляд. Згадаймо еволюцію поглядів Маркса й Енгельса в ірландському пи-

¹⁵ Маркс, Енгельс, Избранные письма, стор. 236, 242-243, 356-357, 465.

танні або уточнення, які вони вносили в своє ставлення до слов'янських справ Росії. Згадаймо, як Енгельс, надзвичайно прихильний до польських революціонерів, відмовився, однак, підтримати польські претенсії до землі «по цей бік Двіни й Дніпра», як тільки дізнався, що «всі селяни там українці, поляками ж є лише дворяни й частково міщани».¹⁶ Згадаймо, як В. І. Ленін, побачивши наростання російського шовінізму в Радянській країні, вдарив на сполох й оголосив йому «бій не на життя, а на смерть». Згадаймо, як він радив ширше залучити «націоналістів» до вироблення національної політики та її практичного здійснення на місцях, радитись з ними, прислухатися до них і підіймати їхню ініціативу.

Національна справа — це справа всього народу і справа кожного громадянина; це корінний інтерес усього народу і громадянства, совість кожного з нас; вона не відсуває всіх інших справ, інтересів та ідеалів, але нерозривно з ними зв'язана, і ніхто не має права мовчати, коли бачить щось неподобне, так само, як ніхто не має права затуляти вуха від тривожних голосів. }

¹⁶ Див. лист Ф. Енгельса до І. Вайдемаєра від 12 квітня 1853 року, там же, стор. 68.

I. МОЖЛИВІСТЬ ПОМИЛОК І ПРИПУСТИМІСТЬ КРИТИКИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ СПРАВІ

Національна політика належить у нас до числа тих прерогатив вищого керівництва, які не підлягають жодній критиці і жодному сумніву. Вважається, що національне питання розв'язане раз і назавжди в 1917 році, що внутрішня національна політика зформувалася тоді раз і назавжди і відтоді залишалася незмінною. Всякий сумнів у доцільності будь-яких її моментів на будь-якому етапі розцінюється як рецидив буржуазного націоналізму, а всяка спроба посутнього обговорення її — за словами послужливих демагогів, — «лє воду на млин на́ших ворогів». Вище я вже наводив і ще наводитиму факти розправ з людьми, які насмілювалися робити застереження щодо окремих моментів нинішньої національної політики (відповідні факти з часів Сталіна — загальновідомі).

А тим часом це далеко не лєнінський підхід.

Поперше, В. І. Лєнін не раз підкреслював, що перемогою революції національне питання ще не розв'язується, що ми робимо в цьому відношенні тільки перші кроки, що від формальної рівності націй, проголошеної революцією, до рівності фактичної можна прийти лише через цілий історичний етап соціального і національного будівництва, в якому можуть виникати непередбачені проблеми.

Подруге, В. І. Лєнін не раз гостро говорив про те, що партія допускала серйозні помилки в національній політиці (особливо в практичній), зокрема, що вона «прогавила» ряд важливих моментів національної ситуації, що багато партійних керівників просякнуті несвідомо великоруським націона-

лізмом і великодержавництвом, не розуміють національних потреб інших народів і дають привід бути запідозреними в тому, що збираються нести їм «свой великорусский шовинизм, прикрытый названием коммунизма».

Потрете, В. І. Ленін ніколи не приховував, що в партії є різні, часто протилежні погляди в національному питанні і вважав корисною і необхідною дискусію. А для успішного переборення великодержавництва й великоруського шовінізму як головної небезпеки для вироблення такої політики, яка була б найбільше чутлива до національних потреб інших народів, — вважав потрібним передусім прислухатися до голосів і скарг місцевих працівників і «націоналів». («Тут требуется детальный кодекс, который могут составить сколько-нибудь успешно только националы...»).

Всі ці погляди В. І. Леніна добре відомі з його доповідей та виступів на VIII і X з'їздах ВКП(б) та з опублікованої 1956 року праці «До питання про національності або „автономізацію"».

Набагато менше відомі аналогічні висловлювання багатьох делегатів VIII, X, XII та інших з'їздів ВКП(б) і з'їздів КПУ. Наведу кілька з них:

На X з'їзді у співповіді з національного питання (товариш Сафаров у згоді з духом висловлювань Леніна) було сказано:

«Партия по национальному вопросу твердой линии, которая бы действительно оздоровила процесс революционного развития на тех окраинах, которые при господстве царизма и буржуазии владели существование колониальных и полуколониальных стран, до сих пор не имела.

«Нужно отдать справедливость, что до сих пор наша партия крайне мало интересовалась национальным вопросом. Результатом этого был целый ряд непростибельных ошибок и задержка в процессе революционного развития на многих окраинах. Совершенно бессознательно иногда наши товарищи коммунисты, передовые пролетарские элементы вступали в противоречие, в кон-

фликт с трудящимися массами угнетенных национальностей, не умея к ним подойти и их изучить.

«Вся история бывшей Российской империи, которую Енгельс называл огромным количеством чужой награбленной собственности, была историей колонизации. И поскольку пролетарская революция нашла свою опору прежде всего в городах — на окраинах противоположность между городом и деревней приняла характер национального антагонизма».¹⁷

А ось уривок з виступу В. Затонського:

«Отбояриваться от вопроса голым провозглашением права наций на самоопределение или даже права наций на государственное отделение — нельзя... Национальное движение сейчас приобретает весьма серьезное значение. Национальное движение, пожалуй, было пробуждено революцией. Это мы проглядели, определенной образом прозевали. Это необходимо прямо сказать. В этом была колоссальнейшая ошибка Коммунистической партии, которая работала на Украине. Мы это прозевали, мы все в этом повинны. Мы прозевали рост национального движения, который был совершенно естественен в тот момент, когда поднялись к сознательной жизни широкие темные мужицкие массы. Мы прозевали тот момент, когда поднялось совершенно естественное чувство собственного достоинства в массах, и тот крестьянин, который привык раньше смотреть на себя с презрением, смотреть с презрением на свой мужицкий язык и т. д., начал поднимать голову и требовать гораздо больше того, что он требовал раньше при царизме. (Варто зауважити, крім того, як цілком слушно Затонський зв'язує пробудження національної свідомості з людською і громадянською гідністю, з людськими і громадянськими правами. — І. Д.). Революция пробудила культурное движение, разбудила широкое националь-

¹⁷ «X съезд РКП(б); стенографический отчет», Москва, 1963, стор. 189.

ное движение, мы не сумели направить по нашему руслу это национальное движение, а мы прозевали его, и оно пошло целиком по пути, по которому повели его мелкобуржуазная интеллигенция и кулачье. Это надо прямо сказать! Это была наша громаднейшая ошибка».¹⁸

Серйозних помилок допустилися в національній політиці й комуністичні партії інших країн Європи. Тому V конгрес Комінтерну в своїх ухвалях записав:

«Нигилизм и оппортунистические заблуждения в национальном вопросе, которыми до сих пор отличается целый ряд коммунистических партий, является самым слабым пунктом этих партий, которые никогда не смогут выполнить своей исторической задачи, если они не отделаются от этой слабости... Нигилизм и беззаботность в национальном вопросе (а тем более уступка «великодержавной» точке зрения господствующей национальной группы) принесли немало вреда...»¹⁹

Ці приклади (а їх можна було б навести ще багато) засвідчують, що в ленінські часи партія не приховувала помилок, труднощів і поворотів у національній політиці, не уникала широкої і принципової дискусії в національній справі, а, навпаки, вважала її необхідною для врятування всіх, часом не передбачуваних факторів національної ситуації і національного будівництва.

Цілком природно було б так само дивитися на це і сьогодні. Не по-ленінському було б замовчувати очевидні факти:

1) що національна політика в нашій країні мінялася (ленінське національне будівництво в двадцяті роки; перегляд Сталіном національної політики з початком тридцятих років, зокрема припинення так званої українізації; знищення Ста-

¹⁸ Там же, стор. 202-203.

¹⁹ «Коммунистический Интернационал в документах, 1919—1932 гг.», Москва, 1933, стор. 405, 488.

ліном партійних національних кадрів у тридцяті роки; сумно-звісна розправа Сталіна з цілими народностями під час війни і після війни; поновлення прав «ліквідованих» за Сталіна народностей після XX з'їзду партії; розширення прав союзних республік, але водночас і ряд суб'єктивістських шовіністичних заходів Хрущова, зокрема в галузі освіти й шкільництва); 2) що в національній політиці допускалися прорахунки й помилки, а то й злочини (як вищезгадане нищення цілих народностей або як очевидне україножерство і антисемітизм Сталіна, розкриті, зокрема, на XX з'їзді партії); 3) ще й тепер у національній політиці є ряд труднощів і неясностей, не все ще з'ясоване й принципово встановлене, а головне — далеко не завжди практика відповідає теорії.

Тут ленінський підхід, ленінський приклад учать, — і не тільки вчать, а й зобов'язують нас до того, щоб вільно й чесно обговорювати всі нерозв'язані питання, всі накопичені помилки, всі наболілі проблеми. Тільки на шляхах такого вільного й чесного, щиро зацікавленого обговорення, маючи постійно на оці інтерес гармонійного розвитку комуністичної співдружності націй, — тільки так і можна знайти справді науково-комуністичне розв'язання. А келійність, таємничість, лябораторно-кабінетна процедура, зневага до тої чи іншої думки, нехтування інтересами тої чи іншої суспільної групи, тих чи інших прошарків людей, мовчазне віддавання переваги одним мотивам (скажім, економічним) над іншими (скажімо, національно-культурними), практика негласних інструкцій, нещире маневрування, розходження між словом і ділом, між обіцянками і намірами — ніколи й ніде не давали добрих результатів. Саме такі засоби і така процедура і «ллють воду на млин наших ворогів».

II. ВАЖЛИВІСТЬ І МІСЦЕ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

У дискусії на X з'їзді партії один з делегатів заявив:

«Сейчас, товарищи, когда мысль направлена по другому пути, когда мы думаем больше о топливе, о продовольствии, о политике по отношению к крестьянству, сейчас как-то нет большой охоты выступать по такому вопросу, как вопрос национальный».²⁰

Це була дуже характерна заява. Аналогічних немало робилося і на VIII, і на X з'їздах партії, при чому не тільки з боку опозиціонерів типу Зінов'єва, П'ятакова, Каменева, Бухаріна та ін., які до ленінської заяви з приводу «автономізації», що була своєрідним ультиматумом великодержавникам і шовіністам, стояли по суті на позиціях національного ліквіда торства. Тільки після цілого ряду вкрай гострих виступів Леніна, де він показав усю шкідливість «партійного» національного нігілізму для справи соціалістичного будівництва, розкрив його шовіністично-колонізаторське коріння, — тільки тоді націонал-ліквідатори й великодержавники — одні щиро, інші вдавано до слухного часу (і цей час потім настав таки) — склали зброю. XII з'їзд партії у 1923 році пройшов уже під знаком величезної ленінської уваги до національно-державного й національно-культурного будівництва в республіках, під знаком активної ленінської боротьби проти шовіністично-колонізаторської інерції. Навіть ті, хто на VIII і X з'їздах посміювалися з самої постановки національного питання, тепер заговорили про розвиток соціалістичних націй, про небезпеку великодержавницької нівеляції.

²⁰ «X съезд РКП(б) . . . », стор. 201.

Глибоке і різностороннє розуміння Леніном національних справ, його дивовижна «інтуїція» в національному моменті — це не останнє, що суто по-людському зближувало його з Марксом та Енгельсом, не лише в теорії, але й як тип політика, тип громадянина. Існує поширена думка, нібито національне питання посідає в автентичному марксизмі третьорядне місце. На це, власне, спиралися і спираються націонал-ліквідатори. Адже насправді це зовсім не так. Маркс і Енгельс не раз висміювали тих, хто оголошував нації та національні проблеми «пережитком», «забобоном», чимось «реакційним». Звичайно, в «Капіталі», в теорії Маркса взагалі мало що знайдемо про національне питання. Алеж це й була теорія класової боротьби пролетаріату, а не теорія націй. Коли ж ця теорія класової боротьби переростала в історичну практику, ставала стратегією і тактикою, тоді в усьому колосальному історичному обсязі, в напруженій динаміці політичної боротьби поставлена нескінченна панорама національних життів народів. Тим то в «конкретніших» політичних працях, а особливо в листуванні Маркса й Енгельса знайдемо буквально величезне багатство ідей про національні відносини і національні завдання пролетарських партій. «... Від ігнорування національних рухів його (Маркса. — І. Д.) теорія далека, як небо від землі». ²¹

Тут доречно буде згадати, що і Маркс, і Енгельс не раз гостро застерігали від поверхового та однобічного засвоєння їхніх поглядів, від зведення їх до «фраз про історичний матеріалізм, про первинність економічних умов» тощо. У листі до К. Шмідта Ф. Енгельс писав: «Маркс сказав про французьких „марксистів“ кінця сімдесятих років: „Я знаю лише одне те, що я не марксист“». ²² А в листі до Й. Блоха Енгельс визнавав:

«Маркс і я винні частково в тому, що молодь інколи надає більшого значення економічній стороні,

²¹ «В. І. Ленін про Україну», стор. 386.

²² Лист Ф. Енгельса до К. Шмідта від 5 серпня 1890 року, кн. Маркс, Енгельс, «Избранные письма», стор. 420.

ніж це належить. Нам доводилося, заперечуючи нашим противникам, підкреслювати головний принцип, який вони відкидали, і не завжди знаходилося досить часу, місця і приводів віддавати належне й іншим моментам, співучасним у взаємодії. Але, як тільки справа доходила до відтворення якогонебудь історичного періоду, тобто до практичного застосування, картина мінялася, і тут уже не могло бути жодної помилки. На жаль, раз-по-раз вважають, що нову теорію цілком зрозуміли і можуть її застосовувати, як тільки засвоєні основні положення, та й то не завжди правильно. Це я теж можу закидати багатьом новітнім „марксистам”; аджеж завжди в цьому виникала дивовижна плутанина . . .»²³

В. І. Ленін узяв марксизм не тільки як ряд основних положень, але й як колосальне багатство людського духу й людського благородства, як, за його словами, спадкоємство всього кращого, що зробило людство за всю свою історію. Звідси — його незрівняна чутливість і вразливість в національних справах, звідси його рідкісне почуття національної справедливості, без якого не може бути справжнього політичного лідера і яке вражає кожного, хто прочитав замітки «До питання про національності . . .», вражає тим більше, що це почуття сьогодні великою мірою забуте і зневажене . . .

В. І. Ленін глибоко відчував свою величезну відповідальність у постановці національної справи в Союзі Соціалістичних Республік. Наполегливо і невтомно ставив він питання про Україну, викликаючи цим численні нарікання «централістів», які за «доброю старою традицією» вважали це питання австро-німецькою вигадкою. «Пишущего эти строки, — свідчив В. І. Ленін, — не раз упрекали в выпячивании национального вопроса на Украине», — і роз'яснював, що за такими закидами стоїть цілковите нерозуміння ваги і складності цього питання, нерозуміння інтересів комуністичного співжиття націй, стоїть «зубодробительный» комплекс шовініста-великодержавника.

²³ Там же, стор. 424.

«Ігнорувати значення національного питання на Україні, — засвідчував він, — чим дуже часто грішать великороси (і, мабуть, трохи менш, ніж великороси, грішать цим євреї) — значить робити глибоку й небезпечну помилку».²⁴

Коли Сталін запропонував ідею — «автономізації», тобто ліквідацію державної суверенності самостійних соціалістичних республік і зведення її до автономії, В. І. Ленін гостро заперечив це антинаціональне централізаторське ліквідаторство, і самий факт появи, допущення такого ліквідаторства прийняв як свою особисту вину перед справою комунізму.

«Я, кажется, сильно виноват перед рабочими России за то, что не вмешался достаточно энергично и достаточно резко в пресловутый вопрос об автономизации, официально называемый, кажется, вопросом о союзе советских социалистических республик».²⁵

Не раз і не два Ленін говорив про колосальну вагу національного питання і в пляні внутрішньому («коренной интерес пролетарской солидарности»), і в пляні зовнішньому:

«Было бы непростительным оппортунизмом, если бы мы накануне... выступления Востока и в начало его пробуждения подрывали свой авторитет среди него малейшей хотя бы грубостью и несправедливостью по отношению к нашим собственным иностранцам».²⁶

Тодішні партійні діячі добре бачили, яких зусиль коштувала В. І. Леніну переорієнтація національної політики партії від формального інтернаціоналізму в напрямку практичного національного будівництва й забезпечення його від великодержавницьких апетитів. Тому вони, поряд з глибокою вдячністю Леніну, висловлювали й тривогу за дальшу долю цієї політики: як вона буде провадитися без Леніна.

²⁴ «В. І. Ленін про Україну», стор. 615.

²⁵ *Ленін*, К вопросу о национальностях..., стор. 21.

²⁶ Там же, стор. 28.

І не випадково на XII з'їзді РКП(б) видатний комуніст Яковлев (багаторічний діяч ЦКК) говорив:

«Здесь перечисляли, что национальный вопрос обсуждался на VIII съезде, на X съезде и теперь на XII съезде... Забыли, что национальный вопрос обсуждался на декабрьской конференции в 1919 г., где тов. Ленин выступал с речью по национальному вопросу. Эта речь не попала даже в полное собрание его сочинений. Это — потерянная грамота, она тогда опубликована не была, боюсь, чтобы не было еще одной потерянной грамоты (Голоса: „Правильно“). Обсуждали бы вы здесь, на съезде, национальный вопрос так, как он сейчас обсуждается, если бы не было писем тов. Ленина? Нет. Я думаю, что одной основной гарантией того, что здесь не будет новой потерянной грамоты, а будет ряд практических шагов, является самое широкое распространение в партии тех идей и мыслей, которые развиты в письмах Ленина. Потому что это такие документы, которые каждого члена партии заставят задуматься, как через его аппарат проникает подлый великодержавный русский шовинизм».²⁷

Це саме підкреслював і делегат Махарадзе:

«Мы все хорошо знаем, какое и чье это мучение, что значит вся наша программа, кто вынес эту программу на своих плечах. Это все товарищи хорошо знают, все знают, кто первый сказал о великорусском шовинизме и кто первый поднял именно против этого знамя борьбы. Это был тов. Ильич. Вы все это хорошо знаете. Теперь я вас спрашиваю: похоже-ли то, что здесь провозглашается, на то, что говорил Владимир Ильич?.. Я надеюсь, что настоящий съезд, среди которого сейчас здесь отсутствует Владимир Ильич, но который витает здесь

²⁷ «XII съезд РКП(б); стенографический отчет», Москва, 1923, стор. 546-547.

среди нас, я думаю, что съезд этот вынесет такое постановление и примет такие меры, которые действительно обеспечили бы проведение в жизнь именно той программы, отцом и творцом которой он был».²⁸

І навіть тодішній голова Раднаркому УРСР Раковський, якого важко запідозрити в «самостійництві» або в особливих українських симпатіях (швидше навпаки, бо він довгий час був близький до тих опозиціонерів, що тягли лінію національного нігілізму), цього разу змушений був говорити так:

«Если по целому ряду причин нам приходится жалеть об отсутствии Владимира Ильича в нашей среде, то национальный вопрос является одной из этих причин. Нужны были его авторитет, его понимание не только внутренней, но и международной обстановки, нужно было, чтобы он своим авторитетным словом громко ударил по нашей партии и показал ей, что она в национальном вопросе совершает фатальные ошибки. Нужно откровенно сказать, что когда я смотрю на спокойствие, с которым в особенности русская часть нашей партии относится к спорам... я тревожусь за судьбу нашей партии».²⁹

Що перемогло пізніше в національній політиці: «мучение» В. І. Леніна, чи «спокойствие» обивательської частини, чи згодоване цим другим «ожесточение» сталінського гатунку? Це добре знає кожен, хто хоч трохи пам'ятає недавню історію. Але й після того, як з натруджених рук Сталіна випало його чудотворне «каленное железо», — і після цього ленінське «мучение» залишається забутим. Нам ще далеко до нього. Скрізь і всюди панує дух свідомого чи несвідомого зневаження національної справи й нерозуміння національного питання. Останні десятиліття йому не приділялося майже ніякої уваги ні в пресі, ні в літературі, ні в історії, ні в суспіль-

²⁸ Там же, стор. 474-475.

²⁹ Там же, стор. 528-529.

ній чи виховній роботі. Хібащо в галузі літературознавства й мистецтва ще дотлівали якісь жалюгідні схоластичні розмовки про «національну форму»...

Але під цією зовнішньою корою байдужості й ігноранції тим потужніше розгорявся внутрішній процес русифікації й асиміляції.

1923 року XII з'їзд РКП(б) ухвалив, і це було підтверджене потім рядом інших з'їздів: партія не може бути неутраальною у справах національного розвитку. Її найперший обов'язок — підтримати цей національний розвиток кожного народу, в кожній національній республіці. Щодо України, була спеціально засуджена політика «неутралітету» партії в т. зв. «боротьбі двох культур» — російської та української. Навіть у «Програму Комінтерну» було внесено спеціальний пункт про «обеспечение и поддержку всеми силами и средствами советского государства национальных культур освободившихся от капитализма наций».³⁰

А от 1963 року Хрущов заявляє: «Мы не будем консервировать национальных особенностей» (так, ніби йдеться саме про це оригінальне розуміння «національних особенностей»). Практично це означало: русифікаторська м'ясорубка може й далі крутитися «во всю», ми їй заважати не будемо!

³⁰ «Коммунистический Интернационал...», стор. 22.

III. СИЛИ, ЩО ПІДГОТУВАЛИ РЕВІЗІЮ ЛЕНІНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Та тривога за долю національної політики без Леніна, що її висловлювали делегати VIII, X та особливо XII з'їздів партії, не була ні випадкова, ні абстрактна. Проте люди, які цю тривогу здійснювали, добре знали, що є в партії сили байдужі або ворожі до цієї політики, добре знали, яких зусиль коштувало В. І. Леніну переборювати цю байдужість і стримувати цю ворожість, добре знали, що зі смертю Леніна ці сили зможуть знову піднести голову.

Наведу кілька виступів з XII з'їзду партії, в яких опукло змальовано найбільші перешкоди й найгрізніші небезпеки ленінській національній політиці. Якщо уважно вчитатися в ці виступи, неважко побачити, що затавровані в них антиленінські тенденції і настрої не тільки живі й сьогодні, але часом і перемагають під виглядом «ленінізму».

У виступі на XII з'їзді РКП(б) український делегат, відомий діяч партії товариш Г. Гринько висловив глибоку стурбованість з приводу розриву між теорією і практикою в національному питанні, з приводу того, що одностайно виносяться гарні ухвали, які потім забуваються. Причини такого згубного «мовчазного провалювання» національної політики Гринько вбачав, поперше, в «інерції неутралізму», подруге, в особливій великодержавницькій психології багатьох «партійних апаратників»:

«Я начну со справки, как проходил национальный вопрос на последней Всеукраинской партийной конференции. После доклада тов. Фрунзе и оживлен-

ных прений один из старейших членов нашей партии т. Скрыпник, знающий и чувствующий партию хорошо, сказал, что, несмотря на то, что вся обстановка конференции гарантирует единогласное принятие тезисов ЦК, у него все-таки есть пессимистическое настроение насчет того, чтобы и на этот раз тезисы эти не остались пропавшей грамотой. Тов. Фрунзе также подчеркнул в своем заключительном слове, что и у него есть некоторая доля пессимизма, вызываемая уверенностью, что в зале находится большое количество тт., которые могли бы возражать и не возражали, которые не усваивают нынешнего курса национальной политики. И мне думается, что это впечатление от одной из крупнейших партконференций подводит нас вплотную к тем затруднениям и препятствиям, которые мы встречаем прежде всего внутри нашей партии при проведении нашей национальной политики...

«Я хочу эти препятствия подчеркнуть в двух направлениях: в области государственных взаимоотношений внутри Союза и в области национально-культурной. Ни для кого не секрет, что не только в нашем советском аппарате... но и внутри нашей партии есть глубочайшая централизаторская инерция. И эта глубочайшая централизаторская инерция давит, гнетет, часто очень, ответственных руководителей наших и является одной из крупнейших преград для налаживания государственных взаимоотношений внутри Союза...»

Другую важливую перешкодою в національному будівництві Гринько вважає «чрезвычайно распространенную в нашей среде психологию, которая, как правило, в настоящий момент по национальному вопросу молчит. Иногда, впрочем, она говорит, но именно то, что она молчит, является самым опасным». Гринько іронічно, але фактично точно так викладає «основную черту этой идеологии или психологии»:

«Национальный момент был для нас важен в 1919—20 гг., когда он явился оружием идущего против

нас крестьянства. Мы его изжили, ликвидировали. Сейчас национальный момент не представляет для нас опасности. Второй мотив, который можно было бы назвать своего рода мнимо-экономическим пренебрежением к национальному моменту, звучит так — вопрос о смычке рабочих и крестьян разрешается экономически — махоркой, сельхозорудиями и т. д., национальный момент не играет здесь роли... Дальше, весьма часто личными впечатлениями хотят подменить анализ общественных фактов. Отвественнейшие товарищи из Украины говорят так: я всю Украину изъездил вдоль и поперек, я разговаривал с крестьянами, и я вынес впечатление, что они не хотят украинского языка. Вместо того, чтобы анализировать крупнейшие общественные движения, эпоху Центральной Рады, петлюровщины, национальных восстаний и т. д., довольствуются некритическими методами личных впечатлений — и на этом строят политку в национальном вопросе...

Скажемо чесно: чи сказане 1923 р. не попадас «не в бровь, а в глаз» деяким сьгоднішнім діячам? Чи не жива й сьгодні ця «психологія»? Чи не розквітла вона пишним цвітом?

«И именно эта психология есть основное и крупнейшее препятствие при проведении нового курса национальной политики... Я считаю, что основная задача этого съезда заключается в том, чтобы эту плотную инертную психологию, которая широко распространена в рядах нашей партии, разбить, чтобы не было этого тупого равнодушия в национальном вопросе, чтобы сразу же был дан именно активный характер проведению нашей национальной политики».³¹

Посудімо самі: чи пощастило «розбити» цю «плотную инертную психологию», чи, навпаки, вона стала ще «плотнее»...

³¹ «XII съезд РКП(б) ...», стор. 459-462.

А ось як цей політичний саботаж, цей безпринципний формалізм великодержавників по натурі висвітлив М. Скрипник:

«Мы привыкли идти по веками проторенной дороге и не понимаем, что принимаемые нами положения по национальному вопросу кое к чему нас обязывают.

«Что это обозначает? Откуда вытекает это противоречие между теорией и практикой? Не только на наших съездах, но и на втором конгрессе Коминтерна мы приняли резолюцию по национальному вопросу. Именно российская делегация внесла эту резолюцию. В ней говорилось, что пролетариат в области нацвопроса должен быть готов к величайшему самопожертвованию для того, чтобы образовать союз с колониальными народами и с крестьянами угнетавшихся народов. Вот этот вопрос, который должен быть перед нами поставлен.

«Что же, эта готовность к самопожертвованию проявлена? Нет, не проявлена. Имеются только теоретические признания со стороны большинства, но когда доходит до дела, ни силы, ни воли нет у нас. Великодержавные предрассудки, всосанные с молоком матери, стали инстинктом и многих товарищей...

«Так почему же мы практически в национальном вопросе топчемся на месте и при правильном принципиальном его разрешении остаемся на деле бессильными? Дело в том, что мы все время балансируем в области национального вопроса. Некоторые все время пытаются найти среднюю линию. Каждое указание на великорусский шовинизм всегда считают необходимым компенсировать указанием противоположным на шовинизм народностей недержавных, и всегда получается двойная бухгалтерия. Каждое упоминание на великодержавный шовинизм пытаются всегда дисквалифицировать предъявлением встречного иска: «дескать, сначала преодолейте свой собственный национализм». Так на деле с великодержавным шовинизмом у нас никакой борьбы не велось. (До речі, про те саме ще на X з'їзді у

співдоповіді з національного питання тов. Сафарова говорилося: „Из этого одновременного битья ничего, кроме проведения под советским флагом национального беспартия, не получается” — І. Д.)³² Этому должен быть положен конец...

«По национальному вопросу в нашей партии были различные точки зрения: точка зрения Розы Люксембург и точка зрения тов. Ленина. Увы, товарищи, имеется еще и третья точка зрения, за которой стоит наибольшее число сторонников, это точка зрения партийного болота, точка зрения людей, которые боятся здесь выступить с определенной линией... Имеются ли в нашей партии товарищи, которые являются принципиальными великодержавниками руссоत्याми? Так почему же они здесь не выступают, а только на практике искажают партийную линию? Не важно принять резолюцию, а важно ее провести.

«У нас на Всукраинской партийной конференции была единогласно, всего при четырех воздержавшихся. принята резолюция по национальному вопросу...

«Но мне рассказывали, что после принятия этой резолюции один из голосовавших за нее, председатель губисполкома, по выходе из зала заседаний, на сделанное к нему на украинском языке обращение какого-то беспартийного кооператора ответил ничтоже сумняшеся: „говорите со мной на понятном языке”. Он „проголосовал” резолюцию по национальному вопросу, он с нею „вполне согласен”. Вот это противоречие между теорией и практикой, эту линию болота необходимо выжечь каленым железом, необходимо, чтобы наша теория, принципиальная линия, действительно осуществлялась на практике».³³

³² «X съезд РКП(б) ...», стор. 196.

³³ «XII съезд РКП(б) ...», стор. 523-526.

Чи не правда, як злободенно все це звучить сьогодні? Навіть коментарів не треба: дуже знайома картина...

А ось із виступу тодішнього голови Раднаркому Раковського, який, як я вже говорив, зовсім не був хворий на «українство»:

«Я должен перед вами сознаться: некоторое время мы питали надежду накануне съезда, что национальный вопрос, как предполагал Ильич, станет центром нашего съезда, а он стал хвостом нашего съезда. С нетерпением наши товарищи выдерживают спор по национальному вопросу. Я не думаю упрекать кого-нибудь, ибо в этом вопросе мы повинны все, и на Украине, и когда я вижу, как туго нам удастся заставить наши организации, которые работают там в условиях национальной борьбы, как туго нам удастся заставить их понимать значение национального вопроса, я начинаю тревожиться за советскую власть....

«Есть у нас по отношению к национальному вопросу предрассудок, глубокий предрассудок, и тем более опасный предрассудок, что он является коммунистическим предрассудком, потому что у него видимость коммунистическая, потому что у него имеются корни в нашей программе и потому, что за этим предрассудком скрывается наше невежество по национальному вопросу. Я помню одно слово тов. Сталина, чрезвычайно характерное, когда я вернулся из-за границы после принятия программы о Союзе, тов. Сталин мне говорил: „Вы знаете, многие спрашивали меня: это надолго, это не дипломатический ли шаг?“ Да, товарищи, вся национальная политика, все наше советское правительство в межсоюзных отношениях для большинства у нас, на Украине, а здесь в России еще больше, понимались, как известная стратегическая дипломатическая игра: „Помилуйте, ведь мы еще с Октябрьской революции решили национальный вопрос, ведь у нас страна коммунистическая, ведь мы же за интернационализм“. Скажите, товарищи, сколько из вас могут сказать, в чем Октябрьская революция

решила национальный вопрос? Ведь, вы не забываете, что еще в 1919 году на партийном съезде авторитетные товарищи говорили, что национального вопроса больше нет... Что же остается для рядового товарища? И вот у нас масса товарищей, ответственных, которые с улыбкой, с насмешкой относятся к национальному вопросу: „Ведь, мы — страна, которая уже перешла национальности, мы — страна, где — как выразился один товарищ, — материальная и экономическая культура противопоставляется национальной культуре. Национальная культура — это для отсталых стран, которые находятся по ту сторону баррикады, для стран капиталистических, а мы — страна коммунистическая”». ³⁴

На тлі всього вищенаведеного стає зрозумілим, що були підстави сумніватися в достатності тих гарантій, що пропонувалися раніше для додержання національних прав. Проте говорив зокрема Яковлев:

«Еще о тех гарантиях, которые предлагает тов. Сталин. Является-ли гарантией второй ЦИК (запропонувано Сталіном палата національностей в складі ЦВК. — І. Д.)? Я прошу спокойно вдуматься в это. Разве первый ЦИК может что-нибудь гарантировать практически, разве он решает самостоятельно основные принципиальные вопросы? А если вы к первому ЦИК прибавите второй ЦИК с такими же правами, то неужели эти два ЦИК-а будут содействовать вместе разрешению национального вопроса? Посмотрите прямо в глаза. На съезде партийном мы можем требовать, чтобы нам дали гарантию того, насколько это будет проводиться всерьез, а не только гарантии бумажные... Как нужно ставить вопрос? Нужно искать других гарантий, и одна из самых существенных гарантий — самое широкое распространение тех идей и мыслей, которые развиты в последних письмах тов. Ленина. Это то, что может заставить всю

³⁴ Там же. стор. 529-530.

партию встряхнуться и задуматься. Эту гарантию несомненно нужно провести, поскольку там ставится вопрос с необыкновенной точностью и ясностью, поставит ясно перед сознанием всей партии».³⁵

І тут доводиться констатувати найганебніше: саме цього останнього не було зроблено, «ідеї та думки, розвинені в останніх листах тов. Леніна», не стали надбанням партії та народу. До 1956 року ці листи лежали запечатаними в сталінських сейфах і були опубліковані тільки в 1956 році. Але й відтоді на них не дуже охоче посилаються і, м'яко кажучи, не дуже їх популяризують. Воно й зрозуміло: надто контрастують ці ленінські думки з тим, що робиться в нас в національній справі сьогодні.

Погляньмо конкретніше на деякі аспекти в «лінії», по яких ішла нещадна ревізія ленінської національної політики; одночасно ми побачимо, як розквітали і брали гору оті, відзначені вище у виступах партійних діячів, антиленінські, антикомуністичні тенденції і настрої — невігластво й безвідповідальність у національній справі, байдужість і зневажання, великоруський націоналізм та великодержавний шовінізм, розрив між теорією і практикою, між словами та ділами, бюрократичне централізаторство і т. д. і т. п.

³⁵ Там же, стор. 548.

IV. МАЙБУТНЄ НАЦІЙ: НАЦІЇ ЗА КОМУНІЗМУ

Практичне ставлення до того чи іншого суспільного явища чи добра вирішальним чином залежить від уявлень про його майбутню долю й призначення. Якщо більш-менш офіційно повідомити господаря дому про те, що найближчим часом або в недалекому майбутньому його будинок буде знесено, а його сад стане будівельним майданчиком для інших споруд, то навряд чи господар стане розбудовувати свій дім і плекати сад; тим паче навряд чи захопив би він своїх друзів і гостей таким наміром. Швидше за таких умов виробилося б щось аналогічне до своєрідної психології «дачників», на зразок тієї, що її свого часу експонував М. Горький.

Щось подібне до цього саме й відбувається в нас у справах національних. Серед переважної маси населення панує уявлення, що безпосереднє, чи не найближче завдання комуністів — створення безнаціонального суспільства («злиття націй»), а тому національні мови і культури — це щось «відживаюче», відстале, «другосортне» і навіть реакційне, у всякому разі — щось підозріле і гідне жалю.

Звідки взявся цей дикий погляд і чому він видається за «марксистський», чому він зв'язується з ідеєю комунізму? В усякому разі він нічого спільного з марксизмом і комунізмом не має і є їхньою прямою і цілковитою протилежністю.

Маркс завжди висміював подібні темні політичні махінації або невігластво. Так, наприклад, повідомляючи Енгельса про одне з засідань Ради Інтернаціоналу, він саркастично писав:

«Представники „молодої фракції” (неробітники) висунули тут точку зору, що всяка національність і сама нація — застаріле марновірство...

«Взагалі ж усі, хто ускладнює соціальні питання „забобонами” старого світу — „реакціонери”.

«Англіїці дуже сміялися, коли я почав свій виступ з того, що наш друг Ляфарґ та інші, що скасували національності, звертаються до нас „по-французькому”... Далі я натякнув, що Ляфарґ, сам того не усвідомлюючи, під запереченням національностей розуміє, здається, їх поглинення зразковою французькою нацією».³⁶

Маркс знущався з цих поглядів, називаючи їх «прудоністським штірнеріанством», і вказував на їхню імперіялістичну суть. А от ті, хто сьогодні сповідає подібне — поглинення багатьох націй «зразковою російською» — ті звучать це... марксизмом і комунізмом! Який гіркий і безглуздий парадокс! Скажете, що сьогодні ніхто не проповідує поглинення націй, але — «злиття, зближення». Так, офіційно, у пресі це зветься «зближенням» і «злиттям» націй. Але спитайте, як розуміють це «зближення» 99% публіки, — і побачите, що йдеться про те саме «поглинення». Подивіться, як це «зближення» виглядає на практиці, і побачите те саме «поглинення». Зрештою дані останнього перепису дуже красномовно говорять про це. 1914 року Ленін писав:

«В Росії навіть урядова, тобто завідомо перебільшена і підроблена відповідно до „намірів уряду” статистика налічує в усьому населенні країни тільки 43% великоросів. Великоросів у Росії менше половини населення... „Інородців” у Росії 57% населення, тобто більшість населення, майже $\frac{3}{5}$, а в дійсності, мабуть, понад $\frac{3}{5}$ ».³⁷

³⁶ Лист К. Маркса до Ф. Енгельса від 20 липня 1866, кн. Маркс, Енгельс, «Избранные письма», стор. 179.

³⁷ «В. І. Ленін про Україну», стор. 340-341.

Тепер, на 48 році радянської влади, великороси, за офіційними даними, становлять у Союзі значно більше половини населення, а якщо врахувати й зрусифікованих інонаціоналів (у даних перепису вони офіційно значаться як такі, що визнали рідною мовою російську), то це набагато більше. Відповідно відносно поменшало українців та інших «націоналів». За рахунок чого так різко змінилося співвідношення? І чи є це наслідком нормального співжиття націй? Навряд чи можна це вважати успіхом комуністичного національного будівництва, — комуністи будь-якої країни світу, коли б це стосувалося їхньої зформованої нації, розцінили б це зовсім інакше. Аналогії довелося б шукати в зовсім іншій некомуністичній добі і сфері історії. І навряд чи можна це зв'язувати з «ленінською національною політикою», — Ленін, як відомо, подібні явища кваліфікував словами «великорусский империализм»... «русский великодержавный шовинизм» і подібними. Ні в одному з документів ленінської РСДРП(б) не схвалюється асиміляція націй, особливо ж асиміляція менших націй більшою, і не говориться про злиття націй як безпосереднє завдання пролетарського руху. Звідки ж узялося «ходячее мнение», яке поняття про революційний рух пролетаріату та побудову майбутнього комуністичного суспільства неодмінно й автоматично зв'язує з поняттям про «злиття націй», про «безнаціональність» (тобто, практично про асиміляцію)? Очевидно, не з теорії наукового комунізму.

Коли в документах РСДРП говориться про «злиття робітників усіх націй», то мається на увазі — і це підкреслюється чітко й ясно — організаційне об'єднання в єдиних класових організаціях з метою спільної революційної боротьби: «Интерес рабочего класса требует слияния рабочих всех национальностей данного государства в единых пролетарских организациях — политических, профессиональных, кооперативно-просветительных и т. д.», при забезпеченні «полного равноправия всех наций и языков».³⁸

³⁸ «КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК», 7 издание, Москва, 1954, т. 1, стор. 315.

Щождо самих націй, то радянська влада недвозначно проголосила своїм завданням їхній всебічний розвиток, особливо розвиток раніше пригнічених і неповноправних націй. У співдоповіді з національного питання на X з'їзді партії пропонувалося: «Советская власть, Коммунистическая партия должны стать важнейшим фактором национально-культурного развития трудящихся масс угнетенных национальностей».³⁹

Ідея асиміляції націй, ідея про майбутнє безнаціональне суспільство — це не ідея наукового комунізму, а того «комунізму», який Маркс і Енгельс називали «казарменным». Це також ідея ревізіоністів, соціал-демократів і II Інтернаціоналу. З нею особливо носився К. Кавтський. Як залишок кавтськiянства вона була проникла і в комуністичний рух початку століття, але швидко була переборена, вщент розкритикована Леніном та іншими комуністами.

Часто посилаються на те, що В. І. Ленін не лише не засуджував, але, навпаки, вітав асиміляцію націй. Але це брутальне спотворення духу ленінізму. Поперше, Ленін захищав не асиміляцію, а політичне об'єднання пролетарів усіх країн і в цьому контексті відкидав виступ проти такого об'єднання, продиктований страхом асиміляції. Подруге, мова йшла про стихійну асиміляцію, цілеспрямовано й пляномірно продовжувану державою, — така штучна асиміляція завжди була в його очах злочинною, і хай хтобудь спробує хоча б тільки уявити собі подібну програмну настанову в партійних документах ленінського часу. Нарешті, потретьє, неосудження асиміляції в тому смислі і в тому контексті, про які ми говоримо, зустрічається тільки в дореволюційних роботах Леніна, після революції, приступивши до практики національного будівництва, Ленін істотно міняє акценти і більше вже ні слова не говорить про користь будь-якої асиміляції, а все вістря боротьби спрямовує проти русифікаторства, проти великоруського шовінізму й великодержавництва, тобто по суті проти асиміляторства. І це цілком зрозуміле: практика національних рухів та національного будівництва показала, що в інтересах комунізму найбільший розвиток націй, а не їхнє згор-

³⁹ «X съезд РКП(б) . . . », стор. 199.

тання й асиміляція; настанова на асиміляцію в політиці *правлячої багатонаціональної держави з імперіялістичним минулим* неминуче привела б до цілого ряду несправедливостей щодо націй цієї держави, привела б до відродження в нових формах старих імперіялістичних відносин усередині цієї держави і завдала б величезної шкоди справі комунізму і свободи в усьому світі, — проти чого і повставав Ленін.

Ось чому Ленін у 1917 році ні словом не говорить на користь будь-якої асиміляції; ось чому у нього немає жодного слова про бажаність асиміляції в країні рад; ось чому, якраз навпаки, він в останні роки свого життя головним об'єктом боротьби обирає великоруський шовінізм та великодержавництво, істотою яких і є асиміляторство.

Не випадково в доповіді на XVI з'їзді ВКП(б) протиставлялися соціал-асиміляторська позиція Кавтського й інтернаціоналістська позиція Леніна:

«Ленин никогда не говорил, что национальные различия должны исчезнуть, а национальные языки должны слиться в один общий язык; в пределах одного государства, до победы социализма во всемирном масштабе. Ленин, наоборот, говорил нечто прямо противоположное, а именно, что „национальные и государственные различия между народами и странами... будут держаться еще очень и очень долго даже после осуществления диктатуры пролетарита во всемирном масштабе” (т. XVII, стр. 178). Как можно ссылаться на Ленина, забывая об этом основном его указании?

«Правда, один из бывших марксистов, а ныне ренегат и реформист, г. Каутский утверждает нечто прямо противоположное тому, чему учит нас Ленин. Он утверждает, вопреки Ленину, что победа пролетарской революции в австро-германском объединенном государстве в середине прошлого столетия привела бы к образованию одного общего немецкого языка и к онемечению чехов, так как „одна лишь сила освободившегося от пут обмсна, одна лишь сила современной культуры, кото-

рую несли с собой немцы, без всякой насильственной германизации превратила бы в немцев отсталых чешских мелких буржуа, крестьян и пролетариев, которым ничего не могла дать их захудалая национальность" (см. предисловие к немецкому изданию „Революция и контр-революция"). Понятно, что такая „концепция" вполне гармонизує с социал-шовінізмом Каутського... Но неужели для нас, для марксистов, желающих остаться до конца интернационалистами, может иметь какое-либо положительное значение эта антимарксистская болтовня зарвавшегося немецкого социал-шовиниста?»⁴⁰

Так критикував Сталін шовінізм, коли цей шовінізм був німецький.

Однак, як відомо, Сталін умів говорити добре, а робив щось прямо протилежне. Це в його часи почалася, а в часи Хрущова розвинулася така практика політики в національній справі, яка більше відповідала концепції Кавтського, хоч і була схована в «ленінські» слова. І тепер ми, міцно забувши «основное указание» Леніна про те, що національності і національні мови залишаються «еще очень и очень долго даже после осуществления диктатуры пролетариата во всемирном масштабе», — ми по суті ставимо завдання злиття націй (справа від того не міняється, що інколи замість слова «злиття» вживають щось інше, наприклад, «ще тісніше зближення»: на практиці це завжди означає зливання інших націй у російську, а не навпаки; хай хтось відповість, чим і як російська нація зближується, наприклад, з вірменською або естонською). Ми ставимо по суті завдання злиття націй в межах однієї країни, уже тепер, задовго до перемоги комунізму в самій цій країні.

Крім усіх інших неминучих негативних наслідків, це не може не викликати глибокої прикрости розчарування і невдоволення у націй, приречених по суті на повільне зникнення, зведення до спільного знаменника, яким є інша, «ведуча» нація.

⁴⁰ «XVI съезд ВКП(б); стенографический отчет», Москва-Ленинград, 1930, стор. 54.

Є величезна політична і психологічна різниця між загальним об'єднанням людства, народів у «вселюдство», тобто між асиміляцією націй на вселюдській основі, — і асиміляцією одної нації іншою, поглиненням однією нацією інших, асиміляцією кількох націй на базі однієї національної культури.

Першу ще можна розглядати як плідотворну перспективу і позитивний фактор, як прогрес (хоч багато видатних мислителів, в тім числі і марксистів, вважають, що й це було б величезним регресом для людства; цю дуже обґрунтовану думку Потебня свого часу коротко висловив так: «Якби об'єднання людства за мовою і взагалі за народністю і було можливе, то воно було б загибеллю для людської думки, як заміна багатьох почуттів одним»). Та й взагалі імператив про майбутнє «неминуче» злиття націй є дуже проблематичним, науково необґрунтованим прожектерством, і «марксистам» слід би брати приклад з Маркса, який лишав на розсуд майбутніх поколінь проблеми, для розв'язання яких бракувало історичного досвіду.

Щождо другої асиміляції на базі однієї національної культури, то вона тотожна колоніалізму (бо наперед позбавляє інші народи основної умови рівноправності — рівноправного внеску в загальнолюдську культуру, прирікає на культурне утриманство з усіма наслідками, що випливають звідси для психологічної природи людей цієї нації та їхнього відповідного положення в суспільстві).

«Асиміляція» першого роду, власне, і не може бути названа асиміляцією, а є всесвітнім об'єднанням людства; тут принаймні ні одна нація не буде ображена, бо всі однаково втрачають і здобувають. Асиміляція другого роду і є власне асиміляція; вона неминуче є глибокою історичною несправедливістю щодо асимільованих націй і вирізьблює в них навитравні сліди гіркоти, але й нації асимілюючій приносить не добро, а лихо — поступовий внутрішній розлад її культури, тягар заподіяних — хай і несвідомо — несправедливостей. Вона ніколи і ніде не ставала і не стане надійним фундаментом для дружби народів, а здатна тільки роз'єднувати їх, породжувати недовіру і ворожнечу.

Ось чому писав М. Горький:

«Каждое племя есть источник неисчислимых возможностей обогащения жизни энергиею духа, и необходимо, в интересах быстрейшего роста мировой культуры, чтобы эта энергия развивалась нормально, втекала в жизнь — на счастье и радость нам — при условии наибольшей свободы.

«Демократия может признать законным и естественным только один вид ассимиляции — ассимиляцию на почве общечеловеческой культуры...»⁴¹

У нас же тепер посилено насаджується антимарксистська й антисоціалістична «теорія» про те, буцімто в СРСР, замість багатьох народів і націй створюється єдина «радянська нація» (!), «радянський народ», не в розумінні сукупності всіх радянських народів і націй, як збірне поняття, — але як якась нібито однонаціональна чи безнаціональна синтеза, якої не було, скажімо, в двадцяті й тридцяті роки і яка формується саме тепер. Цією «теорією» перейняті і політика, і пропаганда, і преса, і виховання. А щодо культури, то вся наша преса сповнена фраз про те, ніби вже тепер у нас розвивається «інтернаціональна (?!) культура». («В Прибалтике, как и всюду в нашей стране развивается общая для всех советских наций интернациональная культура». «У нас бурно развивается общая для всех советских наций интернациональная культура».)⁴² Це вже безглуздя не тільки з точки зору марксизму, а й з боку елементарної термінології: адже «інтернаціональним» можна назвати тільки те, що властиве, характерне для всіх націй, чи всіх націй стосується, всього людства. Саме так. і тільки так, розумів це поняття і В. І. Ленін, коли говорив про інтернаціональну культуру демократії, про інтернаціональну культуру, інтереси і т. д. пролетаріату.

Те розуміння, яке надається тепер у нас цьому каламутному поняттю, як і «теорія» одної «радянської нації» (хоч би

⁴¹ «Украинская жизнь», Москва, 1912, ч. 9, стор. 14.

⁴² Див. «Правда», 18 апреля 1965; «Литературная газета», 7 января 1965.

як вона формулювалася), радянського народу в розумінні не співдружності, а однозначності, — покликане «теоретично» обґрунтувати й оправдати широко розгорнений процес русифікації. Цілеспрямоване заохочування й «каталізація» розвитку на цьому шляху принесе величезні, важко враховувані й невідшкодовані, некомпенсовані втрати для загальнолюдської культури і всього духовного життя комуністичного світу.

Сюди прилучається і питання про широко практикувану в нас негативну кваліфікацію національностей — «національного», коли атрибут «національний» вперто достосовується тільки до підметів типу «пережитки» (які треба випекти), «перегородки» (які треба зламати), «односторонність» (з якої треба вийти) і т. д. і т. п., а в той же час не підкреслюється й проминається, всіляко обходить позитивний сенс поняття про національне. Оце вже справді «односторонність». Вона, зрозуміла річ, аж ніяк не сприяє розумінню колосального історичного, культурного, духовного змісту, колосального позитивного багатства поняття національності, національного — розуміння, яке надихало всіх великих діячів людської історії й культури, яке надихало фундаторів наукового комунізму і всіх справжніх марксистів і комуністів. Наприклад, один з найвидатніших комуністичних філософів, Антоніо Грамші, писав: «Поняття „національного” є результатом „оригінальної”, неповторної (в певному смислі) комбінації, що її треба зрозуміти й осмислити в усій її оригінальності і неповторності, якщо хочуть оволодіти й керувати нею».

Він теж говорив про «помилковість ненаціональних концепцій», кваліфікуючи їх як «сучасну форму старого механізму». ⁴³

Свого часу, ще до революції, резюмуючи ставлення марксистів до проблеми нації і критикуючи «последовательных космополитов, полагающих, что будущее несет с собой полное объединение человеческого рода, единый общий язык

⁴³ А. Грамши, Избранные произведения, Москва, 1959, т. 3, стор. 235, 237.

и единую общую культуру», А. Луначарський писав, що він з точки зору марксизму надає «национальностям громадное и живое культурное значение» і вітає

«столь широко развившийся процесс возрождения к самобытной жизни почти забытых было и, так сказать, обезглавленных национальностей... Единство только тогда является принципом красоты и высокой организации, когда оно охватывает своими гибкими рамками возможно более богатое разнообразие. Многообразие национальное есть, думается, великое наследие человеческого, которое, надо надеяться, сохранится и даст еще недоступные нам наслаждения подъема жизни...

«Обращаясь в частности к украинскому движению... я должен сразу сказать, что ни одно национальное пробуждение не вызывает во мне субъективно столько горячих симпатий...

«От самостоятельного культурного развития украинского народа (помітьте: не від „інтернаціональної“ українсько-російсько-татарської і т. д. н-ської культури і не від „дальнейшего сближения“, а від „самостоятельного культурного развития“ — І. Д.) должно ждать самых отрадных результатов; ибо нет никакого сомнения в том, что это одна из даровитейших ветвей славянского дерева».⁴⁴

Щождо комунізму, майбутнього комуністичного суспільства, то тут Луначарський висловлювався цілком певно, — і це, безумовно, одна з абеткових істин, основовизначальних істин комунізму:

«Трижды неправы говорящие о „социалистической нивеллировке“ и о торжестве какого-то бесцветного космополитизма в случае победы пролетариата. Нет, новое

⁴⁴ А. В. Луначарский, О национализме вообще и украинском движении в частности, «Украинская жизнь», 1912, ч. 10, стор. 10-11, 15, 19.

общество даст простор для бесконечно многоцветной в своем стихийном течении природы каждого народа. Оно уничтожит мертвящую, механическую силу государства, оно убьет звериные, каннибальские инстинкты, которые побуждают насильственно обезличивать как отдельных людей, так и национальности. И как отдельная личность никогда не достигала такой свободы и оригинальности, какой достигнет она в социалистическом будущем, так и нации никогда еще не подымали своего собственного голоса в хоре человечества с такой силой и самобытностью, какой они достигнут тогда».⁴⁵

Ось до цього й личить прагнути істинним комуністам. Ось у цьому дусі — в дусі комуністичного інтернаціоналістського світовідчування, в дусі розуміння неповторної цінності кожного національного життя і його невичерпних можливостей, а не в дусі зневажливого і бездумного нехтування ними в ім'я бюрократичного «єдинообразия» та «передової русської культури» — і годиться виховувати молодь нашої країни. Це й тільки це може бути запорукою справжньої дружби рівноправних народів, запорукою збереження і примноження величезних національних багатств, щасливо поєднаних у нашому Союзі, запорукою незрівняної розмаїтості майбутнього духовного життя в комуністичному світі.

Але напишіть це сьогодні від свого імені, і вам це редактори викреслять за «туманні намеки».

А протилежна тенденція веде тільки до явного чи прихованого, свідомого чи неусвідомлюваного, вільного чи невільного хамства й мародерства в національній справі. Навіть коли воно виступає не оголене, а в формі байдужості (така поширена мода нині в цьому питанні) — це початок хамства, це його потенція, його джерело. Байдужість — зовсім не протилежність тупому націоналізмові, а його зворотний бік і його потенційний союзник.

⁴⁵ А. В. Луначарский, Статьи о литературе, Москва, 1957, стор. 429.

«Я не думаю, — наводить А. Луначарський слова марксиста Отто Бравна, — щоб націоналістів можна було здолати за допомогою аргументу: „Що мені нація? Що я можу купити за це?“ — Нація є продукт тисячолітнього розвитку. Протягом століть національна боротьба запалювала найполум'яніші поривання. Тисячі гинули в цій боротьбі. Вона була то джерелом життя, то причиною смерті великих революцій. Чи можете ви звільнити маси від цієї великої ідеології за допомогою крамарського „Що я куплю за це?“»⁴⁰

Єдиною альтернативою націоналізмові (як захисному націоналізмові малих націй, так і агресивному націоналізмові великих націй) є виховання істинного національно-інтернаціоналістського почуття і відданості своїй нації, любови і поваги до всіх інших націй, бажання, щоб твоя нація якнайбільше прислужилася людству, зробила для нього все, на що здатна. Звідси у справжнього інтернаціоналіста — величезне почуття відповідальності за свою націю, бажання здобути їй, за словами академіка О. І. Білецького, «патент на благородство» перед людством.

Найвищий обов'язок людини — належати людству. Але належати людству можна тільки через націю, через свій народ. За всю історію людства можна знайти хібащо кілька винятків з цього загального правила, підтвердженого як грандіозними рухами мас, так і життєписами великих людей. Можна знайти, скажемо, кілька випадків, коли людина покидала свою націю і прилучалася до іншої, робила добро їй і людству. Але це тоді, коли її материнська нація вже утвердила себе у вселюдській сім'ї, вже забезпечила собі національне існування і не відчула великої втрати через вплив кількох одиниць. А коли твоя нація в критичному стані, коли саме її національне буття й майбутнє під питанням, — тоді покидати її — ганебно.

⁴⁰ Луначарский, О национализме...

V. НАЦІОНАЛЬНЕ ПОЧУТТЯ, НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ. НАЦІОНАЛЬНІ ОBOB'ЯЗКИ

Ці поняття у нас вважаються одіозними; у всякому разі той, хто пробував би говорити нині на Україні про національне почуття, національну свідомість, національні обов'язки сучасного українця, був би одразу ж і без вагань зарахований до «українських буржуазних націоналістів».

Тим часом марксизм, науковий комунізм надають їм величезного конструктивного значення. Маркс і Енгельс часто вживали їх, зокрема особливо підкреслювали національні обов'язки, національну місію робітничої класи (наприклад, німецької), говорили про необхідність для робітничої класи вести боротьбу за «національне буття» свого народу, про «національну організацію» робітничої класи тощо.

Ось як резюмує ставлення марксизму-ленінізму, ставлення істинних комуністів до цієї справи видатний чеський теоретик-комуніст Зденек Неєдли:

«Комуністи з самого початку саме тим відрізняються від старих довоєнних соціал-демократів, що не тільки не применшували значення національних почуттів народу, його національної культури (як це часто робили ті, хто тлумачив інтернаціоналізм як антинаціоналізм), а, навпаки, підносили його національну свідомість як велику й важливу суспільну силу, і тому зовсім інакше й формулювали своє відношення до нації. Ленін чудово сказав, що комуніст успадковує все

найкраще, що було зроблене й створене до нього, отже і всі прекрасні традиції своєї нації і її культури.

«У своїх виступах комуністи постійно вказували на те, що старі соціал-демократи перед першою світовою війною глибоко помилялись, недоцінюючи національний момент та ролі національності, національного почуття та національної культури для робітничої класи».⁴⁷

Може, це стосується тільки комуністичного руху двадцятих-сорокових років і втратило силу сьогодні? Може, це важливо тільки для партій, які борються за владу, і втрачає значення після здобуття влади? Ні, ще 1964 року Пальміро Тольятті заявив таке:

«Національне почуття залишається постійною величиною в робітничому і соціалістичному русі протягом довгого часу навіть після завоювання влади. Економічні досягнення не послаблюють, а зміцнюють його».⁴⁸

Аналогічним чином висловлюються й інші видатні комуністи в цілому світі. Комуністичні партії соціалістичних країн Європи (Польщі, Угорщини, Чехо-Словаччини, Румунії та ін.) очолюють правильне (а воно ж і є інтернаціоналістське) виховання своїх народів.

На Україні КП(б)У протягом двадцятих років, як відомо, провадила згідно з ухвалами Комінтерну, VII, VIII, X, XII та інших з'їздів РКП(б)—ВКП(б), з'їздів КП(б)У — величезну національно-виховну роботу, що увійшла в історію партії та України під назвою «українізації» (або «дерусифікації»).

Українська мова запроваджувалася у всі ділянки суспільного та громадсько-виробничого життя, заохочувалося засвоєння української історії та культури, вироблялося поняття про національну приналежність та національні обов'язки українця-комуніста; література й публіцистика дістали право ши-

⁴⁷ З. Неєдлы, Коммунисты и нация, кн. «Избранные труды», Москва, 1960, стор. 344.

⁴⁸ Пам'ятна записка П. Тольятті, «Правда», 10 сентября 1964.

роко обговорювати національні проблеми, зокрема висміювати такі ганебні явища, як ненависть до рідної мови й культури, як національний нігілізм і перекинство тощо.

Велася підготовча робота для «українізації пролетаріату», «українізації» великих міст, промислових центрів. При цьому підкреслювалася необхідність «одрізнати зрусифікованих робітників, що вживають мішаної української мови, від російських робітників». Щодо останніх, як національної меншости на Україні, рекомендувалося «уважне ставлення... і забезпечення їхніх інтересів», а щодо перших — роз'яснення їхньої національної приналежності та їхніх національних обов'язків.

У цитованих тут тезах ЦК КП(б)У (1927) зазначалося:

«Партія повинна вперто, систематично і терпляче роз'яснити робітничій клясі України її відповідальність за зміцнення союзу з українським селом, повинна переконати її брати активну участь в українізації шляхом вивчення української мови і т. д... Партія повинна подбати про утворення сприятливої обстановки для українізації пролетаріату українських промислових центрів».⁴⁹

Це була справді інтернаціоналістська ленінська політика, що забезпечувала інтереси і повноцінний розвиток соціалістичної української нації. Та вже через кілька років цій політиці було покладено край, і були усунені люди, що її провадили. Це було зроблено Сталіном всупереч ухвали Комінтерну і партійних з'їздів, було зроблено мовчки, «тихо», без людного обґрунтування, теоретичного чи політичного. Зазначені ухвали не були виконані, не були переглянуті чи уневажені, а були просто відсунені набік і замінені прямо протилежними постановами. І досі поняття «українізація» вважається одіозним, про неї «соромляться» чи бояться згадувати, хоч, повторюємо, це була ленінська політика, розроблена на партій-

⁴⁹ «Шляхи розвитку української пролетарської літератури», ред. В. Коряк, Харків, 1928, стор. 346-347.

них з'їздах і схвалена Комінтерном. Почалася політика нищення здобутків попереднього періоду, політика фізичного нищення української нації, особливо інтелігенції. Цей «крутий злам» був воістину однією з найбільших історичних трагедій українського народу за всю його історію.

Крім усього іншого, ця сталінська політика була спрямована на те, щоб вибити з українського народу всякі залишки національного почуття і національної свідомості. Ось уже майже тридцять п'ять років, як на них накладено мовчазне табу, тож і не дивно, що вони мало розвинені серед значної маси українського населення, аж до того, що частина українців, як і до революції, нічого не знає про свою національну належність, а для чималої частини поняття «Україна» означає тільки адміністративно-географічний термін. Як і до революції, чимало українців соромляться своєї національності, своєї мови, вважають її «мужицькою», «некультурною», третьо-сортною, не розуміють навіть найелементарніших своїх обов'язків до своєї батьківщини, свого народу: знати і цінувати українську історію, культуру, мову, читати українські книжки, підтримувати український театр і т. п. і т. п. Більше того, скільки українців на доказ «льоаяльності» зреклося рідної мови і національного самопізнання, щоб «не виділятися», «не відрізнятися». Скільки їх боязко обминає, як якусь крамолу, національно-культурні питання, до яких не може бути байдужим громадянин, що поважає себе, цінує свою гідність. Скільки доводиться бачити зневаги до всього українського, тільки тому, що воно українське, з боку самих же українців.

Урядові будь-якої країни було б соромно за таких своїх громадян. Чому ж не соромно урядові Української Радянської Соціалістичної Республіки не взяти на себе хоча б той мінімум національного виховання, який бере на себе — у відношенні до української меншості, наприклад, Чехо-Словаччина? Ось невеликий, але промовистий взірєць.

1952 року ЦК Комуністичної партії Словаччини виніс ухвалу про переведення шкіл на землях з українським («руським») населенням з російської на українську мову. Реалізація цієї постанови зустріла серйозні труднощі. Деякі батьки

перестали посилати дітей до школи. КСУТ (Культурна Спілка Українських Трудящих) відзначила причини такого стану:

«1) адміністративне введення української навчальної мови без пояснення цієї історичної зміни в національній орієнтації, без підготовки батьків і вчителів до таких змін, а також без дальшої широкої пояснювальної праці в цій галузі політики;

«2) низька національна свідомість і національна байдужість українського населення, навіть повна дезорієнтація українських трудящих, навіть повна національна дезорієнтація українського населення з минулих режимів; нарешті — нестача кваліфікованих учителів-українців та українських підручників».

Щоб подолати такий стан, ЦК Комуністичної партії Словаччини ухвалив насамперед «політично-виховну працю, спрямовану на підвищення національної свідомости українських трудящих».⁵⁰

У нас і цього не робиться, хоч маємо незмірно більші можливості. Комплекс національної неповноцінності, зневага до власної національності, культури, мови — явище досить відоме в історії. Через нього перейшли всі народи, яким довелося побувати під чужоземною кормигою, під колоніальним гнітом. Український народ був під таким гнітом триста років. Це не могло не лишити свого сліду. Але чи не задовго ці сліди тримаються? Для країни, якій конституцією гарантована державна суверенність, і власне національно-політичне життя — це більш, ніж дивне явище. Ще більше дивне явище, коли про ці сліди навіть не можна говорити і коли нічого не робиться для виховання національної гідності, національного почуття, національної свідомости громадянина соціалістичної республіки.

⁵⁰ Крок до налагодження, «Дружно вперед», Пряшів, 1964, ч. 5, стор. 20.

VI. ПРО СОЦІАЛІСТИЧНІ РЕСПУБЛІКИ ТА ФОРМИ ЇХНЬОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Сьогоднішнє ходяче розуміння суті і форми Союзу Радянських Соціалістичних Республік далеко відійшло від того, що мислив Ленін і партія в лєнінські часи: від вільного союзу незалежних національних держав з однаковим соціалним ладом. Більше того, саме поняття незалежності стосовно республік давно вже зроблено «пугалом». Скажімо, варто людині висловити невдоволення якимсь, бодай частковим, аспектом сьогоднішнього становища України в Союзі (а це вже немислимий смертний гріх!), як їй «пришивають» ідею «самостійної України», гадаючи цим залякати її і нацькувати на неї інших. Я особисто не раз чув на свою адресу таке зауваження, а останнім часом воно лунало навіть з офіційних трибун, наприклад, на семінарах у мережі партійної освіти. Чи не час тут дещо з'ясувати?

Поперше, ніхто на Україні тепер не висуває гасла «самостійности». Принаймні мені такого гасла не доводилося чути. Далекі від нього були й заарештовані тепер «націоналісти».

Подруге, навіть якби хтось висунув таке гасло, обвинувачувати його на цій підставі було б не по-лєнінському й не по-радянському. Адже Конституція СРСР забезпечує за республіками право виходу з Союзу, а значить виникає за кожним громадянином право висувати ідею такого виходу й обґрунтування його. А щодо лєнінського погляду на справи, то треба нагадати, що В. І. Ленін зовсім не вважав усіх «самостійників» агентами імперіалізму, а бачив серед них і ... більшовиків: «Серед більшовиків є прихильники незалежності

України, є прихильники більш чи менш тісного федеративного зв'язку, є прихильники повного злиття України з Росією».⁵¹

За думкою В. І. Леніна не тут проходить вододіл між революціонерами і контрреволюціонерами, а в їхній соціальній класовій настанові: у Всеукраїнському Ревкомі

«поруч з українськими комуністами-більшовиками працюють як члени уряду українські комуністи-боротьбісти. Боротьбісти відрізняються від більшовиків між іншим тим, що обстоюють безумовну незалежність України. Більшовики з цього не роблять предмета розходження і роз'єднання, в цьому не бачать ніякої перешкоди дружній пролетарській роботі. Була б єдність у боротьбі проти гніту капіталу, за диктатуру пролетаріату, а через питання про національні кордони, про федеративний чи інший зв'язок між державами комуністи розходяться не повинні».⁵²

З інших праць В. І. Леніна відомо (і далі ми це побачимо), що він у цих питаннях вимагав від комуністів «великої, панівної» нації максимуму поступливості й самопожертви на користь менших націй.

На жаль, пізніше ці положення В. І. Леніна були порушені, зокрема прихильно оцінені ним комуністи-боротьбісти були усунені від керівництва Радянською Україною, а потім майже поспіль винищені; були знищені й ті сили в КІІ(б)У, на чолі з Скрипником, які обстоювали українське національне обличчя Республіки, хоч їхню класову пролетарську позицію ніхто не міг піддати сумнівам.

Таким чином Сталін нищив комуністичну суть в ім'я великодержавної форми і в ім'я «забобонів старого великоруського націоналізму».⁵³

І сьогодні ще ворога комунізму В. Шульгіна у нас вітають, бо він висловив свої великодержавницькі симпатії до іс-

⁵¹ «В. І. Ленін про Україну», стор. 626.

⁵² Там же.

⁵³ Там же, стор. 626. Цей вираз належить Ленінові — І. Д.

нуючих кордонів, а комуніста Хвильового (який залишився комуністом навіть попри свої помилки) кленуть, бо він був проти великодержавницького тиску на Україні, проти тієї міщанської «великоруської швали», яку так ганьбив Ленін, що саме так її й назвав. І сьогодні некомунізм великодержавникові проститься (був би він «російський патріот», а якої масти — неважливо), а от українському комуністові найменше національне вболівання (його зразу ж затаврують «ухилом») — не проститься.

Останній приклад — відома історія з викладачем Київського університету доцентом М. М. Шестопалом, якого всі комісії змушені були визнати висококваліфікованим фахівцем, плідним дослідником і зразковим комуністом, але якого все таки звільнили з роботи за те, що буцімто у якихось розмовах він піддавав сумніву якісь моменти національної політики. І треба знати, «... з якою жорстокістю, впертістю начальство домагалося його покарання, всупереч протестам усієї маси студентів, тоді як у тому ж університеті є десятки викладачів некваліфікованих, науково безплідних і, певно, не дуже перейнятих ідеалами комунізму». Та то нікого не обходить: у нинішньої бюрократії є один предмет ненависти — «націоналіст», хоч цей «націоналіст», може, в тисячу разів кращий, чистіший комуніст, ніж будь-хто, і ніж вони, бюрократи. Посудіть самі, як далеко відійшли ми від ленінської постановки цього питання:

«Як інтернаціоналісти, ми повинні, поперще, особливо енергійно боротися проти залишків (іноді несвідомих) великоруського імперіялізму і шовінізму у „російських“ комуністів; подруге, ми повинні саме в національному питанні як у порівняно маловажному (для інтернаціоналістів питання про кордони держав другорядне, коли не десятирядне) іти на поступки. Важливіші інші питання, важливі основні інтереси пролетарської диктатури... важлива керівна роля пролетаріату щодо селянства; далеко менш важливе питання, буде Україна окремою державою чи ні. Нас ані трохи не може здивувати — і не повинна лякати — навіть така пер-

спектива, що українські робітники і селяни перепробують різні системи і на протязі, скажімо, кількох років випробують на практиці і злиття з РРФСР і виділення від неї, і окрему самостійну УРСР, і різні форми їх тісного союзу і т. д. і т. п.

«Намагатися наперед, раз назавжди, „твердо” і „безповоротно” вирішити це питання було б вузькістю розуміння або просто тупоумством».⁵⁴

Якби будь-хто сказав ці слова сьогодні від себе, — не як цитату з Леніна, — ним неодмінно зайнялися б відповідні «органи», а що з партії його вигнали б — так це поза всяким сумнівом.

Куди вже тут навіть думку допускати про можливість якоїсь ініціативи громадян УРСР в справі поліпшення й зміни форм співіснування соціалістичних республік, про можливість публічного обговорення таких питань, про можливість теоретичного розроблення. І сліду цього в нашому житті немає.

У цьому відношенні у нас цілковито перекручено Леніна. Всупереч його прямим, неодноразовим і категоричним вказівкам про необхідність упертої боротьби з російським великодержавним шовінізмом як головною перешкодою в соціалістичному національному будівництві і про максимальну поступливість «націоналам» щодо їхніх національних інтересів — всупереч всьому цьому у нас уже протягом кількох десятиліть не тільки не ведеться ніякої боротьби з російським шовінізмом та великодержавництвом, а й самі ці поняття виведені з ужитку, натомість головним ворогом оголошено «місцевий» націоналізм, під який часто-густо підводилися найневиніші, найелементарніші прояви національної гідності й честі і національного життя. Боротьба з цим «націоналізмом» велася методами терору.

⁵⁴ Там же, стор. 615-616.

VII. ПУТАЛО «УКРАЇНСЬКОГО БУРЖУАЗНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ» І РЕАЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОГО ВЕЛИКОДЕРЖАВНОГО ШОВІНІЗМУ ЯК ГОЛОВНОЇ НЕБЕЗПЕКИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ БУДІВНИЦТВІ СРСР

Як відомо, в партії при обговоренні національних справ тривалий час точилася боротьба між тими, хто головною перешкодою у будівництві справді інтернаціонального союзу республік вважав російський великодержавний шовінізм, і тими, хто натомість озлоблювався проти «місцевого націоналізму» в республіках. Серед останніх був Сталін, який пустив у хід спеціальний термін «соціал-шовінізм», що ним таврував «націоналістів». У розпалі сталінської акції проти «соціал-шовіністів» у цю справу, як відомо, втрутився В. І. Ленін,⁵⁵ який рішуче припинив цю кампанію і закликав партію розгорнути нещадну боротьбу проти російського великодержавного шовінізму як смертельної небезпеки для справи пролетарського інтернаціоналізму, для справи будівництва союзу республік.

Багато хто не любить сьогодні згадувати про ці ленінські вказівки, тим більше є необхідність нагадати про них. Ось як ставив Ленін питання про два націоналізми:

«Я уже писал в своих произведениях по национальному вопросу, что никуда не годится абстрактная постановка вопроса о национализме вообще. Необходимо отличать национализм нации угнетающей и национализм нации угнетенной, национализм большой нации и национализм нации маленькой.

«По отношению ко второму национализму почти всегда в исторической практике мы, националы большой

⁵⁵ *Ленин, К вопросу о национальностях...*

нации, оказываемся виноватыми в бесконечном количестве насилия, и даже больше того — незаметно для себя совершаем бесконечное количество насилий и оскорблений...

«Поэтому интернационализм со стороны угнетающей или т. наз. „великой“ нации (хотя великой только своими насилиями, великой только так, как велик держиморда) должен состоять не только в соблюдении формального равенства наций но и в таком неравенстве, которое возмещало бы со стороны нации угнетающей, нации большей, то неравенство, которое складывается в жизни фактически. Кто не понял этого, тот не понял действительно пролетарского отношения к национальному вопросу, тот остался, в сущности, на точке зрения мелкобуржуазной и поэтому не может не скатываться ежеминутно к буржуазной точке зрения».⁵⁶

І далі:

«Коренной интерес пролетарской солидарности, а следовательно и пролетарской классовой борьбы, требует, чтобы мы никогда не относились формально к национальному вопросу, а всегда учитывали обязательную разницу в отношении пролетария нации угнетенной (или малой) к нации угнетающей (или большой)».⁵⁷

Це говорилося вже в радянський час, з приводу радянських проблем і на досвіді радянського будівництва. Проаналізувавши цей досвід, В. І. Ленін заявив: «Російському великодержавному шовінізмові оголошую бій не на життя, а на смерть».⁵⁸

Згідно з ленінськими вказівками і XII з'їзд РКП(б) ухвалив: «Решительная борьба с пережитками великорусского шовинизма является первой очередной задачей нашей партии».

⁵⁶ Там же, стор. 24.

⁵⁷ Там же, стор. 25-26.

⁵⁸ «В. І. Ленін про Україну», стор. 670.

В зв'язку з тим зовсім винятковим значенням, якого надавав В. І. Ленін боротьбі проти російського великодержавного шовінізму, виникла потреба бодай коротко зупинитися на питанні: де джерела цього шовінізму, в чому він проявляється, чим він так небезпечний і які існують гарантії від нього, як Ленін пропонував боротися з ним і чи виконані в цьому його заповіді, чи проведена і чи проводиться ця боротьба тепер?

1. Російський шовінізм як спадщина історії

XII з'їзд РКП(б) кваліфікував російський шовінізм як «отражение былого привилегированного положения великороссов». Ще раніше В. І. Ленін зазначив: «Віками великороси вбирали в себе, під гнітом поміщиків та капіталістів, ганебні і погані пересуди великоруського шовінізму... Проклятий царизм робив з великоросів катів українського народу». ⁵⁹

Про це саме багато говорилося на VIII, X, XII та інших з'їздах партії аж до XVI включно.

«Колонизация окраин есть не просто работа нескольких месяцев, а есть работа целых десятилетий. Целыми десятилетиями российский империализм колонизировал эти окраины. Если мы признаем, что экономическое развитие отражается и проявляется на различных поприщах общественной и экономической жизни, то надо признать, что колонизация окраин русским империализмом создала колонизаторскую идеологию, определенное колонизаторское настроение тех русских элементов, которые живут на этих окраинах... И до тех пор, пока мы не изживем этой идеологии... до тех пор мы ничего не сделаем... Нам надо начать борьбу с колонизаторством как с таковым...». ⁶⁰

⁵⁹ Там же, стор. 626-627, 431.

⁶⁰ «X съезд РКП(б) ...», стор. 209.

Чи сьогодні, на сорок дев'ятому році радянської влади, вижити до кінця така колонізаторська спадщина і такі колонізаторські настрої?

Далеко ні, і сьогодні, особливо у великих містах, дуже сильний такий прошарок російського міщанства, який безнадійно далекий від того, щоб бути носієм комуністичного інтернаціоналізму, а є духовним спадкоємцем «десяти поколінь колонізаторів». Це російське міщанство почуває себе не дружнім гостем і не добрим приятелем народів, серед яких живе, а господарем становища й вищим елементом. Воно зневажливо ставиться до тих народів, серед яких опинилося, і замість цікавитися, вивчати і засвоювати їх культуру, мову, історію тощо, — як це завжди робив і робитиме всякий добрий гість і захожий чи навіть покликаний на допомогу друг, — це міщанство не тільки не вивчає і не засвоює їх, а навіть не цікавиться ними і не пропускає жодної нагоди, щоб зневажити, погнущувати, познуватися з них. «Знают вот украинский борщ, знают вот украинское сало», — писав про них В. Маяковський 40 років тому. Але й тепер вони знають не більше.

Ставлення цього міщанства до українського народу скристалізоване й скристалізовується далі в такі сумнозвісні «фолкльорні перли», як от «хохландія», «Гапкенштрассе», «залізяку на пузяку гоп» і т. п.

Не краще ставиться воно й до інших народів Союзу. «Эти грузины — такие лентяи, такие хамы . . . и ужасные националисты; эти азербейджанцы такие грязные, такие хамы, такие националисты; эти латыши такие националисты» і т. д. і т. п., одне слово, весь світ — хамами і націоналістами, і лише вони, російські міщани, — світозари культури і добрі демони интернаціоналізму.

Цей прошарок російського міщанства в національних республіках — колосальний і постійно діючий, політично реакційний, культурно і морально знижуючий фактор; він вносить посильну (і чималу) отруту в справу дружби народів СРСР.

Проте, як це не дивно, він напівофіційно вважається справжнім носієм правильних ідей, надійною опорою влади і

противагою «местным». «Местные» — це щось таке, над чим міщанинові не треба потрудитись...

Така характеристика давалася йому в партійних поста-
новах двадцятих років, таким воно залишається й тепер. Різ-
ниця — дуже суттєва — в тому, що тоді з ним велася вперта
і різнобічна боротьба, тепер ніякої боротьби й навіть виховної
роботи в цьому напрямі не ведеться, навіть говорити про це
міщанство не рекомендується, а тому його постійна інтоксика-
ція стала ще небезпечнішою.

2. Російський шовінізм як змішування Союзу республік з «единой неделимой»

На X з'їзді РКП(б) відомий діяч партії Затонський го-
ворив:

«Создался своего рода русский красный патриотизм. И сейчас мы можем наблюдать, как наши товарищи с гордостью, и небезосновательно, считают себя русскими, а иногда даже смотрят на себя прежде всего как на русских, — они дорожат не столько Советской властью и советской федерацией, сколько у них есть тенденция к „единой неделимой“. Необходимость действительного централизма у некоторых товарищей перепутывается с привычным представлением о „единой, неделимой“. Происходит колоссальная путаница понятий.

«Само собою разумеется, что при Советской власти централизм необходим, это естественно... Но надо строго разделять то, что действительно вызывается необходимостью, что вызывается сущностью Советской власти, необходимостью революционной борьбы, и то, что является пережитком старой национальной идеологии со стороны российских товарищей. Надо отделять действительно необходимую централизацию от того примитивного руссотяпства, — термин не мой, а Ленина, примененный им, к сожалению, уже поздно, только в конце 1919 года, и то на партийной конференции. Но сейчас

он получил больше прав гражданства и стал гулять по всему миру. Это руссотяпство имеется везде и всюду, имеется прежде всего в толще нашей партийной массы, оно имеется не только у тех колонизаторов, которым пришлось применяться к коммунизму на далеких окраинах, вроде Туркестана, это руссотяпство наблюдается и здесь, в Москве, и в наших центральных учреждениях. Сплошь и рядом вы встретите наряду с революционностью в одних направлениях — некоторую инертность, некоторую косность в этом смысле и некоторое смешение понятия советского единства с тяготением к „единой и неделимой”». ⁶¹

І далі:

«Не надо придерживаться той примитивной русской линии, которой придерживается значительная часть наших товарищей во вред советской власти и во вред советской федерации». ⁶²

Про це трохи пізніше говорив Сталін у доповіді на XII з'їзді РКП(б):

«Родилась идея сменовеховства, бродят желания устроить в мирном порядке то, чего не удалось устроить Деникину, т. е. создать так называемую единую и неделимую». ⁶³

«Вовсе не случайность, товарищи, что сменовеховцы приобрели массу сторонников среди советских чиновников. Это вовсе не случайность. Не случайность и то, что господа сменовеховцы похваляют коммунистов — большевиков, как бы говоря: вы о большевизме сколько угодно говорите, о ваших интернационалистских тенденциях сколько угодно болтайте, а мы-то знаем, что то, что не удалось устроить Деникину, вы это

⁶¹ Там же, стор. 203-204.

⁶² Там же, стор. 206.

⁶³ «XII съезд РКП(б) . . .», стор. 441.

устройте, что идею великой России вы, большевики, восстановили или вы ее, во всяком случае, восстановите. Все это не случайность. Не случайность и то, что даже в некоторые наши партийные учреждения проникла эта идея... У нас растет не по дням, а по часам великодержавный шовинизм, самый заскоружный национализм, старающийся стереть все нерусское, собрать все нити управления вокруг русского начала и придавить нерусское».⁶⁴

Так говорив Й. В. Сталін 1923 року, за життя і під «испытующим оком» В. І. Леніна. Але згодом, зробившись з діяча партії володарем, він і сам своєрідно «змінив віхи» і немало потрудився в ім'я «всех нитей управления вокруг русского начала». Концентрованим виразом цього нового «сменовеховства» були ідеї, висловлені Сталіном у відомому тості «За великий русский народ» (де інші народи Союзу виступали як явно другорядні і де перемога над фашизмом ставилася в залежність не стільки від соціалістичного ладу, скільки від вродженої російської «терплячости» і такої самої здатності все об'єднувати «вокруг русского начала»).

Всім і досі пам'ятна та сумнозвісна оргія «русского приоритета», яка почалася слідом за цим і тривала кілька років. Сьогодні багато з її елементів здаються трагікомічними і неймовірними, алеж вона була і поклала невитравну печать на все наше суспільне й духовне життя. Видимі й невидимі її наслідки діють і сьогодні.

Вільне чи мимовільне «змішування» Союзу РСР з «единой и неделимой», оте «некоторое смешение советского единства с тяготением к „единой неделимой“», про яке саркастично говорив Затонський 1921 року — сьогодні багатьом увійшло в плоть і кров і проявляється багатоманітно.

Не так давно наша преса з не абияким смаком і задоволенням популяризувала листи В. Шульгіна до російської білогвардійської еміграції, в яких він закликав її примиритися

⁶⁴ Там же, стор. 444.

з радянською владою, бо вона не тільки не знищила Росії, а, навпаки, врятувала і примножила її. Яку Росію мав на увазі Шульгін — ясно. Вже ж не ту, що Ленін, а ту, про яку він, Шульгін, мріяв у 1922 році: «Інтернаціонал минет, а границі останутся».

Гіркий парадокс історії: ці останні слова говорилися саме тоді, як Ленін проголошував бій «не на життя, а на смерть» російському великодержавництву, як Сталін ополчився проти «зміновіховців». І ось сьогодні, через сорок років, щось не чути голосів проти великодержавництва, змовкла і хула «єдиной, неделимой», — зате чути елегійний голос В. Шульгіна, який, мандруючи по рідній його серцю Малоросії, задоволений з того, що вона лишилася Малоросією попри свій новий індустріальний пейзаж, — і мило філософствує на вічну тему про те, що Україна — це одна з областей, «окраїн» Росії...

Можна було б не згадувати лихим словом цю стару людину, що прожила нелегке життя і приїхала додому доживати свого віку, якби ж не склалося — історично — так, що її ім'я до революції, і не без підстав, стало символом антисемітизму і україножерства, і якби її голос сьогодні був тільки фактом її особистої біографії, а не свідченням чогось більшого: певної переоцінки цінностей.

Ця переоцінка зайшла досить далеко і ведеться досить широким фронтом. Протягом останніх десятих-двадцятих років здійснено, наприклад, капітальний перегляд історії Росії та суміжних народів під кутом зору виправдання російського імперіалізму.

Те, що марксизм-ленінізм розцінював як колоніальний розбій та загарбницькі походи (і що справді таким було) — тепер прославляється як «доблесть русского народа». Те, що марксизм-ленінізм розцінював як ненажерливість, віроломство і безсоромне крутіство російського царату (і що справді таким було) — тепер популяризується як «блестящие успехи русской дипломатии», як її «великие традиции» і т. д. Тільки з огляду на економію місця та на загальновідомість цих речей я не наводжу тут десятки і сотні таких прикладів.

«Реабілітація» колоніального спадку Російської імперії як «предка» СРСР все ширше входить у сучасну російську літературу, критику, публіцистику (недавній, але не єдиний зразок — поема В. Фірсова «Россия от росы до звезд», — уривки з неї друкувалися в «Правді», — в якій шлях до комунізму лежить «через Полтаву» та інші подвиги російських самодержців).⁶⁵

Читаючи окремі книги, статті, виступи, тільки руками розводиш: коли це писано? На п'ятому десятилітті Союзу Радянських Республік — чи в ХІХ столітті, в розпалі чергової кампанії на Босфор чи ще кудись? Чому автори оперують поняттями, далекими від комунізму і як дві краплі води схожими на поняття і фразеологію «верных слуг отечества» ХІХ століття?

Дозволю собі зачитувати уривочок зі статті адмірала фльоти Радянського Союзу І. С. Ісакова «Поворот на 16 румбов», якою «Неделя» цього року відкрила «Морской клуб».

Автор пропонує

«вспомнить, как старались и стараются по сей день ... наши недруги отрезать Россию от моря, подобно щедринскому герою, пытавшемуся „закрыть Америку“. С тем же успехом на протяжении столетий делались попытки закрыть для русского народа все выходы к океану.

«В далеком прошлом это пытались сделать силой. Вспомним Астраханское царство, преграждавшее выход в Каспий. Вспомним двойной замок: в Азове и в Еникале, закрывавший выход в Черное море из дельты Дона. Также на два оборота был перекрыт выход из Днепра — в Карачарове и Очакове. На Балтике роль церберов исполняли Ливонский орден, Ганзейский Союз, а позже — Швеция. Крепость „Орешек“ (!), или „Шлиссельбург“ (запирающий город), по сей день осталась в устье Невы напоминанием о том, как боялись выхода русских с Ильмень-озера».⁶⁶

⁶⁵ «Правда», 9 августа 1964.

⁶⁶ «Неделя», 1965, ч. 4, стор. 11.

Здається — звичайні речі. Але це страшно, що вони здаються нам звичайними. Це значить, що ми до них призвичаїлися. А вдумайтеся в них. Де тут класовий комуністичний підхід? Автор цілковито ототожнює теперішній СРСР з Російською імперією — цим «володарем величезної кількості вкраденої власності» (Ф. Енгельс). Він цілковито схвалює й патетично апологетизує це «грабування чужої власності». Він повторює те, що писала пропаганда царських часів і тодішні фальсифіковані підручники історії, які на весь навколишній світ дивилися з однієї точки зору: «заважає» він чи «не заважає» Росії, задовольняє апетити царизму чи ні. І горе було тому народові, який опинився «на пути к морю». А потім двигалися і «за море» з патріотичними пісеньками:

Как за морем, как за синим
Во степи растет бурьян:
Как за морем, как за синим
Расплодился басурман.

Так виховувалось у російських рабів ставлення до інших народів.

«Как хорошо, что, не дослушав англичан, русский мужик из внутренних губерний слез с печки и пошел завоевывать океаны», — красиво вигукне адмірал Ісаков.

Даруйте, адмірале, але про «русского мужика из внутренних губерний» ми знаємо з більш авторитетних джерел: Тургенєв, Григоровіч, Некрасов, Герцен, Чернишевський, Решетніков, Слепцов, Успенський, Бунін... Щось вони мовчать про те, як цей мужик злазив з пічки і нічого же не сумняшеся підкоряв землі-окіяни і звільняв народи. А говорять вони про те, як мужика гнали голод і злидні, панщина й рекрутчина, як з мужика дерли лико і, щоб зробити його ще більшим рабом і ще надовше, а заодно й придбати нових рабів, — посиляли його на сусідні землі і за моря-окіяни... і мріяли вони, оті великі росіяни — Герцен, Чернишевський, цілі покоління революціонерів шістдесятих до вісімдесятих років аж до більшовиків, до Леніна — про те, щоб російський мужик, злізши з пічки, йшов не за океан і взагалі не туди, куди посилав його

царизм, а залишався вдома і вдома давав лад... І це, зважте, центральне питання; царизм привчав шукати ворогів назовні, «по пути к морю», а революціонери роз'яснювали, що ворог не там, не в Шліссельбургу («Орешек», як зворушливо увічнює адмірал відомий царський жарт) і не в Астрахані, не на Балтиці і не в Ганзі, а передусім у себе вдома, куди й треба спрямовувати свою енергію.

Адмірал і вчений І. С. Ісаков не може цього не знати... Чому ж він повторює сакраментальні кліша офіціозу минулого століття про «русского мужика из внутренних губерний» та його містичний потяг за океани? Чому він плутає з цим мужиком «днепровских казаков»? Чому він забуває елементарну географію й історію, забуває, що всі названі ним землі й народи Росії не належали, а були загарбані російськими царями (а не «мужиком из внутренних губерний») — «по пути к морю»? Отже, вся «вина» цих земель і народів перед царатом — це вина ягняти перед вовком: «Ты виноват уж тем, что хочется мне кушать». Чому він імперіялістичну колізію царської Росії, колізію імперіяліста серед імперіялістів ототожнює з революційною колізією 1917 року? «Эта „традиция“ („душит морские предприятия русских“. — І. Д.) была продолжена и в гражданскую войну», — яке вбоге «шульгінське» тлумачення грандіозної класової битви пролетаріату, грандіозної драми всесвітньої історії!

Ось до яких перлів приводить забуття класової, марксистської точки зору в ім'я «єдинонеделімчеських» амбіцій, ось як акомодується мислення в атмосфері «єдинонеделімчеського» патріотизму!

А подібних зразків уже не «некоторого», а «изрядного» «смешения понятия советского единства с тяготением к „единой неделимой“» — можна навести ой як багато!

Гострота розуміння імперіялістичної, колоніялістської суті царської Росії втрачена, і минуле починають конструювати за сьогодишнім зразком і сьогодишньою потребою.

Нещодавно один з найвищих наших керівників (з пошани до його років і заслуг не стану тут називати імени), виступаючи з офіційною доповіддю в Талліні на святкуванні

двадцятип'ятиріччя Естонської РСР, говорив між іншим так (цитую за газетою «Правда»):

«Следует отметить, что и при царс общий культурный уровень эстонского народа был относительно высок, а г. Тарту был древним и крупным очагом высшего образования не только для эстонской молодежи, но и для других народов России».

Яка зворушлива ідилія, яка «дружба народів» і взаємодопомога, просто «обмін кадрами»! Що естонський народ був і є народом високої культури і що Тарту був традиційним центром освіти — це факт. Алеж факт і те, що «при царє» все робилося для того, щоб той естонський народ позбавити його культури і, зокрема, Тартуський (Дерптський) університет зробити знаряддям колоніального гніту і русифікації («Не желаем, чтобы он был духовным рассадником нерасположения ... к господствующему народу»).⁶⁷

Характерно, що Дерптський університет царизм украв у естонського народу і позбавив цей університет національного характеру саме під тим приводом, що він потрібен «всем народам России». І не дарма ж, мабуть, колись марксисты запевняли, буцімто Росія була не дружньою сім'єю, а тюрмою народів і нацьковувала їх один на одного і закривала «інородцям» доступ до культури й освіти (якщо якийсь із цих народів і зберіг «відносно високу» культуру, так це тому, що не встиг її втратити цілком «под сенью двуглавого орла»), і що весь офіційний слей на теми «общего отечества» — суцільне фарисейство.

Колись Ф. Енгельс (певно, марксист) писав:

«Усякий територіальний грабіж, усяке насильство, усяке гноблення царизм здійснював не інакше, як під приводом „просвіти, лібералізму, визволення народів”».⁶⁸

⁶⁷ О. Бодянский, Замечания на проект общего Устава Императорских Российских Университетов, кн. Московский университет, Императорское общество истории и древностей российских, «Чтения», Москва, 1862, т. 2 (апрель-июнь 1862), р. 5, стор. 218.

⁶⁸ Маркс, Энгельс, Сочинения, т. 22, 1962, стор. 24.

А тепер виявляється, що було все таки так, як було: «просвіта», і «лібералізм», і «визволення народів». А особливо ж було «добровільне возз'єднання», «об'єднання» і «приєднання», суґубо добровільне (примусу російські царі, як відомо, встидалися — чим і відрізнялися від усіх інших владик у світовій історії — і насильства — не марксист ж! — не визнавали) — і раз, і два, і сто! І для такої радикальної пертурбації філософії історії не треба ні теорій нових створювати, ні концепцій якихось будувати, ні заперечувати столітні здобутки науки, ні відкидати вікопомні факти — не треба цих клопотів, досить тільки замість слова «царизм» поставити слово «Росія» (а ще пізніше: «російський народ») — і потім говорити все навпаки. Так, ніби всі ці «покорення Крима, усмирення Кавказа (а равно и прочих мятежных племен), освобождения Варшавы» і тому подібні геройствування «от финских хладных скал до пламенной Колхиды» — все це ініціатива «русского народа, русского мужика из внутренних губерний», а всі оті генерали Ермолови, Паскевичі й Муравйови — «вешатели» вкупі з самими Грозними, Великими, Палкініми і Освободителями — це його, «русского мужика», уповноважені.

Ще не так давно в історичних, літературознавчих, фолкльористичних та ін. працях об'єктивно і правдиво освілювалася історія взаємин Росії з навколишніми народами, історія російської колонізації. Зовсім звично, як загальновідомі речі писалось про всі «прелести» колонізації, про знищення цілих народів «по пути к» черговому морю чи океану. Не дивно було читати й писати таке, приміром:

«Первым народом, которому суждено было принять удар русских завоевателей, двигавшихся к Сибири, были вогулы... При приближении русских поселений к Уралу вогулы оказали сильное сопротивление новым пришельцам и даже потом, в конце XVI века, оцепленные со всех сторон сетью крепостей-острогов, продолжали бороться с русскими...

«Главная масса вогулов... превратилась после завоевания русскими в полубродячих звероловов, рыбаков и оленеводов... Ранее бодрый, воинственный, знав-

ший рудное, кузнечное дело, хлебопашество, ведущий торговлю и войны вогульский народ, угнетаемый русскими завоевателями, опустился, утратил прежние знания и, теснимый со всех сторон, ушел в труднопроходимые дебри... Завоевание русскими сосредоточило мысли и желания вогульского народа на борьбе за свое национальное освобождение. Но проходят годы, власть завоевателей усиливается, надежд на освобождение становится все меньше и меньше, и из глубин народа вырастает новый образ — богатыря-простолюдина, образ героя, который должен, совершив подвиги, избавить вогулов от русского владычества... Герои такого типа знакомы нам по эпосу и других угнетенных сибирских народностей... Яный Келб (герой эпосу — I. Д.) перечисляет те насилия и жестокости, которые творили русские после победы:

Отوبرали нашу землю,
Наши реки и угожья,
Обложили наши дымы
Непомерной тяжкой данью,
Взяли жен, а мы рабами
Стали им служить покорно.

С приходом русских

Прилетела смерть немая,
Посылая нам болезни,
На оленей мор звериный...

Эти слова Яный Келба — слова всех сибирских народностей...

С каждым днем их (русских) было больше
Наш народ же уменьшался, —
замечает Яный Келб.

«Горестное настроение вогульского народа перед лицом грозящей ему гибели выливается в плач; плачут не только люди, но и рыбы, птицы, звери, лес и вся при-

рода... Произошло одно из тех восстаний угнетенных северных народностей, которыми пестрит вся история Сибири с начала XVII по XIX век».⁶⁰

Подібна історична правда була звичайна і самозрозуміла, широко представлена в працях істориків, соціологів, публіцистів, демографів, літераторів, взагалі в суспільних науках двадцятих і тридцятих років, як, до речі, в прогресивній думці дореволюційних часів, як, особливо з боку фактографічного, і в більшості дореволюційних наукових публікацій.

Тепер же подібного ми не зустрінемо. Тепер скрізь і всюди, ризикуючи збитися на тон і фразеологію офіціозу дореволюційного часу, на тон і фразеологію катковської пропаганди (і справді на них збиваючись), розписують і підкреслюють «благодєянія», що їх принесла Росія загарбаним народам (певно, мають на увазі ті, що вціліли під отечеською рукою самодержців; з тими ж, яких «стерли с лица земли» — і досі неясно, як бути; найзручніше, здається, з тими, чиї імена не збереглися: не було їх та й годі). Серед тих благодіяній — і врятування національного існування від хижих сусідів, і мир, і спокій, і дружба, і розвиток промислу й торгівлі, і культура і т. д. і т. п. Хрущов, виступаючи в столицях середньоазійських республік, особливо любив напирати на два моменти: Росія принесла цим народам мир, спокій — поклала край внутрішнім чварам (тверда влада) і «феодальной раздробленности» — та вищу культуру (це — народам з тисячолітньою, ще до існування Росії, культурою) ... Читаючи ці щедрі «откровения» Хрущова, весь час уловлюєш щось знайоме... Аж нарешті, пригадуєш: ага, це ж те саме «замирение» чи «освобождение» народів «от их внутренней лжи» и «шатости», про яке так багато говорили сто п'ятдесят, двісті і триста років тому малосимпатичні особи, починаючи від самої Катерини II і до Победоносцева. А щодо культури, так про це ж можна знайти в історії від часів Пісарро і до наших днів (хоча в наш час говорити про це відкрито соромляться навіть колонізатори

⁶⁰ М. А. Плотников, Янгал-Маа, вогульская поэма, Москва—Ленинград, 1933, стор. 9-11, 39-40.

Африки). Ось до чого приводить голий політичний практицизм, ігнорування духу марксизму і лише формальне використання його фразеології.

Правда, при цьому робиться маленька поправка: говориться, що ці блага приніс народам не царат, а то й не взагалі Росія, а великий російський народ. Аджеж, пробачте, політику взагалі, і колоніальну політику зокрема, робив усе таки російський царат, а не російський народ, отож ця «поправка» такого самого ґатунку, як коли б ми стали виправдувати загарбання Індії на тій підставі, що англійський народ — великий народ і ображати його нагадуванням про колонії не годиться.

І що за такий особливий народ — єдиний у всьому світі, який ошчаслилював усі інші, сам будучи одним з найнещасніших, і який дарував іншим те, чого сам не мав? Як він міг, наприклад, нести культуру, коли відомо, що для 95% російського населення ця культура була неприступна і що, за словами В. І. Леніна, «в царській імперії розвиток капіталізму і загальний рівень культури нерідко вищі в „іноземних” окраїнах, ніж у центрі держави».⁷⁰

Очевидно, всі ці питання набагато складніші й суперечливіші і зводити їх до уявно-патріотичних версій та пропагандистських загальників на те, як великий російський народ подав братню руку великодушної допомоги такому то сусідньому народові і такому то до нескінченности — справа фальшива, протиісторична й антимарксистська. Тут конкретно-історичний і класовий марксистський підхід замінюється примітивно-пропагандистським, націоналістичним, великодержавницьким.

А тим часом саме такий, далекий від марксизму погляд популяризується скрізь і всюди, на ньому зокрема виховуються покоління молоді в школах.

Треба собі уявити, яку основу моралі і громадських чеснот дає нашій молоді та пропаганда, проти якої всіма силами боролися справжні сини Росії, від революційних демократів шістдесятих років до Леніна.

⁷⁰ «В. І. Ленін про Україну», стор. 360.

А «всенародні святкування» 300-ліття, 400-ліття, 200-ліття, 150-ліття і т. д. «добровільних возз'єднань», приєднань, «входжень» і тим подібних територіальних «приращень», як частіше казали в старовину. Недавно святкували навіть 450-ліття, здається, «добровільного приєднання» Казані, тої самої, яку вирізав до ноги Іван Грозний... Що на черзі: святкування річниць добровільного возз'єднання Криму і добровільного перенесення кримчаків з південного узбережжя до Сибіру? Адже смак до всенародних баль-маскарадів, здається, не втрачено...

При цьому не рахуються ні з загальновідомими історичними фактами, ні зі свідченням російської та інших національних літератур, ні з голосами прогресивних суспільних діячів, ні з традиціями революційної думки, ні з принциповими документами марксизму-ленінізму, — які всі зокрема і в своїй сукупності говорять про те, що:

По перше: ні одне з цих «возз'єднань» та «приєднань» не було «добровільним» ні за суттю, ні навіть за формою. Навіть Україна не «возз'єднувалась», а вступила в договірний союз, який потім був віроломно зламаний царатом. Порівняйте, наприклад, слова Герцена: «Хмельницький не через любов до Москви, а через нелюбов до Польщі віддався цареві... Москва, або точніше Петербург, ошукали Україну й припустили її ненавидіти росіян».⁷¹

Або ще в Герцена:

«Приєднавшись до Великої Росії, Малоросія вигоріла собі значні права. Цар Олексій запрягся їх зберегти. Петро I, під приводом зради Мазепи, лишив тільки тінь цих привілеїв. Єлисавета і Катерина запровадили там кріпацтво... Нещасна країна протестувала, але чи ж могла вона встояти перед цією невблаганною лавіною, що котилася з Півночі до Чорного моря і вкривала все однаковим льодовим саваном рабства?»⁷².

⁷¹ А. И. Герцен, Россия и Польша, письмо второе, «Колокол», Лондон, 1859, ч. 34, стор. 274.

⁷² Там же.

Ряд інших народів і земель були здобуті шляхом підбоїв, про що фактів та документів більше, як досить, хоча б у багатьох томах «Истории России» Соловйова. Про «добровільне» приєднання Грузії сучасник свідчить ось як:

«Первоначальным поводом занять Грузию было представление графа Пушкина, который, побуждаясь славолубием, а может быть, и усердием к Отечеству совершением сего предприятия думал видеть средства увенчать счастливым успехом намерения, как лично относящиеся, так и вообще полезные для службы».⁷³

В цьому ж документі наводяться мотиви підкорення інших кавказьких земель: «Присоединится земля, изобильная металлами, жатвами и скотоводством...» Як бачимо, це питання висвітлювалося просто і ясно. Нарешті, народи Півночі, Сибіру і Середньої Азії царат завоював і по можливості знищував на тій підставі, що вони були «дикие» и «разбойники».

По д р у г е : жоден із цих завойованих народів завдяки завоюванню не поліпшив і не міг поліпшити свого економічного становища, а, навпаки, занепадав або й навіть вироджувався, вимирав. Скільки народів і племен вимерло в Сибіру, від кількох навіть імені не залишилося. Відомо, яке зубожіння приніс царат в Азію; відомо, що на Україні він запровадив кріпацтво, приніс спустошення, забрав інтелігенцію і погасив усі вогнища культурного життя. Про Україну тодішній вчений і громадський діяч В. Н. Каразін казав: «Мне больно видеть ее, богатую и дарами природы и талантами ее обитателей, в поругании и презрении». А про долю Криму він писав: «Мы превратили Крым в пустыню из прекрасной и многолюдной страны, какой он был у турок!»⁷⁴

В книзі Є. Марковича «Очерки Крыма» (СПб, 1902) знайдемо фактичні дані про те, що коли за татар у Криму навчан-

⁷³ Рассуждение о пользах и невыгодах приобретения Грузии, Имеретии и Одиши со всеми прилежащими народами, кн. «Чтения», т. 2 (апрель-июнь 1862), р. 5, стор. 87.

⁷⁴ В. Н. Каразин, Письмо к князю Адаму Чарторыйскому, «Русская старина», Санкт-Петербург, т. 3, 1871, стор. 704, 707-708.

ня дітей було обов'язкове, то після підкорення Росією запанувала суцільна неписьменність. Аналогічні документальні дані є і про Україну, де за часів Хмельницького і перших десятиліть Гетьманщини школи були майже в кожному селі, але на початку XIX ст., тобто за яких сто років, їх, за даними офіційних переписів, стало вдсятеро менше. Ось чому академік Багалій висловив свого часу в Державній Думі загальновідому річ, коли казав:

«Для всех более или менее бесспорен тот факт, что малороссийское население в XIX в. является отсталым в культурном отношении по сравнению с великорусским и инородческим, и одной из главных причин этой отсталости являются именно вышеуказанные затруднения (навчання в нерідній мові — І. Д.)... между тем как в XVII в. малороссы славилась своею образованностью и, как известно, переносили ее даже в Московскую Русь».⁷⁵

Подібно говорив і Г. І. Петровський на засіданні IV Державної Думи 2 червня 1913 року (його промова написана Леніном):

«Я мушу вам сказати, що розвідка 1652 року архієпископа Павла Алепського про письменність на Україні говорить, що майже всі домашні, і не тільки чоловічий персонал, але й жінки і дочки, вміють читати. Переписи 1740 року і 1748 року говорять, що в семи полках Гетьманщини — Полтавської і Чернігівської губерній на 1904 села припадало 866 шкіл з викладанням українською мовою. Одна школа припадала на 746 душ. В 1804 р. видано було указ про заборону вчитися українською мовою. Результати національного гніту позначаються далі. Перепис 1897 р. показав, що найбільш малописьменний народ в Росії — українці. Вони на найнижчому ступені. Це було в 1897 р., і тоді виходило на 100 душ населення 13 письменних».⁷⁶

⁷⁵ «Украинская жизнь», 1912, ч. 5, стор. 38.

⁷⁶ В. І. Ленін, Статті і промови про Україну, Київ, 1936, стор. 307.

Потретьє, не можна визнати прогресивним явище, яке характеризується насильством, колоніалізмом, занепадом суспільности і культури підкорених націй аж до їх фізичного знищення чи біологічного виморювання (клясичний геноцид), яке посилює національну ворожнечу (а не дружбу, як безсормно запевняють нас тепер, всупереч Леніну: «Проклятий царизм робив з великоросів катів українського народу»), яке посилює реакцію і знекровлює революційні сили серед самої пануючої нації. «Довга історія, вікова історія придушення рухів пригноблених націй, систематична пропаганда такого придушення з боку „вищих” клясів створили величезні перешкоди справі свободи самого великоруського народу в його пересудах і т. д.»⁷⁷ Тим більше марксизм-ленінізм не може все це визнати і не визнавав прогресивним.

Поміркуймо логічно. Царська Росія була деспотичною імперією чи ні? Якщо була, то як може марксист-ленінець допустити саму можливість справді (а не лише за формою) добровільного приєднання чи возз'єднання в тому процесі, який увійшов в історію як клясичний приклад колоніального наступу? Хай хто може — пояснить: як процес колонізації, імперіалістичного грабунку міг складатися з довжелезного ланцюга «добровільних» возз'єднань і приєднань? Абож навпаки: як ряд цих возз'єднань і приєднань у сумі дав імперіалізм? Що це — діалектика? Ні, софізм і абсурд.

Але припустім, що царська Росія не була деспотією й імперією і що російський колоніалізм придумали націоналісти-русофоби. Тобто: що така химера, як добровільні приєднання і возз'єднання справді мали місце щодо Росії, щоб особливим чимось вирізнити її серед інших країн світу, яким подібна манна небесна не випадала і не випаде за всю всесвітню історію.

Тоді поставимо інше питання: чи марксизм схвалює втрату національного суверенітету, відречення від нього в умовах капіталізму, а тим більше феодалізму. З глибоким і щирим співчуттям до любителів святкувати 300-ліття і 450-ліття

⁷⁷ «В. І. Ленін про Україну», стор. 364.

мусимо признатись — ні, не схвалює. А зовсім навпаки. Марксизм, даруйте, «не рекомендує» цього ні тим, хто «приєднується» («До того часу, поки відсутня національна незалежність, — пише Енгельс, — ... народ історично не в змозі навіть обговорювати скількинебудь серйозно які б то не було внутрішні питання»),⁷⁸ ні тим, хто «приєднує» («Не може бути вільним народ, який пригноблює чужі народи»).⁷⁹

Або ось ще погляд Енгельса:

«На прикладі ірландської історії можна бачити, яке нещастя для народу, коли він поневолює інший народ. Всі англійські підлоти мають своє походження в ірландській сфері».⁸⁰

Взагалі цікаво проаналізувати багатющі думки Маркса й Енгельса про стосунки Англії до Ірландії: вони в багатьох питаннях стосуються історії російсько-українських відносин ... більше того, Маркс і Енгельс прямо радять «роз'єднуватись» (так, так).

«Прямий абсолютний інтерес англійської робітничої класи вимагає розриву його теперішнього зв'язку з Ірландією».⁸¹

Цитуючи цього листа, Ленін додає:

«І Маркс... проповідує відокремлення Ірландії від Англії... Економічні зв'язки Ірландії з Англією, в 60-х рр. минулого століття, були, звичайно, тісніші, ніж зв'язки Росії з Польщею, Україною і т. п. „Непрактичність" і „нездійснимість" відокремлення Ірландії (хоча б в силу географічних умов і в силу неосяжної колоніальної могутності Англії) впадала в очі...

«... Політика Маркса і Енгельса в ірландському питанні дала видатний, що донині зберіг величезне

⁷⁸ К. Маркс, Ф. Енгельс, Сочинения. Москва, т. 27, стор. 185.

⁷⁹ Там же, т. 15, 1935, стор. 223.

⁸⁰ Лист Ф. Енгельса до К. Маркса від 24 жовтня 1869 року, там же, т. 24, 1931, стор. 240.

⁸¹ Лист К. Маркса до Ф. Енгельса від 10 грудня 1869 року, кн. Маркс, Енгельс, «Избранные письма», стор. 230.

практичне значення, зразок того, як повинен ставитися пролетаріят гноблених націй до національних рухів; — дала пересторогу проти тієї „холопської квапливості”, з якою міщани всіх країн, кольорів і мов поспішають визнати „утопічною” зміну кордонів держав, утворених насильством і привілеями поміщиків і буржуазії однієї нації».⁸²

Але, може, все таки, все це не стосується Росії, оскільки, як запевняли російський народ ще з давніх давен, «что немцу смерть, то русскому здорово»? Гай-гай, і про Росію є, спеціально про ті добровільні возз'єднання.

В статті «Про національну гордість великоросів» Ленін пише: «... Економічне процвітання і швидкий розвиток Великоросії вимагає визволення країни від насильства великоросів над іншими народами». Це майже дослівно те, що свого часу невтомно писав Герцен: «Росії треба скоріш розпустити частини, ніж притягти їх до центру».⁸³ «Нам було б дуже шкода, якби Малоросія, наприклад, покликана вільно виявити свою думку, не зуміла залишитися при цілковитій незалежності».⁸⁴

У цитованому вище виступі Г. І. Петровського в Державній Думі (написаному, як ми згадували, Леніном), про це саме говориться:

«Наші поміщики й офіційні кола стараються прищепити народові думку, що самовизначення націй згубно відіб'ється на державі. Але подивіться на Швецію і Норвегію: ось там культурні держави. Ви знаєте, що добровпорядження, цивілізація і освіта там у сто разів вище стоять, ніж у нас. В 1905 році Норвегія захотіла відділитись від Швеції, і що ж? Мирно і вільно вона

⁸² «В. І. Ленін про Україну», стор. 390-392.

⁸³ А. И. Герцен, Русские офицеры в рядах инсургентов, «Колокол», Лондон, 1863, ч. 161, стор. 1326.

⁸⁴ Русским офицерам в Польше, «Колокол», Лондон, 1862, ч. 147, стор. 1214.

відділилась, не зважаючи на те, що Швеція має вдвоє більше жителів. Там не стали цькувати Норвегію, не стали підбурювати свій народ проти норвежців або на боротьбу з Норвегією, нав'язати їй гніт Швеції».⁸⁵

В роботі «Про право націй на самовизначення» Ленін схвально цитує такі слова Енгельса про Російську імперію:

«Росія є володар величезної кількості вкраденої власності, — тобто „пригнічених націй“, пояснює Ленін, — яку їй доведеться віддати назад в день розрахунку».⁸⁶

От тобі й «добровільні возз'єднання», от тобі і всенародні свята, от тобі й рятівнича місія Росії щодо навколишніх народів!

А сьогодні історик на догоду найбезглуздішій тенденції ототожнення СРСР зі спадком колишньої Російської імперії та «реабілітації» останньої тлумачить «отечественную историю» не як історію відповідно росіян, українців, грузин, латишів і т. д., а як історію Російської імперії, володаря отої «величезної кількості вкраденої власності», не розрізняючи законних її господарів і по суті захищаючи права грабіжника.⁸⁷

«Нам очень важно раскрыть ... как естественный и справедливый протест их (пригнічених націй — І. Д.) против угнетения царизмом направлялся во вреднейшее русло борьбы против присоединения к России, выгодной лишь местным феодалам да порой и зарубежным врагам наших народов».⁸⁸ Очевидно, слова про «естественность» і «справедливость» протесту проти національного гніту — це головне данина «общественным приличиям», бо тут же єдиний реальний вияв боротьби проти національного гніту — боротьби проти «приєднання» царизмом кваліфікується як найбільше зло і, цілком

⁸⁵ Ленін, Статті і промови про Україну, стор. 210.

⁸⁶ В. І. Ленін, О праве наций на самоопределение, кн. «О национальном и национально-колониальном вопросе», Москва, 1954, стор. 333, прим.

⁸⁷ А. М. Сахаров, О значении отечественной истории. «История СССР», 1965, ч. 4, стор. 3-12.

⁸⁸ Там же, стор. 10.

у дусі офіційної царської пропаганди, ставиться у зв'язок із «зарубежними врагами». Як історик А. М. Сахаров не може не знати, що всі російські царі, від Петра I й Катерини II до Миколи II, всякі революційні, а особливо національні рухи в своїй імперії приписували інтригам іноземних держав, а діячів цих рухів, від Радіщева до Леніна, від Гордієнка до Драгоманова й Грушевського, від Шаміля до Кенесари й Амангельди Іманова намагалися зобразити в очах російського обивателя як платних агентів іноземних держав. Як історик А. М. Сахаров не може не знати, не має права не знати й того, що найбільшим «зарубежним врагом» для загарбаних народів саме й була Російська імперія, як була вона найбільшим ворогом і для всіх справжніх синів Росії, від Радіщева до Чаадаєва, від Герцена до Леніна. Вони не вболівали за її цілість, о ні! навпаки, а сучасний історик, «марксист» А. М. Сахаров і іже з ним (ім же ім'я легіон) — уболівають! Уболівають за цілість і «неприкосновенность» «единой неделимой» Петра I і Катерини II і всіх Олександрів та Микол!

А деякі історики і теоретики ідуть ще далі. Так В. В. Тимошенко в статті «Была-ли Белоруссия при царизме колонией в экономическом смысле?»⁸⁹ приходить до висновку:

«Белоруссия не была колониальным придатком Российской империи».⁹⁰

«Белоруссия не была в экономическом отношении ни колонией, ни полуколонией».⁹¹

Так що залишається тільки дивуватися, чому Янка Купала писав свого знаменитого вірша про білорусів...

В числі аргументів В. В. Тимошенка, наприклад, такий:

«По своему юридическому положению белорусские губернии ничем не отличались от соседних русских».⁹²

⁸⁹ В. В. Тимошенко, Была-ли Белоруссия при царизме колонией в экономическом смысле, «История СССР», 1965, ч. 1, стор. 38-50.

⁹⁰ Там же, стор. 40.

⁹¹ Там же, стор. 50.

⁹² Там же, стор. 42.

Немає доказів того, що «царское правительство предпринимало меры, специально направленные на торможение хозяйственного развития Северо-Западного края».⁹³

Просто таки зворушливо, якими безкритичними і найвними готові стати вчені історики, коли цього потребує дух доби:

«По своему юридическому положению...»! Ніби В. В. Тимошенко не знає, що юридично й формально в Російській імперії всі були «рівними» (тобто однаковими рабами). Вчений історик вірить тому, що говорилося і писалося на цей предмет офіційною Росією. Алеж тоді йому прийдеться повірити й тому, що царська Росія була найпередовішою і найдемократичнішою країною в світі, носієм прогресу й добробуту, світочем цивілізації, — як про це твердили і офіційна пропаганда, і вчені «слуги отечества», як у це вірив російський обиватель, як цьому вірила й певна частина зарубіжної громадськості. (Наприклад, французький філософ Гельвецій славив Катерину II як служительку істини і просвітительку людства в той саме час, коли ця правдолюбка засилала на сибірську каторгу російського філософа Радіщева і східно коментувала: «Из Франции ишто паричко пришлют», — тобто що нашлють французьких шпигунів на місце ліквідованого).

Царський уряд, — розчулюється вчений історик, — не вживав заходів для гальмування господарського розвитку Білорусії. Даруйте: а для чого йому треба гальмувати? Щоб послабити силу своєї імперії? Не такі дурні були російські царі та «слуги отечества». Вони розвивали господарство загарбаних земель, але так, як це їм було потрібно, прив'язуючи їхню економіку до своєї колісниці. А турбота про розвиток господарства була такою великою і невсипущою, що необхідність упорядкування й інтенсифікації його висувалася як головний мотив при ліквідації решток самоврядування України за часів Катерини II. (Відома т. зв. «записка Теплова о Малороссии».)⁹⁴

⁹³ Там же.

⁹⁴ Г. Н. Теплов, О неспоряках, которые происходят ныне от злоупотребления прав и обыкновений, грамотами подтвержденных

Деякі сучасні історики й теоретики не знають чи вдають, що не знають того, що знав ще Макіавеллі, що відомо ще з часів Римської імперії, а саме: характер чужинецького врядування на загарбаних територіях може бути різний, і бувають різні типи колоніалізму. Одне діло, коли загарбана й економічно відстала країна колонізується, інше — коли розвинена. Одне діло, коли пригнічується нація з уже розвиненим політичним самоусвідомленням і традиціями державности, інше — коли підкорена людність ще не встигла з етнографічної маси зформуватися в націю. Одне діло, коли колонізуються заокеанські землі, друге — коли суміжні, одне — коли жертвою є далека раса, друге — коли споріднена.

«Колонізація країни не обов'язково здійснюється шляхом простого процесу прямого і жорстокого завоювання й анексії. Якщо йдеться про велику розвинену країну, що має глибоко закорінені і традиційні політичні інститути, процес проникнення і підкорення, в кінцевому рахунку, часто буває складнішим і ступневим».⁹⁵

Російський колоніалізм розвинувся за своєрідних обставин і має свої «нестандартні» прикмети, свою «специфіку».

Порівняно до «клясичного» колоніалізму великих європейських держав, колоніалізм російського царизму мав ряд особливостей. Так, наприклад, оскільки його експансія була спрямована не на заморські території, а на суміжні землі, то справа не обмежувалася насадженням колоніальної адміністрації та економічним визиском, а переходила до повної асиміляції, до соціального перетворення завойованих країв імперією. При цьому ставка робилася на «мирні» засоби, а збройна сила вживалася тільки «в необхідности» — супроти немирних тубільців. Цікаво, що царизм, вірний своїй високій християнській місії та братолюбію, ніколи не третирував сусідні народи, що їх підкоряв, чи збирався підкоряти, як непов-

Малороссии, кн. П. Кулиш, «Записки о Южной Руси», С.-Петербург, 1857, т. 2, стор. 175—96.

⁹⁵ Р. П. Датт, Кризис Британии и Британской империи, Москва, 1954, стор. 471.

ноцінні, нижчу расу і т. д. Навпаки, він спочатку великодушно визнавав їх рівноправними громадянами імперії і дарував їм усі «права», а вже потім ішов на них війною, щоб будь-якими засобами прилучити до цієї рівноправности та цих прав. Наслідком цієї неповторної логіки було, зокрема, те, що всякий опір загарбникам наперед оголошувався «изменой отечеству».

Вся історія російських царів сповнена скаргами на «измену» й карами за «измену», пошуками «измены» і попередженням можливої «измены»... В чому ж секрет цього феномену, цього ніде більше в світовій історії не баченого явища? Певно, в самому дивовижному змісті цього поняття, як його розумів російський царат сукупно зі своїми стратегами і моралістами.

А втім, про «измену» вони говорили задля «острастки», а самі добре знали, чиє сало з'їли...

Один із високих сановників писав щодо цього:

«Когда государство заключает в пределах своих завоеванные области, населенные племенем разнородным, еще не слившимся нравственно с завоевателями, такое слияние может и должно со временем совершиться законодательными и правительственными мерами при мудром начертании законоположений и неукоснительном их исполнении, но покамест элементы, открыто или тайно враждебные нравственному соединению всех частей политического тела, к коему они принадлежат, не проникнутся вполне чувством привязанности к общему, нераздельному отечеству, Правительство необходимо должно основывать владычество свое в полупокоренных областях на надежном устройстве военных учреждений».⁸⁶

А для швидкого «нравственного соединения» в «общем нераздельном отечестве» була розроблена хитра, складна і

⁸⁶ В рукописі джерело не подане. — Ред.

гнучка стратегія придушення, розтління і денационалізації пригнічених народів.

Тут і гіпноза всесвітньої і непереможної місії російського царизму («третий Рим»), опиратися якому безнадійно. Тут і міти про російський царат, як опору і визволителя слов'янства то від турків, то ще від когось, і зв'язане з цим хитре використання політичної і психологічної ситуації. Тут і послідовне викорінювання «старини» та «умоначертаний прежних времен» (формули Катерини II).

І тут і стародавня політика «разделяй и властвуй», доповнена суто «отечественными» нюансами:

«Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом... Когда народ узнает, что гетман такой власти не будет иметь, как Мазепа, то надеюсь, что будут приходит с доносами. При этом доносчикам не надобно показывать суровости: если двое придут с ложью, а суровости им не будет показано, то третий и с правдой придет, а гетман и старшина будут опасаться... Необходимо, чтоб во всех порубежных городах были полковники, несогласные с гетманом; если будут несогласные, то дела их все нам будут открыты».⁹⁷

Діалектика «обрусения». «Обрусение», як відомо, — основна формула національної політики російського царизму; згадаймо знамениту інструкцію Катерини II генерал-прокуророві Вяземському, яка вимагала, з одного боку, «водворения в стране русских»⁹⁸ в прямому розумінні так, як рекомендував Макіявеллі («Для сохранения приобретений одним из самых действенных и верных средств было бы водворение там на жительство самого завоевателя»),⁹⁹ з другого боку — посту-

⁹⁷ С. М. Соловьев, История России с древних времен, Санкт-Петербург, 1864, кн. 4, стор. 32-33.

⁹⁸ Очерки Ливонии, кн. «Чтения», т. 2 (апрель-июнь 1865), р. 5, стор. 99.

⁹⁹ Н. Макиавелли, Сочинения, Москва-Ленинград, 1934, стор. 217.

пового витравлювання національно-культурних особливостей підкореного народу («Народ доколе сохранил веру, язык, обычаи и законы, не может считаться покоренным»)¹⁰⁰. А на довершення всього і для маскування цих процесів та ламання внутрішнього опору розвивалися і втовкмачувалися в голови теорії «єдиного отечества», «єдинокровности» і т. д.

Почуття «єдинокровности» і «братерства» доходило до того, що коли нижегородський архирей Дмитрій Сеченов, за часів імператриці Єлисавети Петрівни наказав розкопати мордовський поганський цвинтар (у своїх спробах перехристити тубільців), чим викликав повстання мордви, то свої дії він мотивував тим, що мордва — це й не мордва зовсім, а трохи перейнакшені росіяни: «старые русские идолопоклонники, по мордовски говорить не умеют, а говорят ярославским наречием, рознясь от русских нижегородцев».¹⁰¹

Ті самі люди й інституції, які нацьковували один на одного народи Російської імперії і всіх гнобили, вміли гарно говорити про «братство».

«Не нужно возбуждать таких вопросов, которые разъединяют родных братьев, говорит, что украинцы и великороссы... не на одном языке говорят»¹⁰² — закликав «ліберал» проф. Капустін у Третій Думі 1909 року.

Подібних прикладів — тисячі. Вони красномовно свідчать про езуїтську вправність царизму, який умів найпідліше і найзлочинніше видати за найбагородніше і найсвятіше. Недаром творці російської політики старанно вивчали досвід Римської, Германської, Австро-Угорської імперій спеціально під кутом зору прийомів колонізації.

Від Римської імперії російські царі перейняли основні прикмети своєї політики:

¹⁰⁰ О необходимости ввести во всех Губерниях и Областях Империи Русские Органические законы, кн. «Чтения», т. 3 (июль-сентябрь 1865), р. 5, стор. 181.

¹⁰¹ Соловьев, кн. 5, стор. 209.

¹⁰² «Украинская жизнь», 1912, ч. 5, стор. 24.

«Какую бы страну римляне не занимали, они делали это по призыву туземцев», — стверджує Маківеллі.¹⁰³

Те саме робили і російські царі. Навіть революції в Польщі, всі три (1799, 1830-31, 1863-64 рр.), вони душили на прохання самих поляків, що зафіксоване у відповідних документах. При чому це робилося з визвольною метою: навіть ліберал Аксаков називає «действие» російської армії в Польщі «действием чисто освободительным... т. е. освободительным от польской же внутренней лжи».¹⁰⁴

А про Україну й говорити не доводиться. Українське самоуправління Катерина ліквідувала з єдиною метою звільнити «народ... от мучивших его вдруг многих маленьких тиранов».¹⁰⁵

Закріпачення й інші ущемлення України провадилися теж з «освободительной» метою: «Для уравниения свободностью малороссийского, равно подданого-же ея императорского величества народа».¹⁰⁶

І що особливо цікаво — навіть русифікацію освіти запроваджували під виглядом прогресу й на прохання самих українців.

Катерина II в справі «єдинства» великі надії покладала на так звані «народні школи», проєкт яких вона склала з спеціальною метою — замінити ними традиційні національні школи, які ще існували в ряді земель, в тому числі і на Україні. Народні школи мали бути, звісна річ, вже російськими.

20 жовтня 1782 року особистий секретар А. В. Храповицький записує її слова: «Заведением в России народных школ разнообразные в России обычаи приведутся в согласие, и исправятся нравы».¹⁰⁷ І там само: «Коль скоро заведутся и

¹⁰³ Маківеллі, стор. 219.

¹⁰⁴ И. С. Аксаков, По поводу указов о народном просвещении в Польше, кн. «Полное собрание сочинений», Москва, 1886, т. 3, стор. 382.

¹⁰⁵ Соловьев, кн. 6, стор. 37.

¹⁰⁶ Там же, кн. 5, стор. 787.

¹⁰⁷ А. В. Храповицкий, Памятные записки, кн. «Чтения», т. 2 (апрель-июнь 1862), р. 2, стор. 4.

утвердяться народные школы, то невежество (маються на увазі ті самі «разнообразные ... обычаи» і «развратные мнения» про національну «рознь», тобто, відмінність — І. Д.) истребится само собою: тут насилья не надобно».

Оцей останній мотив особливо зворушливий і характерний для російських царів, які завжди засуджували «насилие» і послідовно дотримувалися дорогого їхнім серцям принципу «добровільности».

І ці самі російські «народные школы» на місці українських Катерина II мала на увазі запроваджувати не інакше, як на прохання батьків, на прохання самих українців. В листі своєму соратникові на Україні, графу Петрові Румянцеву, писала:

«Желаю, чтоб вы тамошних нескольких называемых панов склонили к подаче челобитной, в которой бы они просили об лучшем у них учреждении школ и семинарии; и если можно, о положении духовенства в штатное состояние от духовных или светских такую же челобитную иметь, то-б мы уже знали как начинать».¹⁰⁸

Можна було б ще багато говорити про хитру механіку національного гніту й придушення в царській Росії, сховану за вельми благородними лаштунками, так що не всякий її тоді й бачив. І багатьох, і не лише обивателів, мабуть, і дивували такі от, приміром, слова:

«Тепер нашому великоруському націоналізмові і поміщицькому патріотизмові нема, здається, рівних в Європі, і не тільки в Європі, але навіть в Азії. В усьому світі не знайти нічого гіршого, нічого ганебнішого від того, що чинять у нас над пригнобленими народностями ...

«Але, крім середньовічних переслідувань євреїв у варварській і дикій країні, переслідування рідної мови всіх націй становить неначе особливе завдання уряду. Переслідуються особливо слов'янські нації, білоруси, ук-

¹⁰⁸ Соловьев, кн. 6, стор. 122.

райці і поляки... Чорносотенці і їхні лакеї називають Росію великою слов'янською державою, мабуть, тільки тому, що в цій великій державі практикується надзвичайно велике гноблення слов'янських народностей».¹⁰⁹

Маркс, Енгельс, Ленін вважали колоніалізм і гніт російського царизму найстрашнішим у світі, не в останню чергу тому, що він сягнув вершин фарисейства і цинізму в використанні найблагороднішої фразеології для найпідліших справ, що він умів надійно сховати суть за видимістю.

Повертаючись тепер до нашої розмови про «возз'єднання», «приєднання» і т. п., скажемо, що з усього вищенаведеного логічно випливає елементарне міркування: якщо й варто відзначати відповідні дати (а, мабуть, варто, бо все таки це дуже визначні, поворотні моменти в історії відповідних націй), то використовуючи їхнє відзначення для широкого висвітлення особливостей і форм російського імперіялізму, для роз'яснення ганебної і реакційної суті войовничого російського націоналізму і великодержавництва. (Саме такою виховною роботою партія в двадцять роки виробляла відчуття корінної різниці між теперішнім Союзом Республік і колишньою Російською імперією, а не поняттям спадкоємності).

У нас же саме щеплюється поняття спадкоємності. Спадок території, спадок «неотъемлемости», спадок «священных границ», спадок «непобедимости русского оружия», спадок «объединения вокруг русского начала» (отого самого, невідомого колись марксистам-комуністам) і російського «предводительства», спадок «старшого брата», спадок понять про виняткову роль і місію Росії щодо навколишніх народів і т. д. і т. п. — тільки висловлене все це в псевдоінтернаціоналістських фразах. Це не той спадок, яким можуть пишатися комуністи. Великому Леніну було соромно за цей спадок, а пишався він зовсім іншим російським спадком, справді великим російським спадком, спадком революціонерів.

¹⁰⁹ Ленін, Статті і промови про Україну, стор. 205.

«Ми сповнені почуття національної гордості і саме тому ми особливо ненавидимо своє рабське минуле (коли поміщики, дворяни вели на війну мужиків, щоб душити свободу Угорщини, Польщі, Китаю) і своє рабське теперішнє, коли ті ж поміщики, з допомогою капіталістів, ведуть нас на війну, щоб душити Польщу і Україну, щоб давити демократичний рух в Персії і в Китаї, щоб посилити зграю Романових, Бобринських, Пуришкевичів, яка ганьбить нашу великоруську національну гідність. Ніхто не винен в тому, що він родився рабом; але раб, який не тільки цурається прагнень до своєї свободи, але виправдує і прикрашує своє рабство (наприклад, називає задушення Польщі, України і т. д. „захистом вітчизни“ великоросів), такий раб є холуй і хам, що викликає законне почуття обурення, презирства й огиди. (Хай вдумуються в ці слова теперішні українофоби й іскоренителі „націоналізму“. — І. Д.).

«Не можна великоросам „захищати вітчизну“ інакше, як бажаючи поразки в усякій війні царизмові як найменшого зла для дев'яти десятих населення Великоросії, бо царизм не тільки пригноблює дев'ять десятих населення економічно і політично, але й деморалізує, принижує, обезчещує, проститує його, привчаючи до гноблення чужих народів, привчаючи прикривати свою ганьбу лицемірними, ніби патріотичними фразами».¹¹⁰

Ці слова треба «кальоним железом» (хай би воно хоч раз в житті зробило добре діло) виписати на гарбузових лобах сьогоднішніх холуїв і хамів, що прикривають ганьбу минулого лицемірними, ніби патріотичними фразами й інсценізують коштовні «всенародні святкування» на місцях народних трагедій. Чи розуміють вони, що по суті, повторяючи сьогодні версії царських офіціозів як у трактуванні історії Росії, так і в трактуванні її взаємин з навколишніми народами, — вони вільно ставлять себе в позицію наступників цих офіціозів, а

¹¹⁰ «В. І. Ленін про Україну», стор. 407-408.

СРСР ототожнюють з колишньою Російською імперією? Що вони ні більше, ні менше як зраджують лєнінізм, підмінюючи класово-революційний підхід — всликодержавницьким?

Всє це робиться нібито в ім'я возвеличення російського народу та його місії. Алеж не в цьому його безсумнівна велич, і взагалі не можна так безоглядно, демагогічно оперувати словом народ там, де йдеться про складні історичні, економічні, соціальні процеси. Марксисти конкретно аналізують їх, і там, де великодержавники і «патріоти» хочуть прикрити всякі нечисті справи словом «народ», «російський народ», — там марксисти знаходять конкретного російського поміщика, торговця, заводчика, чиновника, куркуля. Ось ще один приклад на те, як комуністи в роки революції ставили питання про відносини між росіянами і тубільцями на підкорених царською Росією землях. Це — уривок із співдоповіді в національному питанні на X з'їзді партії (тов. Сафаров):

«С 1916 г. в одном Семиречье 35% киргизского деревенского населения вымерло... Другая цифра — утрата 70% скота — этими же киргизами... Недоверие к русскому городу у туземцев впилось в кровь с молоком матери. У киргизов даже есть пословицы, которые нередко употребляются еще и сейчас. Киргиз говорит: „Убей у русского отца и дай денег“, „Если у тебя русский друг, держи камень за пазухой“. Русский для киргиза в старое время — это урядник, полицейский, насильник, грабитель. Ясно, что тут нужен особый подход, чтобы приобщить неэксплуататорский элемент окраин к Советской власти... Кто же там сумел проникнуть в партию?.. Туда вошел старый русский чиновник. Раньше он надеялся на империалистов, но когда эта надежда рухнула, когда он увидел, что из Москвы и Петербурга непосредственной помощи от буржуазии и помещиков ожидать нельзя, тогда он понял, что в туркестанской обстановке национальной вражды нужно создать какую угодно власть, но обязательно власть русскую. Таким образом партия там загрязнилась благодаря тому, что на первых порах мы не сумели при-

влечь в нее туземные пролетарские и полупролетарские элементы. А такие элементы есть, и если мы их сумеем привлечь, они честно и самоотверженно будут бороться под нашими знаменами. А на деле в наших рядах оказался коммунист-батюшка, русский полицейский и семиреченский кулак, который еще до сих пор держит десятки батраков, имеет сотни голов скота и охотится на киргизов, как на дичь.

«Во время революции там происходили такие ужасы, о которых пора сказать открыто, чтобы российские колонизаторские наклонности, которые еще живут у нас в рядах, были изжиты окончательно, чтобы резолюции Коминтерна не были для нас пустым звуком...

«Русское великодержавное кулачество, которое волею судеб оказывалось „носителем” пролетарской диктатуры на окраинах, отбросило туземные массы в лагерь контрреволюции... Естественно, что на неразвитых в промышленном отношении окраинах русских пролетариев раз-два — и обчелся, и в то же время, так как власть надо составлять исключительно из русских, за пролетариями потянулись кулаки и прочие.

«И вот в силу того, что у всякого русского на окраинах была привилегия быть „пролетарием”, власть составлялась из гнуснейших примазавшихся элементов, которые и с помощью Советской власти и будучи в рядах Советской власти устраивали всякие и всяческие контрреволюции... Вот то положение, товарищи, которое нами еще не вполне ликвидировано, вот то наследие, которое является наследием империалистических колониальных отношений. Это — автоматическое продолжение старых колониальных отношений под советской вывеской и формой...

«По статистике Семиреченской области, за время революции русское кулацкое землевладение увеличилось с 53% до 70%. Заметьте, товарищи, это за время революции, за время Советской власти! И в то же вре-

мя число вымерших киргизов по Семиреченской области увеличилось до 35%.

«Здесь, товарищи, надо совершенно определенно сказать, что без восстановления трудовых прав на землю коренного населения окраин, населения буквально вымирающего, ни о какой советской национальной политике на окраинах не может быть и речи. В особенности это относится к киргизам, к башкирам, к целому ряду горских племен на Кавказе, где царское правительство в былые времена отдавало лучшие куски земли у источников воды привилегированному русскому населению. Количество этих кулаков насчитывается, товарищи, сотнями тысяч. Сотни тысяч кулачества на окраинах, которое создавало живую силу империализма, жило и живет, пользуясь целым рядом привилегий в силу экономического господства, в силу того, что оно владеет огромным количеством земли».¹¹¹

Як контрастує ця серйозна і чесна, ця відповідальна й інтернаціоналістська розмова до сьогоднішніх солодко-сантиментальних «патріотичних» фальшивок про «допомогу братнього російського народу» — за умов царського колоніалізму!

І звернімо увагу: саме ті російські комуністи-революціонери, які на зорі радянської влади справді подали руку братньої допомоги «нацменам», оголосивши нещадну війну російському великодержавницькому шовінізмові, відібравши землі й угіддя в російського куркуля і віддавши їх вимираючому місцевому люду, дбаючи про національне радянське самоврядування, кадри, культуру, освіту, — саме вони не галасували про свою, росіян, допомогу і свою, росіян, місію, хоч вони, мабуть, і мали для того підстави. Навпаки, вони підкреслювали історичну провину Росії перед цими народами і свої дії у деколонізації розглядали між іншим і як відшкодування за цю історичну провину. Це цілковита (і прекрасна!) аналогія до того, як Маркс і Енгельс ставили питання про історичний борг англійської робітничої класи перед Ірландією.

¹¹¹ «X съезд РКП(б) . . .», стор. 190-194.

Це було справді інтернаціоналістське, революційно-пролетарське світовідчування. Тепер же його підмінюють великодержавницьким, «єдинонеділімчеським», російсько-месіянським.

Постійне підкреслення то провідної ролі російського народу, то його особливої місії в історії сусідніх народів, то його постійної безкорисливої (односторонньої) допомоги і т. д. і т. п. — все це далеко від марксистсько-ленінського розуміння реального історичного процесу, далеко від революційно-класового світогляду. Як відродження в інших формах ненависної марксистам концепції «об'єднання вокруг русского начала», це не може не сприяти вихованню в певній, далеко не кращій, частині росіян свідомого чи несвідомого почуття національної вищості, а в інших народів Союзу — комплексу національної неповноцінності.

Зв'язана з цим широка «перетряска» минулого, загальноновідомих фактів історії — в бік фальсифікації — виховує неповагу до правди, безпринципність, цинізм, що також несумісне з принципами комуністичного виховання.

Врешті, настирливе «корегування» дореволюційної історії Росії, історії Російської імперії в інтересах сьогоденної політики, бажання теперішню державність вивести з традицій минулої державності (не дарма ж у школах «Історія СРСР» починається не з наших часів, а є по суті історією російської імперії, яка *переходить* в історію СРСР, тоді як логічно треба, щоб історія СРСР таки була історією СРСР, а попередній період був історією ряду народностей, що тепер складають СРСР) — і в зв'язку з тим своєрідна «реабілітація» та прикрашування тієї поміщицько-бюрократичної державності з її «пободами», «воссоединениями», «воинской славой» та «освободительством» — все це породжує підозру: чи не зари́тий тут якийсь хитромудрий собака?

Виникає питання: кому і навіщо це все потрібне? Чи не достойніше було б виховувати молодь в дусі ленінського розуміння національної гідності та інтернаціоналізму? в дусі розуміння протилежності між російським великодержавництвом і російським патріотизмом, між російським великодер-

жавництвом і інтернаціоналізмом? у душі чесного поводження з історією і розуміння трагізму тих явищ і процесів, які надто своєкорисливо осмислювалися сильнішою стороною, яка і «затвердила» свою версію? у душі не тільки словесної та задля «кодексу», а суттєвої, дійової, в глибині душі, як органічна потреба, виплеканої поваги, пошани, любови до всіх народів, вболівання за них. У душі глибокого і благородного розуміння й почування взаємної відповідальності нас, представників різних націй, за долю, за майбутнє, за культуру, за мову — за справжній розквіт — всіх націй, історично об'єднаних у Союзі Радянських Соціалістичних Республік.

3. Російський шовінізм як практика приписування росіянам того, що створене всіма народами СРСР

Однією з форм плутання Союзу РСР з «единой неделимой» є приписування росіянам того, що створене спільними зусиллями всіх народів СРСР. Чимало українських учених і мистців давнього і недавнього минулого досить безцеремонно, без усякої вказівки на їхню національну приналежність, атестуються як російські вчені і т. п. тільки тому, що через несприятливі умови за царату на Україні або через обставини особистої долі вони змушені були працювати за межами України. Це щодо минулого. Але аналогічні тенденції все відносити на рахунок Росії є і щодо актуальних явищ. Так, з буржуазної преси і з зарубіжної політичної фразеології, де СРСР послідовно ототожнюють з Росією і зовсім не потребують знати інших радянських націй, перекочовують до радянської преси, а звідти і в свідомість людей формули типу «Русские запустили спутник», «Русские строят Ассуан», «Русские помогают народам Азии и Африки» і т. д. Зате ніколи не чути, скажімо, про ту допомогу, яку надає цим народам такий член Організації Об'єднаних Націй, як Українська Радянська Соціалістична Республіка, про участь українців у всіх цих справах. А від тих самих народів Азії й Африки українці не чули жодного слова подяки, більше того, ті навіть не знають про існування такої нації, як українська, хоч її відсоток в отій «рус-

скої допомоги» — чималенький. Багато молоді з країн Азії й Африки навчається в українських вузах, але більшість з них і не догадується, що вони користуються гостинністю і допомогою української нації, нації, що має свою культуру, мову, державність. Звичайно, винні не вони... До речі, останнім часом аргументація про неможливість викладати в українських вузах українською мовою поповнилася ще одним «доказом»: не можна, бо там навчаються іноземці...

Про те, як наша преса і наші діячі навіть з якоюсь заппападливістю люблять потурати оцьому закордонному ототоженню СРСР з Росією і невизнанню інших націй, свідчить безліч фактів, а серед них і чимало курйозних. Ось приклад. На міжнародному кінофестивалі в Мар-дель-Плята український фільм Київської студії ім. Довженка «Тіні забутих предків» дістав другу премію і був гаряче зустрінутий публікою. Але звичайно ж, «популярність» члена ООН України в світі така, що аргентінська публіка не знає про існування такої суверенної держави і такого народу, назва Києва їй нічого не говорить, і вона кричала «Віва Русія! Віва Москву!» Здавалося б, залишається тільки червоніти від сорому, що навіть імени твого народу не знають і тріумф його мистецтва відносять все на той самий російський рахунок. А от голова Держкомітету УРСР по кінематографії С. П. Іванов у газеті «Вечірній Київ» розповідає про це без тіні ніяковости, навіть не помічаючи невідомого гіркого сарказму долі...

Я певен, що ці і подібні явища нікому добра не дають... Російська нація — одна з найвеличніших і найславетніших націй світу — для своєї величі і слави цього не потребує. Навпаки, для культурного росіянина це тільки образливо.

4. Російський шовінізм як національний нігілізм, псевдоінтернаціоналізм і псевдобратерство

В. І. Ленін неодноразово підкреслював небезпеку не тільки свідомого, але й несвідомого російського великодержавництва і шовінізму, який може бути зовсім «непомітним» для його носія, проте дуже шкідливим: він часто проявляється у

формі національного нігілізму й поверхового фальшивого розуміння інтернаціоналізму. Ми вже говорили про нього в розділах другому і третьому.

Психологічно не важко зрозуміти його походження: з часів монгольської навали росіяни не знали національного поневолення, їхня нація впродовж століть була державною, пануючою. Питання національного буття чи небуття перед ними трагічно не стояло; вони, як колись казали, «національно ситі», і не завжди могли розуміти «національно голодних», розуміти всю дошкульність і всю приховану механіку національного гніту. Не дивно, що серед них (хоч, звичайно, не тільки серед них) траплялося чимало людей, схильних недобачати національної кривди, недооцінювати національне питання, вважати його або вигадкою, або чимсь таким, що негідне благородної людини, чимсь таким, що заважає віддавати всі сили важливішим справам і служінню вселюдству. Були то люди, покарані нерозумінням того глибокого двостороннього зв'язку, який існує між проблемами загальнолюдськими і національними, як між цілим і складником; невідчуванням тої невідшкодованої втрати, якої зазнає «вселюдське» від послаблення чи знекровлення своїх джерел — націй. (А втім, будь-яке ущемлення своєї нації вони швидко відчули б).

Є чимало людей, які запевняють, що вони інтернаціоналісти, що вони люблять і Україну, і Грузію, і Латвію і т. д., навіть по-братньому люблять, і що тим більше їх обурює, коли хтось із українців, грузинів, латишів тощо підкреслює свою особність, свою неприналежність до Росії. «Навіщо нам відрізнятися по націях, ми ж усі — брати», — щиро ремствують такі товариші. Справді тут є прикрість. Але давайте спокійно подумаємо, звідки вона походить. В щирості їхньої любови не сумніваємося. Але любов — це ще не все. І найщиріша, і найсильніша любов може образити, а може й становити загрозу предметові любови. Це буває, наприклад, коли люблять як своє, як щось від себе невідділиме, невідрізне, не усвідомлюють особности, незалежності й самодостатності предмету любови. Істинна любов від такої наївно-егоїстичної відрізняється тим, що вона усвідомлює всю особність, індивідуальність,

суверенність, всю «поза-тобою» і «без-тебе-сутність» предмету любови, і не тільки усвідомлює, а й підноситься до найвищих меж поцінування і цим поцінуванням надихається. Отже, така любов і не буде ображена, якщо об'єкт дасть зрозуміти свою окремість.

Пояснимо історичним прикладом, над яким варто задуматися деяким із тих товаришів, хто щиро любить Україну. Україну, взагалі кажучи, любили всі. Звичайно, хто за що і хто як. Дуже любили її, наприклад, російські царі. Я говорю це без іронії, — це справді було так, вони її любили так, «как я (Єлисавета Петрівна, цариця — І. Д.) возлюбила народ сей милый и незлобивый». А Катерина II навіть мріяла перенести столицю на Дніпро: дуже їй сподобалися «благорастворенный воздух и теплота климата». (Це зворушливе визнання можна прочитати в щоденнику, який вів її секретар Храповицький). Всі казенні російські патріоти дуже любили «благодатный юг» — Малоросію, і всі поміщицько-бюрократичні п'явки, і вся крамарсько-чиновницька сарана любили Україну. Але що найкраще — принципові українофоби й войовничі російські націоналісти найсильніше любили її, люто, неподільно, на смерть, по-братерському.

Ось що писав, наприклад, один із ідеологів слов'яно-фільсько-панрусистського варіанту «общего отечества» Іван Аксаков (син відомого письменника), затаврований свого часу Шевченком як кріпосник і «поборник розги», — в своїй газеті «День»:

«В отношении к древним русским областям, населенным нашими кровными, единоверными братьями, малоруссами, червоноруссами, белоруссами, Россия опирается на несомненное из всех прав, — нравственное право или, вернее сказать, на нравственные обязанности братства».¹¹²

¹¹² Аксаков, Наши нравственные отношения к Польше, кн. «Полное собрание сочинений», Москва, 1886, т. 3, стор. 7.

Ці «нравственные обязанности братства», виявляється, і не дозволили І. С. Аксакову визнати за білорусами й українцями елементарні права, які він фальшиво декларував; ця «нравственность» і зобов'язувала присвоювати чуже:

«Мы стоим за полную свободу жизни и развития каждой народности . . . »¹¹³

Але:

«Белоруссов мы считаем своими братьями, по крови и по духу, и думаем, что русские всех наименований (! — І. Д.) должны составлять одну общую сплошную семью . . . »¹¹⁴

«Малороссийского вопроса для Малороссии вовсе и не существует».¹¹⁵

«Малорусского вопроса не существует уже и потому, что этот вопрос общерусский, земский, народный, вопрос всей русской земли, столь же близкий жителю Пензы, как и жителю Волыни. Заднепровская Украина и Белоруссия — не завоеванный край, о котором можно спорить, а часть живого тела России: здесь нет места ни вопросу, ни спору».¹¹⁶

Як бачимо, колоніалізм може проявлятися не тільки в формі прямої дискримінації, але й у формі «братерства», і це останнє дуже характерне для російського колоніалізму (вище ми вже цитували офіційний заклик до братерства в Державній Думі).

Кому не відомо, хоча б з творів В. І. Леніна, ім'я М. Н. Каткова, вірного цербера самодержавства, ненависника революції і визволення народів, лютого і невтомного україножера?

¹¹³ Аксаков, Ответ на письмо, подписанное «Белорус», там же, стор. 15.

¹¹⁴ Там же, стор. 16.

¹¹⁵ Аксаков, По поводу письма Ригера о польском вопросе, там же, стор. 132.

¹¹⁶ Там же, стор. 132-133.

Це ім'я — символ «тюрми народів». Так от саме він люто заперечував не тільки самовизначення націй, а й найменшу національну автономію, заперечував з мотивів «братерства» й «інтернаціоналізму»: «Нам хотят навязать такое устройство, которое было бы именно основано на национальной розни».¹¹⁷ І знов він, М. Н. Катков, любив Україну, як ніхто, сильно і щиро.

«Мы любим Украину, — любим как часть нашего отечества, как живую и дорогую часть нашего народа, как часть нас самих, и потому-то нам так ненавистна всякая попытка внести чувство *моего и твоего* в отношения Украины к России. Мы любим Украину со всеми ее особенностями (! — *І. Д.*), в которых видим залог будущего богатства и разнообразия в общем развитии нашей народной жизни. (Бачите, який інтернаціоналіст! Навіть більший, ніж деякі теперішні. — *І. Д.*). Мы не понимаем, мы не признаем никакого соперничества между украинским и русским. Мы видим в этом самую фальшивую и вредную мысль. Мы любим Украину, своеобразный характер ее детей, поэзию ее преданий и мелодий: ее напевы так же близки и родственны нам, как и песни, оглашающие Волгу. Мы весьма далеки от того, чтоб осуждать тех украинцев, которые пристрастны к своей родине. Местный патриотизм есть весьма почтенное чувство, но оно не должно исключать патриотизма более широкого; интересы *родины* не следует противопоставлять интересам *отечества*».¹¹⁸

Майже все тут нібито «правильно» і навіть «благородно». Чому ж тоді вся передова Росія вважала Каткова глашатєм деспотизму і, зокрема, ворогом національностей, особливо ж україножером? Чому як такого його затаврував Ленін? Може, тут якась помилка чи, може, подібна його оцінка має

¹¹⁷ М. Н. Катков, Собрание передовых статей «Московских Ведомостей», Москва, 1897, кн. 1865, стор. 805.

¹¹⁸ Там же, кн. 1864, стор. 87.

на увазі не такі, а інші його погляди? Ні, саме такі, і помилки немає. Подібні речі говорила вся офіційна Росія. Вся офіційна Росія саме так любила Україну, тільки б не було поділу на «твое» і «мое» (бачте, проти «егоїзму» і «роз'єднання по націях»!). В разі потреби, під тиском обставин, вона все готова була за Україною визнати, крім одного: права «противопоставлять интересы родины интересам отечества», тобто права бути собою, Україною. Тоді саме розвивалася теорія про Російську імперію як про «общую родину» десятків національностей, і, наприклад, після розкриття Кирило-Методіївського братства шеф/жандармів граф Орлов дав вказівку пильно стежити за тим,

«щоб вихователі і письменники провадили свою діяльність в душі і згідно з цілями уряду... не даючи переваги любові до рідного краю над любов'ю до батьківщини-імперії, відкидаючи все, що може цій любові (тобто, любові до батьківщини-імперії — І. Д.) шкодити... щоб усі висновки учених і письменників ішли в напрямку піднесення не України, Польщі та інших окремих країн, а Російської імперії народів, що її складають»

і щоб відводити людей від «думок про можливість самостійності та про давню свободу підвладних Росії народів».¹¹⁹

Як бачимо, верховодам імперії, як і ідеологам великоруського шовінізму не важко було бути «інтернаціоналістами». Але їхній «інтернаціоналізм» — «інтернаціоналізм» грабіжника, який захопив ласі шматки і не хоче їх повернути назад, і починає «усовіщати» жертву: як негарно і відстало ділитися на «мое» і «твое», як не по-братерському, чи не краще й далі бути разом і дбати про «спільне» добро...

Ось чому прогресивна Росія вважала Каткова символом гніту й обману, ось чому Ленін картав «катковщину», ось чому катковщина — «любвеобильне» україножерство, «інтернаціоналізм» крайнього російського великодержавного шовініста.

¹¹⁹ «Т. Г. Шевченко: документи і матеріали», Київ, 1963, стор. 55.

Ось чому не може не тривожити той факт, що сьогодні дехто починає повторювати фразеологію Каткова та інших «общероссов».

Хай цей історичний епізод (а подібних — тисячі) послужить уроком: не все те інтернаціоналізм, що на інтернаціоналізм виглядає, що зве себе інтернаціоналізмом, що хоче себе інтернаціоналізмом зарекомендувати. І не все те націоналізм, що противна сторона оголошує націоналізмом чи «сепаратизмом». Не все те братерство, що на братерство претендує. Не все те любов, що саме себе любов'ю називає. Не будемо шукати ніяких аналогій. Але коли хтось говорить про любов, придивімося: про себе ця любов дбає чи про того, кого любить? Істинна любов до іншого народу чи до інших народів означає, що ми хочемо бачити його самого собою, а не подібним до нас; хочемо бачити його поза нами і поруч нас як незалежного і рівноправного, а не як частину нас самих; ми готові помагати його самостановленню, а не уподібнювати до себе. Існування людини потребує існування інших рівноцінних людей, існування нації потребує існування інших рівноцінних націй.

Коли «інтернаціоналіст» нарікає на те, що якийсь «націонал» не поспішає в його обійми, «відгороджується», «чіпляється» за свою окремішність, «консервує» свою культуру й мову, — знаймо: його «інтернаціоналізм» — «інтернаціоналізм» російського великодержавного шовініста. Його любов — це жадаба привласнити й проковтнути.

Як писав Ленін:

«Якщо великоруський комуніст наполягає на злитті України з Росією, його легко запідозрять українці комуністи в тому, що він захищає таку політику не з міркувань єдності пролетарів у боротьбі з капіталом, а через передсуди старого великоруського націоналізму, імперіялізму».¹²⁰

Критерієм щирости й інтернаціоналізму в цьому питанні для Леніна було одно: визнання чи невизнання за Україною безумовного права на цілковите відділення, на повну держав-

¹²⁰ «В. І. Ленін про Україну», стор. 626.

ну самостійність. Ленін це право визнавав беззастережно, а кріпосники, «прогресисти» і тому подібні «єдино-неделімці» чи федералісти — або не визнавали, або визнавали з «оговорочками». Ось у чому суть справи.

Зовсім інше питання — про доцільність або можливість такого відділення у кожний обговорюваний момент. Ленін застерігав, що постановка цього питання залежатиме від того, наскільки певно задовольнятимуться в майбутньому Союзі національні інтереси республік. Ось де зв'язок між обома питаннями. Тільки при умові цілковитого визнання і глибокого розуміння права України на відділення і самостійність — можна бути здібним проводити в Союзі таке національне будівництво, при якому цілком задовольнятимуться національні потреби, і питання про акт відділення не стоятиме навіть у реторичній формі.

5. Українофобія

Чи існує сьогодні на Україні україноненавистництво? Батьох це питання здивує. Але не всіх. Я певен, що знайдеться чимало українців і навіть неукраїнців, які не лише ствердять, що існує, але й наведуть факти з власного досвіду.

Спершу домовимося про те, що українофобія не обов'язково означає бажання скручувати в'язи кожному українцеві (хоч є і подібні настрої: сам Й. В. Сталін, як відомо з матеріалів XX з'їзду партії, сильно журився тим, що фізично не може вислати всіх українців на Сибір). Може бути українофобія ліберальна і навіть вищою мірою інтелігентна. Вище ми бачили, що буває українофобія і з великої любови до України як «жемчужини» Росії, з надто своєрідного розуміння братерства і т. д. Можна любити Україну як поняття етнографічне і одночасно ненавидіти як поняття національно-політичне. Так любили Україну всі принципові вороги українського сепаратизму, від Катерини II (її знамениті філіпіки проти «черкасишек» за «развратное мнение, по коему почитают себя народом от российского отличным», за «фальшивые и им несвойственные республиканские мысли») до відомого «прогресиста» Петра

Струве, який так оформлював цю ідею — за Україну проти «українства» і «націоналізму»!:

«Я... полагаю, что, будучи по традиции украинофильским, русское прогрессивное общественное мнение должно энергично, без всяких двусмысленностей и поблажек вступить в *идейную* борьбу с украинством, как с тенденцией ослабить, и отчасти даже упразднить великое приобретение нашей истории — общерусскую культуру».¹²¹

Яку оцінку дав Ленін цій високоцивілізованій українофобії, — відомо.

Наскільки ж треба бути національно і морально невихованою, відсталою людиною, щоб і сьогодні повторювати щось подібне, тільки по-іншому сказане! А таких «інтелігентних» людей чимало, їхнє кредо: «Я Україну люблю, но ненавижу націоналістів», при чому при найменшому з'ясуванні виявляється, що під «націоналістом» розуміється кожен українець, в якого лишилося хоч трохи своєї національності. («За чем они цепляются за эту свою „мову"?»).

Але є й українофобія одверто людожерського характеру. Під час згадуваного вже інциденту з шевченківським вечором на верстатобудівному заводі голова фабзавкому цього заводу Глазирін перервав читання віршів криком: «А вы переведите на человеческий язык, мы бандеровского не понимаем!».

А чи не на знак особливої довіри до щирості і правильності політичної лінії Глазиріна його послали в складі української делегації на VI Всесвітній конгрес профспілок у Варшаву? Добрі ж люди репрезентують Україну в міжнародних організаціях! Коли в 1963 р. Клюб творчої молоді організував вшанування пам'яті І. Франка і похід із смолоскипами до його пам'ятника, в натовпі на Хрещатику чулися вигуки: «Ты смо-

¹²¹ П. Струве, *Общерусская культура и украинский партикуляризм*; ответ украинцу, «Русская мысль», Москва, 1912, ч. 1, стор. 86.

три, бандеровці! Как их много!» Всі це чули і знають, так само, як знають про неймовірний, незнаний ні в одній цивілізованій країні вчинок викладачки Медичного інституту, доцентки (!) Тельнової, яка блюзнірствувала на пам'ятнику Т. Г. Шевченкові. Звичайна річ, Тельнова не тільки не була покарана, а, навпаки, все було зроблене, щоб неутралізувати наслідки непередбаченої ініціативи випадкових свідків і «замять это дело». Воно й зрозуміле: біля пам'ятника Шевченкові, як показало 22 травня 1964 і 27 квітня 1965 року, у нас хапають зовсім інших людей...

Подібні приклади можна було б помножити. А скільки разів кожен з тих, хто наважується говорити по-українському на вулиці, в трамваї і т. д., — відчував на собі насмішливі, презирливі чи ненавидячі очі, чув на свою адресу тихі чи голосні лайки! А ось рядова розмова в кінотеатрі: біля кінофільму «Сон».

— Ты видел, как бандеровцы прут на этот фильм? ..

— А ты знаешь, кто такие бандеровцы?

— Знаю. Мне много не надо. Я б их, гадов, всех... (красномовний жест).

А ось одна мамаша розповідає другій: «Мой сын из-за этого украинского языка не пошел в школу. Он так ненавидит учительницу украинского языка. Он ее называет „бандеровка“» (задоволений сміх обох мамаш).

Ось хлоп'я другої класи заявляє: «Ух, как я ненавижу этот украинский язык». В нього ще немає ніяких переконань, але це вже є. Воно запитує: «Мама, а Богдан Хмельницкий был храбрый?»

— Как тебе сказать...

— А он был русский?

— Украинец.

— Украинец?! — кривиться розчаровано дитина.

Дитина вчиться в «українській» школі, в столиці України... І дитина далеко не випадкова: в її колі більшість так думає. Уявляє собі, яке пекло, пекло працювати в такій школі вчителем української мови! Як важко, майже неможливо передати дух української літератури. І якою смішною, без-

силою і нудною мусить здаватися самому навіть вчителю ця література, препарована для таких слухачів у залізні пра-вильних підручниках.

Звідки це йде? Чи таке питання хоч раз ставили собі люди, які спеціально займаються питанням, де береться «український націоналізм»?

Подібні приклади можна наводити сотнями. Коли доводиться говорити про це, «ответственные товарищи» гадливо фиркають: знайшли про що говорити! Базарні розмови!

Дорогі «ответственные товарищи»! Ваше зневажливе й нетерпляче фиркання свідчить тільки про те, наскільки глибоко нездібні ви засвоїти лєнінський підхід до справи. Лєнін вчив, що всяка політика *реально* проявляється в щоденному побуті мільйонів. Газети не всі читають і не всі їм вірять. А от побут для всіх реальний і на всіх впливає. Вищенаведені факти і їм подібні — реальні побутові наслідки політики негласного потурання російському великодержавному шовінізмові (свідомого чи несвідомого). Під впливом подібних фактів Лєнін говорив про «великорусскую шваль» і про необхідність смертельної боротьби з російським шовінізмом, а ви говорите, що все це дрібниці, дурниці і ворожі вигадки, що все гаразд, скрізь і всюди панує цілковитий інтернаціоналізм і т. д. і т. п., от коли б ще тільки остаточно викоринити український, грузинський, латиський і т. д. «націоналізм»...

Ще донедавна так само заперечувалася і наявність в СРСР антисемітизму. Боже мій, який то був смертельний гріх і нетакт, політична безграмотність — сказати про антисемітизм! Хрущов, аж запінювався, доводячи, що такі питання ставляться за американські долляри. Він невтомно і з повним знанням справи перераховував імена євреїв — учених, артистів і т. д. (особливо любив натискати на те, що навіть в уряді є євреї — міністер Димшиц — і що євреї є навіть серед конструкторів супутника). Так, ніби справа в цьому, ніби досить вигнати антисемітизм (чи українофобство) з свідомої політики, як воно зникне всюди, в тому числі і з вирішальної сфери — практичного життя, щоденного побуту.

І ось тепер після стількох ціцероніад, ереміад, лазаріад і нікітіад — нібито вирішено нарешті повернутися до Леніна: газета «Правда» в передовій від 5 вересня 1965 року закликає, словами Леніна, до «неустанной борьбы с антисемитизмом». Що ж, добре, що хоч пізно це сказано, алеж могло бути набагато раніше. Сказано і . . . підшито газету. А коли ж і як почнеться «неустанная борьба»?

6. Російський шовінізм як ультрацентралізм

Ще не так давно, в останні роки Хрущова, точилися жваві балачки про те, що національні республіки в нинішній формі вже багато в чому пережили себе, і час переглянути їхній статут у бік дальшого злиття. Ці неофіційні розмови зв'язувалися з постановкою питання про нову конституцію, їхній відгомін чутно було, наприклад, на сторінках юридичної преси. Тим часом на практиці робилося більше. Наприклад, економічне районування встановлювалося, не зважаючи на межі національних республік. Були запроваджені мікрореспубліканські раднаргоспи, які по суті зробили фіктивною суверенність зокрема середньоазійських республік. Поговорювали й про дальші, «переділи» та «об'єднання». Все це відбивало загальну тенденцію до ще більшого, вже не тільки фактичного, а й формального нехтування суверенністю й економічно-географічною та політично-юридичною цілісністю національних республік. Тепер наступ на рештки економічної суверенності та інших прав республік ведеться в замаскованій формі боротьби проти т. зв. «местничества», в формі «теорій» про те, що кордони між республіками втратили своє значення і т. д. і т. п.

І подібні заходи, і подібні тенденції — явище не нове. Від них застерігав В. І. Ленін ще на зорі радянської влади. Їх засуджувала партія в своїх постановах у двадцяті роки, в часи ленінської національної політики.

Ось одна з таких постанов:

«Одним из ярких выражений наследства старого следует считать тот факт, что Союз республик расцени-

вается значительной частью советских чиновников в центре и на местах не как союз разных государственных единиц, призванный обеспечить свободное развитие национальных республик, а как шаг к ликвидации этих республик, как начало образования так называемого „единого-неделимого“ ...

«Осуждая такое понимание, как антипролетарское и реакционное и провозглашая абсолютную необходимость существования и дальнейшего развития национальных республик, Съезд призывает членов партии зорко следить за тем, чтобы объединение республик и слияние комиссариатов не было использовано шовинистически настроенными советскими чиновниками как прикрытие их попыток игнорировать хозяйственные и культурные нужды национальных республик. Слияние комиссариатов есть экзамен советскому аппарату: если бы этот опыт получил на практике великодержавническое направление, то партия была бы вынуждена принять против такого извращения самые решительные меры вплоть до постановки вопроса о пересмотре слияния некоторых комиссариатов».¹²²

Необхідно також, щоб:

«были предоставлены республикам достаточно широкие финансовые и, в частности, бюджетные права, обеспечивающие возможность проявления их собственной государственно-административной, культурной и хозяйственной инициативы».¹²³

На цьому ж XII з'їзді РКП(б) постійно підкреслювалася важливість для правильного розв'язання національного будівництва — важливість забезпечення за національними республіками широких господарських прав і можливостей, економічно-господарської суверенності.

¹²² «XII съезд РКП(б) ...», стор. 548.

¹²³ Там же, стор. 601.

Ось, наприклад, уривок з виступу грузинського делегата Мдівані:

«Мы, товарищи, утверждаем, что национальный вопрос вовсе не состоит в том, как это часто, к сожалению, в высшей степени многие авторитетные товарищи понимают, в вопросе об языке или о культурной и национальной автономии.

«Для Советской власти, для коммунистов, для марксистов прежде всего хозяйственная деятельность есть все и все определяет.

«Мы утверждаем, что хозяйственный момент никоим образом не должен быть исключен из национальной проблемы. Напротив, этот хозяйственный момент должен наполнять эту национальную проблему, иначе нам особенно незачем изучать этот язык, если ему особого хода не будет, нечего эту национальную культуру создавать, если не будет для нее экономической базы. Вот самое главное, что мы должны усвоить и твердо установить здесь. Можно говорить о максимуме и минимуме этой хозяйственной деятельности, которую можно предоставить отдельным национальностям, но прежде всего твердо надо установить здесь, что хозяйственный момент в области разрешения национального вопроса есть первый вопрос. Из него надо исходить, а все остальное приложится».¹²⁴

Такі думки висловлювалися і такі рішення приймалися під впливом ідей, розвинених Леніном в його останніх виступах, листах і вказівках. В. І. Ленін вважав надмірну й необмежену централізацію, централізацію «во что бы то ни стало» і «несмотря ни на что» — дуже шкідливою і небезпечною для справи комуністично-національного будівництва, одним з найреальніших проявів російського великодержавництва. Ленін постійно підкреслював, що централізація і об'єднання — не абсолют, що вони потрібні не самі по собі, а лише як

¹²⁴ Там же, стор. 455-456.

взаємодопомога перед лицем капіталістичного оточення, і що допустимі лише в тій мірі, в якій не притискують суверенності і самостійності республік і республіканських органів (їхніх «отдельных наркоматов»), а в противному разі «централізацією» і «об'єднанням» слід поступитися на користь суверенності республік.

«Не следует зарекаться заранее никоим образом от того, чтобы в результате всей этой работы вернуться на следующем съезде Советов назад, т. е. оставить Союз советских социалистических республик лишь в отношении военном и дипломатическом, а во всех других отношениях восстановить полную самостоятельность отдельных наркоматов (тобто республіканських урядів. — І. Д.).

«Одно дело необходимость сплочения против империалистов Запада, защищающих капиталистический мир... Другое дело, когда мы сами попадаем, хотя бы даже в мелочах, в империалистические отношения к угнетаемым народностям, подрывая этим совершенно всю свою принципиальную искренность, всю свою принципиальную защиту борьбы с империализмом. А завтрашний день во всемирной истории будет именно таким днем, когда окончательно проснутся пробужденные угнетенные империализмом народы и когда начнется решительный долгий и тяжелый бой за их освобождение.

«Надо иметь в виду, что дробление наркоматов и несогласованность между их работой в отношении Москвы и других центров может быть парализована достаточно партийным авторитетом, если он будет применяться со сколько-нибудь достаточной осмотрительностью и беспристрастностью; вред, который может произойти для нашего государства от отсутствия объединенных аппаратов национальных с аппаратом русским, неизмеримо меньше, бесконечно меньше, чем тот вред, который проистекает не только для нас (але, значить, і для нас — І. Д.), но и для всего интернационала...

від найменшого ухилу в бік «империалистического отношения... к нашим собственным инородцам».¹²⁵

Цими чіткими й ясними ленінськими вказівками знехтувано і взято курс на цілковите й автоматичне підпорядкування республік центру, на фактичну ліквідацію суверенності республік. Хто тепер наслідиться поставити питання так, як ставив його Ленін?

Навіть побіжне спостереження за економікою радянських республік показує, якої шкоди завдає економічний зверхцентралізм, як сковує він існуючі можливості розвитку ряду республік, зокрема України. Можна аналізувати лише деякі дуже загальні дані, бо детальна економічна статистика у нас чомусь за сімома замками або й взагалі не провадиться. Як можна, приміром, говорити про суверенність України, коли протягом тридцяти років, до 1958 року, в УРСР не обчислювався національний прибуток та виробництво суспільного продукту, тобто ті показники, без яких не може бути уявлення про економіку країни. Та й не просто обчислювати економічні показники в республіці, яка по суті не має власної економіки. Так у 1958 році валова продукція промислових підприємств союзного підпорядкування в СРСР становила 69% загального випуску валової продукції промисловості, а капітальні вкладення по підприємствах і організаціях, підпорядкованих радам міністрів окремих республік, становили всього 3%.¹²⁶ Воістину «суверенні» уряди в республіках: без рідної мови в установах, без міжнародних контактів та ще й без права втручання в економіку на власній території!

Становище змінилося із введенням раднаргоспів. Так в УРСР 97% промисловості були підпорядковані республіканському урядові. Тоді багато й гарно говорилося про розширення прав союзних республік.

Раднаргоспи себе не виправдали. Логічно було б підпо-

¹²⁵ Ленін, К вопросу о национальностях... стор. 27-28.

¹²⁶ Академія Наук УРСР, Інститут економіки, «Національний дохід Української РСР в період розгорнутого будівництва комунізму», ред. О. О. Нестеренко, Київ, 1963, табл. 33. стор. 151; також стор 153. Дальші дані взяті з того ж видання.

рядкувати промисловість безпосередньо республіканським міністерствам, водночас значно розширивши права підприємств і промислових об'єднань. Адже на місцях краще видно всі заховані можливості: запаси сировини, резерви робочої сили тощо. У Москві ж можна було б створити не «повелеваючі», а консультативно-корегуючі міжреспубліканські органи.

Зробили інакше, за схемою: підприємство — Москва. Дещо розширивши права керівників підприємств, повернулися у вирішальних галузях промисловості до системи всесоюзних і союзно-республіканських міністерств і комітетів. Про різне звуження прав союзних республік при цьому ніхто не говорив.

Що несе з собою для України ультрацентралізм, обчислити в деталях неможливо з причин тієї самої засекреченості або занехаянності обліку. До таких білих плям належить кількість продукції, виробленої на Україні підприємствами союзного підпорядкування; неможливо точно встановити, скільки із відданих у союзний бюджет прибутків республіки (а віддається набагато більше, ніж лишається) через перерозподіл повертається назад, а скільки йде на утримання централізованих установ і закладів та підприємств.

Економісти все ж спробували визначити фінансові взаємини УРСР із союзним бюджетом. Зробивши десятки застережень про приблизність і орієнтовність своїх висновків, попередивши, що прибутки від ряду галузей (наприклад, транспорт) їм невідомі, вони подають такі дані: (гадаємо, їм не хотілося малювати становище гіршим для України, ніж воно є насправді. Скоріше навпаки):

«У 1960 році загальна сума податку з обороту на території республіки становила 5 442 млн. карб. З них надійшло: до державного бюджету України — 1 509,4 млн. карб., або 27,7^{0/100}; до союзного бюджету — 3 932,6 млн. карб., або 72,3^{0/100}». Але, може, ці надходження повертаються до республіки? Книжка «Національний дохід УРСР»¹²⁷ відповідає на це так. У 1960 році Україна віддала союзному бюджету вже згаданих 3 932,6

¹²⁷ Див. прим. 126.

млн. карб. та ще інших відрахувань сумою всього 5 288,8 млн., а одержала від союзного бюджету через перерозподіл 1 113,0 млн. Сальдо на користь союзного бюджету 4 175,8 млн. У 1959 році це сальдо було 3 886,7 млн., у 1961 — 3 664,8 млн. і т. д. Є ще й додаткові витрати, бо «Україна постачає іншим союзним республікам продукцію, ціни на яку встановлені нижчі від вартости».

Промисловість України розвивається далеко не тими темпами, якими могла б. За останні десятиліття в РРФСР, в наслідок активного стимулювання розвитку промисловости, дуже різко збільшилася кількість міського населення, досягнувши на час перепису 1959 року 52⁰/₁₀₀. А індустріальна Україна мала на той самий час 46⁰/₁₀₀ міського і 54⁰/₁₀₀ сільського населення, тобто міського набагато менше, ніж у розвинених країнах Заходу та в ряді європейських соціалістичних країн. І це в республіці, яку природа щедро наділила ресурсами, необхідними для промислового розвитку!

Питома вага внеску промисловости УРСР у весь національний прибуток Союзу від промисловости на 1960 рік становила 17⁰/₁₀₀, а в сільсько-господарському прибутку — 22,9⁰/₁₀₀. При чому сільсько-господарська частка неухильно зростає: в 1961 році вона підвищилася до 25,5⁰/₁₀₀ (тобто Україна дала четверту частину всього прибутку Союзу від сільського господарства).

Із даних про структуру сукупного суспільного продукту, виробленого в УРСР 1960 року, видно, що найпомітніші відхилення від загальносоюзної структури характерні якраз для часток промисловости (5⁰/₁₀₀ у бік зменшення) і сільського господарства (25⁰/₁₀₀ у бік збільшення).

Порівняння структури національного прибутку на Україні та в РРФСР у 1960 році дає таку картину: в Росії промисловість дає 56,7⁰/₁₀₀ всього прибутку республіки, на Україні — 47,9⁰/₁₀₀, сільське господарство відповідно — 15,9⁰/₁₀₀ у Росії і 26⁰/₁₀₀ на Україні.

Науковці з Інституту економіки АН УРСР у тому самому виданні скромно натякають на потребу «вирівнювання економічного розвитку великих економічних районів країни».

Але покищо відставання економіки України консервується. Перспективними плянами на 1961—80 роки намічено збільшити сукупний продукт всього СРСР приблизно в 5 разів, а суспільний продукт промисловості України — в 4,5—5 разів. З доповіді міністра фінансів СРСР на грудневій сесії Верховної Ради дізнаємося, що в 1966 році валова продукція зросте менше, ніж у будь-якій іншій республіці — всього на 5,5% (у РРФСР — на 6,5%, в Казахській РСР — на 7,2% і т. д.).¹²⁸

Економічна зверхцентралізація, котра, як відзначалося вище, спричиняє загальмований або односторонній розвиток ряду областей СРСР, веде за собою великі, часто економічно невиправдані і духовно спустошуючі переміщення значних мас населення.

У нас давно і з гордістю говориться про відсутність безробіття. А насправді воно існує, тільки в прихованому вигляді. Таким прихованим безробіттям охоплена, наприклад, вся Західня Україна. Після того, як стільки штучних слів було сказано про розквіт економіки цих областей, на вересневому Пленумі ЦК КПРС О. Косигін констатував, що «значительные резервы рабочей силы имеются в небольших городах, особенно в западных районах Украины, Белоруссии, ряде районов Закавказья...»¹²⁹ Додамо, що на Західній Україні не лише в містах, а ще більше на селах. Що це за «резерви рабочей силы», як не інша назва великої кількості напівбезробітних, що перебиваються абиякими прибутками або мусять кидати обжиті з діда-прадіда місця і шукати заробітку в кращому разі на півдні України і в Криму, в гіршому — за тисячі кілометрів, в Сибіру і північному Казахстані, де стимулюється розвиток промисловості (значною мірою українським коштом).

Кілька років доводили керівники Львівського раднар-госпу (хоча своєю національністю далекі від «націоналізму»), який великий економічний ефект дали б на багатих сировиною і енергетичними ресурсами західніх землях металургія,

¹²⁸ «Правда», 8 декабря 1965.

¹²⁹ «Правда», 28 сентября 1965.

машинобудування, легка й харчова промисловість. Та на Західній Україні досі інтенсифікується лише експлуатація надр (добування сірки, вугілля, газу, нафти, калійних солей). Промисловість там нагадує виродка з слоновими ногами, кахетичним тулубом і головою мікроцефала. Тож зрозуміло, чому тисячі українців мусять емігрувати з батьківщини (сьогодні це називається «оргнабір»).

Що чекає українців, які їдуть подавати братню допомогу Сибіру, відомо. Це ж не Чехо-Словаччина, де партія приймає рішення виховувати українців, щоб вчили дітей рідній мові. Це й не Польща, де, крім українських шкіл і гімназій, створені групи вивчення української мови при польських школах, коли дітей не набирається на окрему класу. Це Російська Федерація, яка має суцільні українські райони давнього поселення на Курщині, Вороніжчині, на Кубані, Уралі, в Сибіру, на Далекому Сході, яка має тисячі українців на цілині і в сибірських містах — і не має жодної української школи, жодної виданої газети чи книжки, жодної української радіопередачі або культурно-освітньої установи... Отже, людей, що приїхали подавати братню допомогу, чекає денаціоналізація, винародоження.

Приховане безробіття, що спричиняє еміграцію, характерне і для ряду інших промислово недорозвинених областей України. Порівняйте, наприклад, чисельність населення в містах Чернігівщини — Коропі, Батурині, Новгород-Сіверському тепер і сто років тому. Тоді було більше...

Еміграція підриває силу нації. Відомий спеціаліст із демографії, доктор економічних наук, проф. Б. Ц. Урланіс пише:

«Прямые потери от эмиграции, составляющие нередко значительную часть естественного прироста населения страны, дополняются косвенными потерями. Уменьшение численности молодежи отражается не только на процессе воспроизводства населения, но и на всей экономике страны».¹³⁰

¹³⁰ «Население мира; справочник», ред. Б. Ц. Урланис, Москва, 1965, стор. 78.

У доповіді доктора економічних наук В. Бондаренко на загальних зборах Академії Наук Української РСР 12—14 березня 1965 року наводилися дані про те, що природний приріст українців — один з найнижчих в Європі, що 23—24% українських дівчат по селах не мають змоги одружитися через відплив молоді чоловічої статі.

Як відомо, найважливіші галузі промисловості в СРСР централізовані. Союзні та союзно-республіканські міністерства зовсім нехтують такою важливою справою, як виховання постійних кадрів спеціалістів на терені тієї чи тієї республіки, як на цьому наголошував Ленін (зрештою, й економічно вигідніше). Тому спеціалістів (не лише інженерів, техніків, а й просто кваліфікованих робітників) масово надсилають з Росії на Україну, а українців посилають в інші республіки. Цей постійно прибуваючий російський елемент при нині існуючих на Україні умовах — солідна підмога у зростаючій русифікації; якраз він складає вже понад 17% населення. А українські робітники та інженерно-технічні службовці за межами республіки неодмінно денаціоналізуються.

Візьмемо для прикладу одну з українських великих будов — спорудження Київської ГЕС. Підлягає будова всесоюзному комітетові для спорудження електростанцій (хоч на Україні будується багато малих і великих ГЕС і ТЕЦ, можна було б мати і своє міністерство). Наприкінці 1963 року, коли кількість робітників на будові майже досягла максимуму, там працювало 70—75% українців, 2% білорусів, 20% росіян і по декілька осіб ще кількох національностей. Ще точніші дані маємо по провідному на будові управлінню основних споруд. Українців там працювало 446 (73,6%), росіян — 127 (близько 21%), білорусів — 16 чоловік, поляків — 6, латишів — 3, грузин — 2, болгар — 2, чувашів, євреїв, циган та гагаузів — по одному.

Здається ГЕС споруджують в основному українці. Зате майже всі командні пости на будові (начальник будівництва, головний інженер, начальники більшості відділів і управлінь) займають росіяни. Вони становлять більшість і серед рядового інженерно-технічного персоналу. Серед робітників-росіян

значно вищий процент має високу кваліфікацію, ніж серед українців. Багато останніх було скорочено, коли будова згорталася. Із 127 робітників-росіян управління основних споруд тільки 11 — уродженці України, решта прибули з Росії.

Зате на будовах Сибіру, зокрема на Братській ГЕС, працювало не тільки робітниками, а й майстрами, виконробами, начальниками дільниць і управлінь дуже багато українців.

Що дає такий «обмін кадрами» на Київській ГЕС? Коли керівники і висококваліфіковані робітники не розуміють української мови, не відчують в ній жодної потреби («зачем она нам, мы сегодня здесь, а завтра гденибудь в Прибалтике или Азербайджане»), а то ще й глузують з «хохлацького языка» (не кажучи вже про те, що тут, як і скрізь на Україні, вся ділова і технічна документація виключно російська), — мимоволі відпадає охота в українського робітника користуватися рідною мовою десь поза межами власної квартири чи кімнати в бараці. Ота привілейована 20-відсоткова група владно нав'язує свою мову всій решті, тому денна, вечірня, очно-заочна школи тут російські, дитячий садок і ясла — російські, зрусифіковані всі заклади культурного та побутового послуговування (крім багатотиражки, яка виходить мізерним тиражем на якомусь суржику).

Така антиленінська політика — справа не близькоручих господарників. Вона санкціонується згори, теоретично обґрунтовується. «Правда» 5 вересня 1965 року у передовій статті «Ленінська дружба народів» пише досить прозоро (не зважаючи на димову завісу фразеології): «Растущие масштабы коммунистического строительства требуют постоянного обмена кадрами между народами. Поэтому недопустимы какие-либо проявления национальной обособленности в воспитании и использовании работников различных национальностей в союзных советских республиках». Під «робітниками різних національностей», як показує наведений вище приклад, маються на увазі передусім росіяни, а «проявлення національної обособленности» — рідна мова тієї чи тієї «суверенної» республіки. Це вже щось діаметрально протилежне ленінським настановам на дбайливе вирощування національних кадрів у

республіках, зокрема на поступову українізацію всього державного і господарського апарату в УРСР.

Здорово ж ми виконуємо ленінські заповіді, коли на сорок дев'ятому році Радянської влади республіка з 45-мільйонним населенням, з численними вузами, технікумами, науково-дослідними інститутами не спроможна забезпечити себе національними кадрами...

*

На підсумок цієї розмови про російський великодержавний шовінізм за радянських умов, у «комуністичних» формах, — наведемо, задля остаточного уяснення, ту характеристику, яку дав йому Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України в своїх тезах 1927 року.

«XII з'їзд нашої партії в квітні 1923 р. встановив, що головна перешкода до розв'язання національного питання та усунення національної нерівності полягає в пережитках російського шовінізму... отже, підкреслюємо: поки існує російський шовінізм, національної рівності немає.

«Соціяльне коріння російського шовінізму на Україні вросло в гущу російського міщанства (буржуазія) та в інтелігентсько-спецівське прошарування. При цьому треба підкреслити, що російський шовінізм на Україні має могутню підтримку в масах російського міщанства за межами України. За його спиною старі, далеко ще не вижиті, забобони відносно „української говірки“, відносно переваги російської культури і т. д. . .

«Тисячами ниток шовіністично настроєні робітники нашого радянського апарату зв'язані із спеціалістами, що обслужують союзні апарати, та досі скрізь і всюди конче потрібну для справи пролетаріату і пролетарської революції централізацію силкуються використати для боротьби з економічним та культурним розвитком національних республік. З великодержавним і

бюрократичним шовінізмом, що під його вплив підпадають іноді й члени партії, партія провадитиме рішучу боротьбу. Поруч із впливом російської міщанської, великодержавної стихії на робітників і навіть на членів партії, ми маємо досі досить широко поширений як серед пролетаріату, так і серед партійців російського походження свого роду національний нігілізм, байдуже, а іноді і зневажливе ставлення до національного питання, прикривання фразами про інтернаціоналізм.

«Партія зобов'язана вести рішучу боротьбу як у своїх власних лавах, так і в пролетарських масах з за-бобонами російської та русифікованої частини пролетаріату, з перекручуванням інтернаціоналізму, з псевдоінтернаціоналізмом, русотяпством, шовінізмом. Партія повинна викривати перед пролетаріатом усю реакційність російського шовінізму, розкриваючи його коріння, історичне походження тощо».¹³¹

Неважко побачити, що ця характеристика залишається в силі і тепер, що поставлені тут завдання не були виконані, що цей документ, як і багато інших аналогічних, був тихенько «похований» і що накреслена тут ленінська політика була тихенько, по-шахрайському ревізована і підмінена протилежною.

¹³¹ «Шляхи розвитку української пролетарської літератури», стор. 343.

VIII. РІВНІСТЬ ФАКТИЧНА І РІВНІСТЬ ФОРМАЛЬНА

«Статистика была в капиталистическом обществе предметом исключительного ведения «казенных людей» или узких специалистов, — мы должны понести ее в массы, популяризировать ее, чтобы трудящиеся постепенно учились сами понимать и видеть . . . » (В. І. Ленін)¹³²

Перше ніж приступити до цієї розмови, уточнимо її предмет. Треба принципово розрізняти між рівністю націй і рівністю представників націй, націоналів. Так, наприклад, у Російській імперії російський кріпак чи селянин, російський крамар чи поміщик були у відповідно майже однаковому становищі з українським кріпаком, селянином, крамарем, поміщиком, тобто поодинокі між собою кожен відповідно були рівні й рівноправні (чи безправні); кріпак — кріпак, поміщик — поміщик. Але їхні нації, російська й українська, були не в однаковому становищі, були нерівні й нерівноправні.

Тут буде мова про рівність націй, а не їхніх представників. Тому відводяться як беззмістовні й фальшиві питання типу: «А хто вам забороняє говорити по-українському?» Навіть розумніші з-поміж царських міністрів бачили справжню антиукраїнську політику не в тому, щоб забороняти говорити по-українському (бо це й неможливо), а в тому, щоб зробити так, щоб люди самі не хотіли. . . «А де ви бачите дискримінацію (чи ущемлення)? дивіться скільки українців (євреїв і т. д.) у керівництві, в науці, мистецтві» і т. д. Ніби їх мало було і до революції . . . Якщо так, по-обивательському розуміти справу, а не політично й соціально, тоді б довелось

¹³² *Ленин, Полное собрание сочинений, т. 36, 1962, стор. 192.*

визнати несправедливою формулу про царську Росію як «тюрму народів»: адже там не вішали нікого за його національну приналежність, кар'єри за це не збавляли — хто б не був, тільки б вірою і правдою служив царю і отечеству. Царські міністри залюбки підкреслювали «інтернаціоналізм» і «дружбу народів»: «Под сенью двуглавого орла достаточно простора для спокойной жизни всех народностей, населяющих наше отечество» (Коковцов); особливо ж, як ми вже бачили, напирали на братерство («Зачем разъединять родных братьев?»)...

Так що подібний обивательський підхід годиться хібащо на комунальній кухні, а не в політиці. Облишмо його і будемо говорити про серйозний політичний підхід, найбільше послідовно і ясно сформульований і запропонований В. І. Леніном.

В. І. Ленін не випадково багато разів підкреслював необхідність реального забезпечення прав республік і необхідність реальних гарантій національної рівності. Річ у тім, що він принципово розрізняв між формальною рівністю націй і реальною, до якої повинен прагнути комуніст.

«В галузі внутрішньодержавних відносин національна політика Комінтерну не може обмежитись тим голим, формальним, чисто декларативним і ні до чого не зобов'язуючим визнанням рівноправності націй (чи не задовольняємося ми часто таким визнанням? — І. Д.), яким обмежуються буржуазні демократи — все одно чи визнають вони себе одверто такими, чи прикриваються назвою соціалістів, як соціалісти II Інтернаціоналом».¹³³

В конкретних умовах СРСР, коли в наслідок історичної спадщини позиції російської нації набагато сильніші, ніж інших націй, — скільки б не проголошувати рівноправність, фактично, в житті все одно складається нерівноправність силою оцього фактичного переважання позицій російської нації. Єдиний вихід — компенсувати цю фактичну нерівноправність

¹³³ Там же, т. 41, 1963, стор. 164-165.

такими заходами, які формально, для поверхового мислення, могли б здатися «ущемленням» російської нації. Через надзвичайну важливість цього питання *вдруге процитуємо* ці слова Леніна, які ми вже наводили раніше з приводу ленінської характеристики російського великодержавницького шовінізму за радянських умов. (І хай ніхто не думає, що йдеться про революційні часи, це сказано на 6 році радянської влади з приводу її національного будівництва).

«Тому інтернаціоналізм з боку гноблячої або так званої „великої“ нації (хоч великої тільки своїми насильствами, великої тільки так, як великий держиморда) повинен полягати не тільки в додержанні формальної рівності націй, але і в такій нерівності, яка надолужувала б з боку нації гноблячої, нації великої, ту нерівність, яка складається в житті фактично. Хто не розуміє цього, той не зрозумів дійсно пролетарського ставлення до національного питання, той залишився, по суті, на точці зору дрібно-буржуазній і тому не може не скочуватись цохвилини до буржуазної точки зору».¹³⁴

Ця глибока ленінська вказівка залишилася по суті не засвоєною і не усвідомленою як слід. На це свого часу нарікав Скрипник, тим більше є зараз підстав говорити про це.

Скрізь і всюди робиться якраз навпаки. Наприклад, в українських вузах викладання провадиться російською мовою, на тій підставі, що в них вчиться багато росіян (ніби не їхній елементарний громадський обов'язок опанувати в такому разі українську мову). Російська культура і російська книжка й преса по суті панують на Україні. З кожних 100 крб., які виручають книготорговельні організації на Україні, ледве чи 6 крб. припадає на українську книжку, а 95 — на російську та іноземну російською мовою, якщо не більше. Процент української книжки в бібліотеках УРСР — десь в межах 1—5. На XII з'їзді РКП(б) говорилося про важливість справедливого розподілу преси між націями СРСР.

¹³⁴ «В. І. Ленін про Україну», стор. 672.

«В России имеются, примерно, сейчас 2 миллиона 1 800 тыс. с лишним экземпляров русской газеты. Вся остальная половина населения советской России имеет, примерно, 70 тыс. газет. Это что? Это проявление фактического неравенства... И поэтому-то здесь необходимо наметить соответствующую практическую работу... а не только ставить вопрос правильно теоретически».¹³⁵

Після цього багато що робилося, і тиражі національної преси незмірно зросли. Але чи досягли ми тут сьогодні фактичної рівності, чи усвідомлюється таке завдання? Подивімся. На Україні завозиться з РРФСР величезна кількість книг, газет, журналів (ця кількість значно перевищує кількість видаваних на Україні книг, газет, журналів), що вже само по собі створює нерівність, не вигідне співвідношення для українського друкованого слова; уявлення про це співвідношення може дати перший-ліпший книжково-газетний кіоск: кілька десятків чи сот російських книг, газет, журналів — і десь у куточку дві-три українських та одна єврейська. Але крім того ще на Україні видається паралельно майже кожній українській республіканській чи обласній газеті — відповідна російська газета, в кожному видавництві, республіканському чи обласному, видається значний процент російських книжок. В наукових та технічних видавництвах взагалі незрівняно більше видається російською мовою, як українською. Крім того, ще республіканське радіо значну частину свого часу віддає ретрансляції з Москви (а московське радіо, як відомо, національними мовами республік передач не веде). Крім цього, й саме республіканське радіо багато передач веде російською мовою. На виправдання такого становища інколи посилаються на те, що на території України живе 7 млн. росіян. Але справа не в тому. Поперше, скажімо, процент російського друку і т. д. на Україні у багато разів перевищує процент російської людності, подруге, що мають стільки ж українців в РРФСР та Казахстані? Хоча б одну українську газету, українську шко-

¹³⁵ XII съезд РКП(б) ..., стор. 547.

лу? Навіть поставка преси з України робиться їм вкрай незадовільно.

Отже, крім того, що на російську культуру, на російське друковане слово працює вся колосальна потуга центральних, всесоюзних продуцентів, крім того і з порівняно мізерних можливостей республіканських їй відводиться в одних випадках значна, в інших випадках левина частка.

Наведемо деякі дані про друк, виведені з підрахунків за офіційними публікаціями Книжкової палати та іншою офіційною статистикою.

У 1950 році в СРСР було видано 43 100 назв книжок тиражем 821 мільйон примірників, з них російською мовою 30 482 назв тиражем 640 391 000 примірників, тобто 71% назв і 78% тиражу. А мовами не-російських націй, що становлять трохи менше 50% всього населення СРСР, було видано лише 29% назв і 22% тиражу виданих в СРСР книжок! Хіба не красномовні цифри? Але найнеподібніше те, що в наступні роки ця диспропорція зростала, і в 1963 році друк російською мовою становив уже 75% назв (58 158 з 77 600) і 81,4% тиражу (1 026 934 000 з 1 262 000 000), а мовами всіх не-російських народів — лише 25 назв і 18,6% тиражу!¹³⁶ Хіба це не страхотливе свідчення фактичної нерівності культур?

Ми вже говорили про те, що книжкова продукція України становить жалюгідну частку у всесоюзній (протягом 1950—63 років біля 1/10 назв і тиражів, тоді як населення УРСР становить 20% населення СРСР, отже, УРСР повинна б дати хоча 1/5 книжкової продукції, тобто вдвічі більше, як давала і дає насправді), при чому ця продукція з 1958 року майже не збільшувалася, а в 1963 році знизилася проти 1962 року і становила вже і по назвах і по тиражу менше 1/10 від всесоюзної! (9,8% назв та 9,2% тиражу).¹³⁷

Але і з цієї непропорційно малої продукції українських видавництв більше половини назв і майже половину тиражу

¹³⁶ «Народное хозяйство СССР в 1963 году; статистический ежегодник», Москва, 1965, стор. 612-613.

¹³⁷ Там же, стор. 614-615.

становить російськомовна книга; українська книга дає протягом 1960—62 років менше половини назв і трохи більше половини тиражу (та й то за рахунок художньої та масово-політичної літератури). В тиражах українських видавництв відсоток української книжки впав з 80 в 1950 році до 66 у 1963 році¹³⁸ і, як показує аналіза тематичних плянів видавництв та публікацій Книжкової палати УРСР, після 1963 року падає далі. Отже, українськомовна книжкова продукція в СРСР становила в 1963 році 3 321 назву, біля 4,3% при 17% українського населення, — тобто фактичне відставання в 4 рази.

Ще гірша картина з періодичними виданнями. У 1950 році з загальної кількості їх 1 508 річним тиражем 181 282 000 у республіках національними мовами виходило лише 274 (19%) річним тиражем 18 277 000 (10,7%). У 1963 році — вже тільки 17,5% назв (679 з 3 912), хоч частка тиражу збільшилася (до 13%).¹³⁹

Частка України по назвах у процентовому відношенні до всесоюзної кількості знизилася з 11,4% у 1950 році (160 з 1 408) до 6,5% (254 з 3 912) у 1963 році. Але й серед цих видань, здійснюваних на Україні, лише біля половини (у 1963 році — 130) здійснюється українською мовою. Отже, українськомовні періодичні видання в СРСР становили в 1963 році лише 3,3% назв (130 з 3 912) та біля 4% тиражу — це при більш як 17% українського населення в СРСР, тобто фактичне відставання в чотири до п'яти разів. Відповідно частка українськомовних газет становила в 1963 році по назвах 11% (765 з 6 791), а по річному тиражу ледве 7% (1 243 млн прим. з 18 311 млн прим.). При чому характерно, що коли в 1950 році на Україні виходило всього 1 192 газети, з них українською мовою 972, тобто більшість, то в 1963 році з загальної кількості газет на Україні 2 366 українською мовою виходило тільки 765, тобто менше третини!¹⁴⁰

¹³⁸ Там же.

¹³⁹ Там же, стор. 616-617.

¹⁴⁰ Там же, стор. 618-619.

Якщо взяти за 100 всю кількість друкованих книг, випущених в СРСР за 1956—60 років, то матимемо українською мовою: кількість одиниць — 3,9% (російською 77,0%), тиражу — 2,9% (російською — 85,5%).

При чому характерно, що ця диспропорція зростала саме в останні роки особливо бурхливо. Так друк російською мовою, порівняно до друку 1956 року (беремо за 100), у 1960 році становив 173,1%, а мовами не-російських народів СРСР — лише 117,4%.

Академія Наук УРСР 1956 року видавала 9 журналів українською мовою і 3 — російською, 1958—59 року — 14 українською і 3 російською, 1962—63 року — 13 українською і 4 російською, на 1966 рік планується 13 українською і 9 російською і один — українською і російською мовами. Видавництво АН УРСР 1962 року видало 188 назв українською мовою (60%) і 122 назви російською мовою (40%). 1963 року відповідно вже 166 (49%) і 169 (51%). А 1964 року російські книжки вже становлять 53,5% (156 назв), а українські тільки 46,5% (136 назв). При чому українськомовні видання — це переважно праці з літературознавства, мовознавства та політична література. З негуманітарної сфери українських книжок маємо вже незрівняно менше, а з фізико-математичних та технічних наук їх майже зовсім немає, і то з року в рік. Так само в Техвидаві УРСР та в спеціальних видавництвах українські книжки становлять мізерний відсоток. 1963 року за даними Книжкової палати УРСР Техвидав випустив 121 назву книжок російською мовою і тільки 32 українською (в тому числі підручників для вузів російською мовою — 11, українською — 1, це при цілковитому браку українських підручників для вузів); Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури — відповідно 122 російською і 11 українською; Медвидав — 188 російською і 54 українською, при чому українською мовою видаються переважно популярні брошури.

На 1966 рік по чотирьох науково-технічних видавництвах України («Техніка», «Здоров'я», «Сільгоспвидав» та Видавництво будівельної літератури) заплановано: українською

мовою 657 видань, російською — 709. Обсяг українських книжок — 5 334 друк. арк., російських — 9 314 друк. арк., тираж відповідно — 7 652 000 і 7 557 100. При чому знову таки українська література — це переважно популярна, а майже вся серйозна науково-технічна — російською. Наприклад, видавництво «Техніка» по розділу фізико-математичних наук плянує 28 видань російською мовою і лише одне — українською! Із 102 республіканських міжвідомчих наукових збірників — 86 російською мовою і тільки 16 — українською. Характерно, що навіть видавництво сільсько-господарської літератури майже всі міжвідомчі наукові збірники видає російською мовою.

Дуже промовистий матеріал дають «Замовлення на літературу по зведеному тематичному плану видавництва України на 1965 рік» по розділах: техніка, хемія, будівництво, архітектура, комунальне господарство.

Всього тут 517 назв, з них лише 82 українською мовою, тобто 16% від загального числа, або в 5,6 разів менше, ніж російською. У тому числі: технічна література: із 303 назв — 259 російською мовою, 44 українською; література з хемії: із 40 назв — 35 російською і 5 українською мовою; література з будівництва і архітектури: із 174 назв — 140 російською і 34 українською мовою.

У цьому пляні не вказано обсяг і тираж книг, що ще точніше змалювало б становище, бо українські видання — це переважно другорядні речі і популярні брошури. Але вказано ціни, і це дозволяє посередньо судити про обсяг і — а це не менш важливо — про витрати на українську книгу. Загальна вартість всіх назв — 258,10 крб., із них на російські припадає 227,96 крб., на українські — 30,14 крб., тобто всього лише 11,7% загальної вартості, або в 7 разів менше, ніж вартість (отже і обсяг) російських видань.

Становище по обласних видавництвах ще сумніше. Видавництво «Донбас», наприклад, плянує на 1966 рік назв: російською мовою 58, українською — 41; обсягом: російською — 366 друк. арк., українською — 125 друк. арк., тиражем: російською 1 410 000, українською — 271 000.

У багатьох відношеннях Україна перебуває в значно гіршому становищі, ніж навіть інші не-російські республіки.

Питома вага техніко-інформаційних матеріалів, що видаються мовою республік.¹⁴¹

Республіки:	Плян на 1960 р. в друк. арк.	у тому числі мовою республіки	%,
Литовська —	1 174	1 057	90
Естонська —	300	228	76
Таджицька —	126	88	70
Латвійська —	600	300	50
Туркменська —	64	32	50
Азербайджанська —	386	124	32
Вірменська —	186	55	30
Киргизька —	333	67	20
Українська —	510	102	20

Як бачимо, Україна за виданням техніко-інформаційних матеріалів рідною мовою стоїть на останньому місці. В перерахунку на душу населення відставання її ще більше різке. У Литовській РСР, населення якої менше в десять з чимось разів, цих матеріалів видається в десять з чимось разів більше, тобто на душу населення — в сто з чимось разів більше!

А ось дані про підручники. Для початкових та середніх шкіл 1960 року було видано 229,9 млн. примірників, з них мовами не-російських народів — 65,9 млн. прим., або 28,7%, в той час як питома вага не-російських народів у всьому населенні СРСР тепер — 45,4%. Для вищих шкіл було видано 1960 року 27,9 млн. прим., з них мовами не-російських народів тільки 2,1 млн. прим., або 7,5%. Як бачимо, диспропорція колосальна.

¹⁴¹ «Вопросы организации и методики научно-технической информации и пропаганды; по материалам Семинара работников научно-технической информации и пропаганды; Москва, 16 мая — 11 июня 1960 г.», Москва, 1960, стор. 7.

Дають привід до роздумів і дані про співвідношення спеціалістів народного господарства та студентів за національностями у вузах СРСР та УРСР.¹⁴²

На 1 грудня 1960 року по всьому Союзу налічувалося 3 545 234 спеціалісти з вищою освітою, що працювали в народному господарстві. З них українців — 517 729, або 14,6%, що майже на 18% нижче за питому вагу української людности в СРСР. Росіян — 2 070 333, або 58,4%, що на 7% вище за питому вагу росіян в СРСР. В обрахунку на 10 000 населення кожної національності: українці дають 139 спеціалістів з вищою освітою, росіяни — 182.

Як бачимо, невідповідність велика, і, як бачимо, не випадкова. Ця невідповідність створилася не лише в наслідок спадщини фактичної нерівності, але і в наш час збільшується в наслідок того, що підготовка кадрів української національності зростає повільніше (порівняно до 1941 року — в 4 рази, росіян — в 4,2 рази).¹⁴³ В 1939 році число осіб, що мали вищу освіту, було на Україні в обрахунку на 1 000 населення вище (7) за середній всесоюзний рівень (6), а в 1959 році воно вже нижче (17) за всесоюзний рівень (18) і за РРФСР (19).¹⁴⁴

У вузах УРСР на початок 1960—61 навч. року було 417 748 студентів. З них українців — 260 945, або 62,5%, що набагато нижче за відсоток українського населення в УРСР (76,8%). Росіян в українських вузах — 125 464, або 30%, що набагато вище питомої ваги російського населення в УРСР (16,9%). Українців у вузах РРФСР — 67 793 з загальної кількості 1 496 097, або 4,5%, що майже дорівнює відсоткові українського населення на території РРФСР (3—4%).¹⁴⁵ Отже, як бачимо, гарна, необхідна, потрібна річ — обмін кадрами і студентами — в даному разі поставлена неправильно і не на

¹⁴² Див. статистичні збірники: «Высшее образование в СССР; статистический сборник», Москва, 1961, 255 стор.; і «Народное хозяйство СССР в 1962 году; статистический ежегодник», Москва, 1963, 736 стор.

¹⁴³ Див. «Высшее образование в СССР...», табл. 23, стор. 69.

¹⁴⁴ Там же, стор. 30-31.

¹⁴⁵ Там же, стор. 128-31.

користь українському населенню, яке опиняється в значному програві. По УРСР в обрахунку на 1 000 українського населення припадає 8 студентів, на 1 000 російського населення — 18, тобто понад удвоє більше.

До певної міри це можна пояснити тим, що у вузах України вчиться і багато росіян з РРФСР, — але тільки до певної міри. Бо і по всьому СРСР співвідношення не на користь українців, а саме: на 100 000 українського населення — 482, на 100 000 російського населення — 732 студенти. За офіційними даними в 1927—28 році питома вага росіян-студентів в СРСР дорівнювала 56,1% і була вища за питому вагу росіян у Союзі на 3,2%. У 1957—58 році відповідно 62,3% і 7,4%. Студентів-українців 1927—28 року було 14,6%, 1957—58 року, не зважаючи на приєднання західних областей України — 13,8%; в 1960—61 році — 13,4% (при питомій вазі українського населення 17,8%).¹⁴⁶ Статистичний збірник «Народное хозяйство СССР в 1963 г.» дає на 1962—63 рік процент студентів-росіян 61 (1 803 800 з 2 943 700), а студентів-українців — 14,5% (426 900 з 2 943 700).¹⁴⁷

На 1960 рік «Высшее образование в СССР» дає по Україні 46 657 наукових працівників, з них українців менше половини — 22 523. Кількість аспірантів по Союзу становила 36 754, з них українців — 4 081, або 11%.¹⁴⁸ Це набагато нижче за питому вагу українців у Союзі (17,8%), а аспіранти — це джерело майбутніх наукових кадрів.

За даними, опублікованими в журналі «Вопросы философии» 1957 року,¹⁴⁹ в СРСР на той час було — 222 893 наукових працівники, з них українців — 21 762. В перерахунку на 10 000 населення це один з найнижчих коефіцієнтів по Союзу: біля 6 (росіян — 144 285, тобто 12—13 на 10 000 населення).

¹⁴⁶ Див. там же, стор. 84.

¹⁴⁷ «Народное хозяйство СССР в 1963 году...», стор. 579.

¹⁴⁸ «Высшее образование в СССР...», стор. 215.

¹⁴⁹ И. П. Цамерян, Великая октябрьская социалистическая революция и коренное изменение национальных отношений в СССР, «Вопросы философии», 1957, ч. 5, стор. 57.

Звичайно, справа не в тому, що українців свідомо не пускають в науку — в нашій країні це неможливе. І завдання не в тому, щоб наказати терміново підвищити процент учених-українців, — це теж неможливе. Алеж необхідно розібратися, проаналізувати це серйозне становище, це драматичне відставання української нації у вирішальній «мозковій» сфері. В чому тут «секрет»?

Очевидно, що все це не випадкове і має під собою якісь серйозні соціальні і політичні причини. Розкрити їх і усунути — завдання соціологів і тих, хто виробляє і спрямовує національну політику. На жаль, вони покищо мовчать, і ніяких соціальних досліджень у цій сфері не робиться, принаймні публічно. Є тільки окремі кустарні самодіяльні спроби.

Так, мешканець м. Одеси С. Караванський за автентичними документами встановив, що до Одеського політехнічного інституту в 1964—65 році поступило тільки 43% українців, що зовсім не відповідає відсоткові українців в УРСР і навіть у тій же Одесі. Проаналізувавши відповідний документальний матеріал, С. Караванський встановив, що в наслідок дискримінаційного порядку прийому, що утруднює вступ до вузів випускникам українських шкіл (на конкурсний іспит у вузах України виноситься російська мова та література, а українська тільки в гуманітарних, що створює переваги для росіян та випускників російських шкіл; вступні іспити з спеціальних дисциплін ведуться у переважаючій більшості випадків російською мовою), процент прийому відносно поданих заяв вищий для росіян і нижчий для українців; з 1 126 українців, що подали заяви до вступу в Одеський політехнічний інститут в 1941 році, прийнято 453, тобто 40%, а з 1 002 росіян прийнято 477, тобто 46%.

На підставі цих та подібних даних С. Караванський подав клопотання прокуророві УРСР з проханням притягнути до кримінальної відповідальності міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР Даденкова Ю. М. за ст. 66 КК УРСР, що передбачає покарання за порушення національної та расової рівноправності. Результат «не замедлил сказаться». С. Караванського заарештували.

Фактична нерівність спостерігається в багатьох сферах культури.

Театрів на Україні, мабуть, більше російських, як українських. Кіно — це «найпопулярніше з мистецтв» — майже цілком російське, навіть фільми українських студій даються в російському дубляжі, а не навпаки. І так, якій би лінії суспільного й культурного життя ми не зробили «розріз», всюди за формальною рівністю вимальовується фактична нерівність, другорядне й «програшне» становище української культури і мови (про яку рівність, наприклад, можна говорити, коли українська мова по суті вигнана з внутрішніх сфер життя, а ті одиниці, які нею користуються в містах, тільки наражаються на глум).

В наступних розділах ми будемо говорити про це докладніше. Тут тільки додамо, що інколи справа доходить і до порушення певної формальної рівності. Конституцією СРСР заборонено проповідь національної виключності. А між тим ця проповідь провадиться у формі пропаганди (про яку ми говорили вище) особливої, виключної ролі великого російського народу в історичній і теперішній долі всіх інших народів СРСР і колишньої Російської імперії (до речі, справжній автор цієї «теорії» не хто інший, як імператор-«освободитель» Олександр II, який любив говорити про свою імперію як про сім'ю народів і особливо про «особу роль русского народа в этой семье»). Так само відкрито й посилено «теоретизується» особливе місце російської мови як «мови міжнаціонального спілкування» і «другої рідної мови» для всіх народів СРСР. Хіба це не є наруга над ленінським принципом: «не допустити... майоризування ні єдиної національності іншою ні в одній області, ні в одній галузі громадських справ.»¹⁵⁰

Можуть сказати: алеж ці формули, якими ми невдоволені, відбивають реальне становище. В тім то й річ! Були б просто теоретизування — на них ніхто не звертав би уваги. Але, на жаль, вони відбивають (ще й мало, послаблено відбивають) реальне становище, і трагізм у тому, що це реальне становище далеко від справедливості в розв'язуванні націо-

¹⁵⁰ «В. І. Ленін про Україну», стор. 346.

нальної справи, від того, що мислив і намічав Ленін. І обов'язок комуніста, — а тим більше керівного комуніста — задуматися над тим, як це реальне становище змінити в бік комунізму, а не великодержавництва і «майоризування».

В. І. Ленін також свого часу зіткнувся з «реальним становищем». По тривалій неучасті в практичному керівництві через хворобу він у грудні 1922 року зіткнувся з «реальним становищем» у національній справі і відчув глибоке потрясіння. Під цим збуренням, тяжко хворий, він диктує секретареві замітки «К вопросу о национальностях . . .», де дає свою оцінку «реального становища» і пропонує круто змінити його.

«При таких условиях очень естественно, что „свобода выхода из союза“, которой мы оправдываем себя (і, додаю від себе, говорити про яку зараз прирівнюється до політичного злочину — І. Д.), окажется пустой бумажкой, неспособной защитить российских инородцев от нашествия того истиннорусского человека, шовиниста, в сущности подлеца и насильника, каким является типичный русский бюрократ. Нет сомнения, что ничтожный процент советских и советизированных рабочих будет тонуть в этом море шовинистической великорусской швали, как муха в молоке.

«Говорят в защиту этой меры (підпорядкування республіканських наркоматів центрові — І. Д.), что выделили наркоматы, касающиеся непосредственно национальной психологии, национального просвещения. Но тут является вопрос, можно ли выделить эти наркоматы полностью, и второй вопрос, приняли ли мы с достаточной заботливостью меры, чтобы действительно защитить инородцев от истинно русского держиморды? Я думаю, что мы этих мер не приняли, хотя могли и должны были принять».¹⁵¹

В. І. Ленін пропонує міняти «реальне становище», оскільки комуністам потрібна реальність справедливості, а не реальність хамства.

¹⁵¹ Ленин, К вопросу о национальностях . . . , стор. 22.

ІХ. УКРАЇНІЗАЦІЯ ТА ІІ РОЗГРОМ

В. І. Ленін та інші діячі партії неодноразово з'ясовували, що в той час, як формальна рівність націй здобута Жовтневою революцією, для забезпечення фактичної рівності націй потрібен тривалий період цілеспрямованого національного будівництва.

Як початок цієї роботи Х з'їзд РКП(б) у 1921 році накреслив такі найближчі завдання: допомогти «невеликоруским народам» —

«а) развить и укрепить у себя советскую государственность в формах, соответствующих национально-бытовым условиям этих народов;

«б) развить и укрепить у себя действующие на родном языке суд, администрацию, органы хозяйства, органы власти, составленные из людей местных, знающих быт и психологию местного населения;

«в) развить у себя прессу, школу, театр, клубное дело и вообще культурно-просветительные учреждения на родном языке;

«г) поставит и развить широкую сеть курсов и школ, как общеобразовательного, так и профессионально-технического характера на родном языке...»¹⁵²

Нині можемо констатувати, що ні один з цих чотирьох пунктів (а це й були тільки найближчі завдання!) не виконаний. а) Державність будувалася і будується скрізь в однакових формах, за одним шаблоном (всупереч тому, що чітко го-

¹⁵² «КПСС в резолюциях...», т. 1, стор. 559.

ворив на цю тему Ленін). б) Адміністрації, господарських органів та органів влади, що діють рідною мовою, — немає (на Україні принаймні). в) Преса, школи і театр лише частково українські, та й то тільки формально, при чому український відсоток останнім часом зменшується, особливо щодо школи, на користь російського; а щодо клубної справи, кіно та культурно-просвітніх закладів, лекцій, гуртків і т. д. — цього майже зовсім немає, зокрема в містах, все це ведеться російською мовою. г) Професійно-технічного навчання рідною мовою зовсім немає, воно цілком ведеться по-російському.

Чому ці прямі й чіткі постанови не здійснені і чи буде хтось за це відповідати — не нам судити. Ми лише констатуємо факт.

Але треба додати, що на Україні була чесна й енергійна спроба здійснити ці постанови — вона відома під назвою українізації. Про неї тепер соромляться згадувати і саме це слово зробили одіозним. А насправді це була спроба істинно інтернаціоналістської політики, накресленої прямими вказівками Леніна та постановами з'їздів РКП(б) та КП(б)У, підтримана і схвалена Комінтерном (Комінтерн і раніше, наприклад, при розпуску УКП — Української Комуністичної Партії, гарантував національний розвиток України).

Вище вже трохи говорилося про українізацію. Тут тільки варто додати, що це була широка політична концепція, яка включала в себе:

1) Виховання трудящих України в революційно-класовому дусі і в дусі розуміння своєї національної приналежності, своєї відповідальності за національне соціалістичне будівництво України, розуміння соціалістичної національної державності, виховання національної свідомості і гідності та інтернаціоналістського ставлення до інших народів.

2) Виховання російського населення на Україні в дусі поваги й уважного дружнього ставлення до українського національного життя й будівництва, до культури, мови, традицій і т. д., заохочування до пізнання й вивчення української культури, історії, мови, до співучасті в творенні нових національно-культурних цінностей при одночасному забезпеченні

національно-культурних потреб росіян як національної меншости на Україні.

3) Українізація партійного, радянського, всього суспільного життя.

4) Українізація господарського та науково-технічного життя.

5) Українізація великих міст та промислових центрів.

6) Опанування пролетаріатом української мови й культури, виховання пролетаріату на цій мові та культурі й перетворення пролетаріату на їхнього активного творця.

7) Українізація шкільної справи, технічної, професійної і вищої освіти.

8) Українізація культурно-освітньої справи.

9) Сприяння найвищому розвитку усіх галузей української культури.

10) Забезпечення за Україною необхідного мінімуму економічно-господарської ініціативи.

11) Те саме в сфері політичній та дипломатичній.

(12) Забезпечення національно-культурних інтересів кількох мільйонів українців, що проживають в інших республіках, найбільше в Російській федерації; в перспективі об'єднання з Україною суміжних земель з українською більшістю населення (на Дону, Курщині та ін.) — і т. д.

Як бачимо, питання ставилося ґрунтовно і серйозно. Саме так і повинні були його ставити комуністи Української Радянської Республіки, народ якої 450 років був під колоніальним гнітом (понад 150 — польським і біля 300 років — російським) і, діставши, нарешті, свободу, мусив надолужувати свої елементарних прав.

Якби цей курс був здійснений, то Україна, безсумнівно, понад свої теперішні успіхи в економіці, науці і частково мистецтві — мала б незрівняно більші і радувала б усі нації Союзу, всі народи соціалістичної співдружності самобутністю свого соціалістичного обличчя, яскравістю і динамічністю своєї національної культури, всебічним розквітом національного життя, — була б справжнім (а не пропагандистським) наоч-

ним і гіпнотизуючим взірцем плідності ленінської постановки національної справи — для всіх молодих національних держав Азії й Африки, для всіх національно-визвольних рухів.

Але в цієї сміливої і конструктивної ленінської політики були люті вороги, одверті й приховані. Це про них говорили делегати XII з'їзду РКП(б), чиї виступи частково цитувалися вище. Перші роки по смерті Леніна ці вороги ще терпіли ленінський курс, потім почали все вище піднімати голови.

1927 року ЦК КП(б)У звернувся до Виконкому Комінтерну в справі російського націоналістичного збочення в партії, яке перешкодило українізації. Суть цього збочення характеризувалася так:

«Це збочення полягає в ігноруванні і недооцінці значення національного питання на Україні, що часто прикривається інтернаціоналістичними фразами, зокрема:

«1) у приниженні значення України, як частини СРСР, в намаганні трактувати утворення СРСР як фактичну ліквідацію національних республік;

«2) у проповідуванні неутрального ставлення партії до розвитку української культури, у трактуванні її, як відсталого, „селянської“, у противагу руській, „пролетарській“;

«3) у спробах за всяку ціну зберегти перевагу руської мови у внутрішньому державному, громадському й культурному житті України»

«4) у формальному ставленні до проведення українізації, що її визнається часто тільки на словах;

«5) у некритичному повторюванні шовіністичних великодержавних поглядів про так звану штучність українізації, про незрозумілу народові „галіційську“ мову й т. ін. і в культивуванні цих поглядів в середині партії;

«6) у змаганні не переводити політики українізації по містах і серед пролетаріату, обмежившись тільки селом;

«7) у надто тенденційному роздмухуванні окремих перекирчувань під час переведення українізації і в спробах виставляти їх, як цілу політичну систему порушення прав національних меншостей (руських, євреїв)».¹⁵³

1927 року російський націоналістичний ухил був засуджений. А 1932 року Сталін круто міняє курс і посилає на Україну своїх довірених людей (чи не з числа оцього російського націоналістичного напрямку?) нищити «український буржуазний націоналізм», а насправді всякі прояви української національності, національного життя, національної культури, освітні, наукові кадри. Донедавна все хвалилися успіхами українізації — тепер стає модним і доблесним хвалитися нищенням української культури, рапортувати про кількість знищених учених, письменників тощо. На XII з'їзді КП(б)У (1934) лунають такі рапорти:

«Лише на початку листопадового пленуму було викрито і викинено з науково-дослідних установ ВУАН (Всеукраїнська Академія Наук — І. Д.) і Наркомосвіти 248 контрреволюціонерів, націоналістів, шпигунів і класових ворогів, серед них 48 ворогів з партквитком. Тепер цього елементу викинуто з установ значно більше. Ось нещодавно, в грудні, нам довелося зовсім закрити Науково-дослідний інститут історії культури ім. Багалія, бо виявилось, що цей інститут — знов-таки, як і ряд інших наукових організацій, як, приміром, Українська Радянська Енциклопедія, Інститут Шевченка, в якому орудував Пилипенко, — був притулком контрреволюції».¹⁵⁴

Майже вся українська культура виявилася «контрреволюційною» (як у деякі пізніші часи — нерентабельною). А

¹⁵³ «Два роки роботи; Звіт Центрального комітету КП(б)У», Харків, 1927, стор. 57-58.

¹⁵⁴ «XII з'їзд КП(б)У; стенографічний звіт», Харків, 1934, стор. 380.

тому нищено і всесвітньовідомих учених і письменників, і сотні талантів в усіх галузях культури, а рядових інтелігентів — тисячами й тисячами. Заодно — і кілька мільйонів селян штучним голодом в 1933 році. Врахуймо: це було задовго до «тридцять сьомого».

І Сталін став слати телеграми на Україну: — «Нарешті, от починаєте братися за справу по-більшовицькому... До нас дійшли чутки, що вжиті заходи вважаються у вас достатніми. Якщо це вірно, то така політика може погубити всю справу. По суті проведені вами заходи — тільки перший крок...»

Важко обрахувати й уявити собі, наскільки були підірвані сили української нації і наскільки був катастрофічно понижений її культурний потенціал. А скільки ще було погромів після цього...

Сьогодні політика, конструктивні методи і дух українізації надійно забуті, глибоко поховані. А партійними документами часів українізації можна лякати, шокувати теперішнього ортодоксального партчиновника.

Задля психологічного експерименту можна процитувати сучасним вершителям національної політики — з резолюції XI з'їзду КП(б)У 1930 року:

«Українізація школи, вишів і втишів та технікумів забезпечує готування нового покоління в дусі політики партії в національному питанні, забезпечує готування українських кадрів для промисловости, сільського господарства».

Далі констатується зростання відсотка українського друку: в травні 1930 року частка газет українською мовою становила 89%, української книжки — 80%. Іде

«бурхливе зростання українізації серед пролетаріату й головню серед основних його кадрів. Поруч цього ми маємо безперечне систематичне зростання складу українців серед пролетаріату, при чому процес українізації набагато випереджує зростання нових кадрів. За минулі три роки набагато збільшилося тих, хто говорить,

читає і вміє писати українською мовою, серед основного заgonу пролетаріату — серед металістів — число тих, хто вміє писати, з 14% до 35%... Робітнича кляса України безпосередньо бере до своїх рук розвиток української радянської культури, стає за її дійсного будівничого і творця. Відповідно до цих величезних зрушень у робітничій клясі щодо здійснення ленінської національної політики особливі обов'язки покладаються на профспілки. Профорганізації основних промислових районів не лише не йдуть ще попереду цього потягу робітничої кляси до опанування українського культурного процесу, але виразно відстають від цього руху. Не зважаючи на чималі зрушення щодо українізації в клубній і в усій культурно-масовій роботі, ця робота, безперечно, відстає від запитів і вимог робітничих мас. Культурне обслуговування робітничих мас українською мовою, опанування рухом робітничої маси до культурно-національного будівництва і далі прискорення і розвиток цього руху профспілки України повинні взяти до своїх рук і йти на чолі мас.

«Ці три елементи — школа, преса й українізація пролетаріату — міцна база, що справді забезпечує в найкоротший строк нечуваний розвиток української національної формою і пролетарської змістом культури».¹⁵⁵

Де все воно тепер: де «українізація вишів і втишів та технікумів», де казкові, як на сьогодні, відсотки української книги, де українізація пролетаріату та інженерно-технічних кадрів? ... а про профспілки, як українізатора, пробачте, і говорити смішно. Не кажучи вже про те, що коли б хтось зараз поцікавився «кількістю тих, хто читає українською мовою ... і тих, хто вміє писати», — його б затаврували як зоологічного націоналіста й обплювали б або ж догадалися б, що він

¹⁵⁵ «ХІ з'їзд КП(б)У; стенографічний звіт», Харків, 1930, стор. 737-738.

шпигун... Адже навіть така елементарна, необхідна соціологічна статистика, як кількість і динаміка українських і російських шкіл та учнів у них, книжок, тиражів преси тощо, — «законспірована» державна таємниця і не публікується. Неспроста, звичайно...

Що залишається до цього додати? Хіба те, що і без «міцної бази» (див. вище), передбаченої XI з'їздом КП(б)У, ми ухитряємося хвалитися «нечуваним розвитком української... культури».

Х. РУСИФІКАЦІЯ І МЕХАНІЗМ РУСИФІКАЦІЇ

На зміну українізації прийшла русифікація. Точніше: її трохи загальмований маховик почали розкручувати з новою силою.

Фактична нерівність навіть при формальній рівності неминуче веде до русифікації і є її могутньою рушійною силою. Одночасно механізм цієї нерівності є «матеріальним» механізмом русифікації.

Другою психологічною та ідеологічною силою русифікації є російський великодержавний шовінізм. Він складає «психологічний» механізм русифікації, її «душу».

Частково це питання обговорено вище. Але треба дещо додати й конкретизувати.

Слово «русифікація» тепер дуже не подобається начальству; публічно воно не вживається як політично неблагозвучне; говорити ж сьогодні про русифікацію українського населення може, звичайно, запеклий «націоналіст».

В ленінські часи цей сумний привілей випадав на долю видатних комуністів; партія класифікувала як русифікацію і засуджувала такі явища, які сьогодні кваліфікуються як успіхи політики дружби народів (наприклад, коли українці зрікаються своєї національності й мови, коли батьки віддають своїх дітей до російських, а не українських шкіл та подібне).

Ми наводили надзвичайно різкі виступи Леніна проти великоруського шовінізму та різних «русифікаторських спроб». Тут наведу кілька виступів інших діячів партії — в дусі і під безпосереднім впливом ленінських заяв. Ось уривок з виступу делегата Яковлева на XII з'їзді РКП(б):

«Я думаю, что неправ тов. Раковский (тодішній голова Раднаркому України. — І. Д.), когда он сводит вопрос к объединению или разъединению комиссариатов (із всесоюзних — І. Д.). Я бы спросил т. Раковского: в ваших самостоятельных комиссариатах... разве не тот же дух великорусского шовинизма и национализма, не тот ли состав бюрократии из русских и русифицированных евреев, являющихся наиболее последовательными проводниками великорусского национального угнетения...?

«Они же проводят фактически ту же линию национального угнетения. На каком языке говорят в аппаратах уездов? На каком языке пишут бумаги в деревне, на каком языке говорят ваши комиссариаты? Дело не только в том, чтобы построить отношения между комиссариатами самостоятельных республик и объединенными, но дело в работе самих комиссариатов. Я знаю, какое огромное сопротивление — бессознательное со стороны партии, в подавляющем большинстве великорусской, — сознательное со стороны чиновничьего аппарата комиссариатов, — встречается такая простая вещь, как обязанность перейти на делопроизводство соответствующего языка, обязанность учиться такому-то языку соответствующей республики. Но я думаю, съезд должен сказать, что лучше заставить 10 великорусских шовинистов и националистов выучиться языку той страны, в которой они живут, чем одного мужика заставить в соответствующем учреждении коверкать свой родной язык».¹⁵⁶

А пізніше почали робити навпаки: примушували десятків мужиків «коверкать свой родной язык», аби тільки не потривожити одного «великорусского шовиниста».

Державний та господарський апарат — один із головних і найдієвісших важелів русифікації. Там, де «начальство» говорить по-російському, там незабаром змушені будуть заговорити по-російському і всі. Мова «командних елементів» по-

¹⁵⁶ «XII съезд РКП(б) ...», стор. 547.

ступово запановує над усім середовищем. Історія знає багато прикладів щодо інших народів. І тут національне питання знову переростає в соціальне: ми бачимо, що українська мова в міському побуті в певному смислі протистоїть, як мова «нижчих» прошарків населення (двірники, прислуга, чорнороби, новонаймана робоча сила, рядовий робітничий склад, особливо в передмістях), — російській мові як мові «вищих, культурніших» шарів суспільства («командири виробництва», службовці, інтелігенція). І «відмахнутися» від цієї соціальної колізії не вдасться. Мовний поділ уприкрює і роз'ятрює поділ соціальний.

А ось ще один маленький маховичок у механіці русифікації. Цитую з виступу М. Скрипника на XII з'їзді РКП(б):

«Армия до сих пор остается орудием русификации украинского населения и всего инородного населения. Правда, ПУР за последнее время начал выписывать газеты на национальных языках. Но вся эта работа еще впереди и нам необходимо принять меры, чтобы наша армия не была оружием русификации...»¹⁵⁷

Цю думку розкриває інший промовець на з'їзді:

«Тов. Скрипник коснулся этого вопроса. Это — вопрос об армии. Но он не поставил точки над «И». Ведь нельзя забывать того, что Красная Армия объективно является не только аппаратом воспитания крестьянства в пролетарском духе, — она является аппаратом русификации. Мы переводим десятки тысяч украинских крестьян в Тулу, заставляем их на русском языке воспринимать все. Правильно это или нет? Конечно, нет. Зачем это нужно пролетариату, — никто не скажет. Здесь есть инерция великорусского командного аппарата — у нас в огромной массе командный состав русский. Ведь можно даже переведенных в Тулу украинских крестьян при русском командовании политически и культурно воспитывать на украинском языке. Затем другой во-

¹⁵⁷ Там же, стор 523.

прос — вопрос о создании кадров армий, говорящих на национальном языке».¹⁵⁸

До цього залишається хібащо додати, що дане питання не було спеціальним інтересом одного-двох делегатів, а незмінно притягало увагу всієї партії. Як відомо, в ті часи були прийняті рішення про національні військові формування, а VIII з'їзд РКП(б) поставив перспективу територіальних військових з'єднань. X з'їзд КП(б)У 1927 року спеціально займався питанням українізації культурно-політичної роботи в Червоній Армії.

Зрозуміла річ, усі ці істинно інтернаціоналістські ленінські заходи розділили долю інших «націоналістичних витівок». Тепер не доводиться говорити навіть про наймінімальніше забезпечення найелементарніших національних інтересів української (як і інших республік) молоді у війську. Мільйони українських юнаків після кількарічного перебування в армії повертаються національно дезорієнтованими і мовно деморалізованими і в свою чергу стають вогнищем русифікаторського впливу на решту молоді і населення. Не кажучи вже про те, що частина їх взагалі не повертається на Україну. Не важко уявити собі, яких колосальних втрат завдає це справі національного розвитку. Давайте подумаємо, чи погодився б на щось подібне уряд будь-якої соціалістичної країни: Польщі, Чехо-Словаччини, Угорщини, Румунії і т. д.

Гігантською русифікаторською м'ясорубкою були і, на жаль, залишаються міста — колись переважно великі, а тепер вже й малі. Міста були місцем осідку, за словами одного російського письменника, — «десяти поколених русификаторов», джерелом і символом національного пригнічення й колоніального наступу царизму. Ідеться, звичайно, не про місто як такє, не про місто — вогнище культури й революційного руху, а про місто бюрократів і міщан, місто колонізаторів — «ташкентців» (Щедрін). Його гангренозну русифікаторську, національно пригнічуючу дію добре показала українська класична література.

¹⁵⁸ Там же, стор. 547-548.

Ленінська партія ясно уявляла, яку небезпеку для соціалістичного будівництва націй являє русифікаторський елемент міста з його «десятьма поколіннями» колонізаторів. Тим то партія розробила цілий ряд заходів, спрямованих на «дерусифікацію» великих міст, на повернення їм їхнього національного обличчя, і навіть Й. В. Сталін, який, як відомо, не був великим уболівальником за «націоналів», під тиском ленінських ідей заявив на X з'їзді РКП(б):

«Ясно, что если в городах Украины до сих пор еще преобладают русские элементы, то с течением времени эти города будут неизбежно украинизированы. Лет 40 тому назад Рига представляла собой немецкий город, но так как города растут за счет деревень, а деревня является хранительницей национального, то теперь Рига — чисто латышский город. Лет 50 тому назад все города Венгрии имели немецкий характер, теперь они мадьяризированы. То же можно сказать о тех городах Украины, которые носят русский характер и которые будут украинизированы, потому что города растут за счет деревни. Деревня — это хранительница украинского языка, и он войдет во все украинские города как господствующий элемент».¹⁵⁹

З часу, коли це було сказано, минуло 45 років — період, якого було досить, щоб вказані вище латиські й угорські міста повернули собі питоме національне обличчя. Чому ж українські міста були за цей час ще більше русифіковані, не зважаючи на величезний і постійний приплив українського населення з села?

Чому незмірно зросли українські міста стали незмірно грандіозними лябораторіями русифікації? Чому мільйони українських хлопців і дівчат, опинившись на роботі в місті, через рік-два «забувають» свою мову і починають говорити якимось каліченим і вбогим жаргоном?

¹⁵⁹ «X съезд РКП(б) ...», стор. 213.

Плани партії по дерусифікації міст України не були здійснені, розвиток спрямували в протилежний бік, і в містах ще більше утвердився дух вищости російської культури та російської мови і зневага до мови й культури української. Звичайно, ніякими декретами такого становища не змінити. Але й це становище — результат певної політики, і його можна поступово змінити, змінивши політику.

Останнім часом русифікація неблаганно наповзає вже й на менші містечка, сільські районні центри тощо — з множенням там начальства й чиновництва, яке, звісно, говорить або старається говорити по-російському і таким чином змушує до того підлеглих; з занепадом народних звичаїв, народного мистецтва та культурних розваг і заміною безликою халтурою культурницьких десантників; з перевагою російської газети, книги, радіо, кіно тощо... Таким чином виробляється мова ні українська, ні російська, а якесь бридке вариво, т. зв. «суржик»; виробляється не культура, а пошлий сурогат, «дешевка», нібито «на городской манер»; виробляється й далі добре знаний з історії тип «перевертня-хахла з низьким культурним світоглядом» (з декларації Всеукраїнської федерації пролетарських письменників і мистців). У стилі водевілю розігрується трагедія.

Дійство відбувається зокрема на терені культури й мови.

1. *Культура*

Згідно з твердими вказівками В. І. Леніна, XII з'їзд РКП(б) 1923 року чітко і ясно встановив:

«Разговоры о преимуществах русской культуры и выдвигание положения о неизбежности победы более высокой русской культуры над культурами более отсталых народов (украинской, азербайджанской, узбекской, киргизской и пр.) являются ничем иным, как попыткой закрепить господство великорусской национальности».¹⁶⁰

¹⁶⁰ «XII съезд РКП(б)...», стор. 646.

Нині не тільки легалізовані й панують у партійно-громадському побуті розмови й уявлення вищезазначеного характеру, але й в офіційній теорії і пропаганді давно вже стали стереотипними різні «иносказательные» варіанти цих «разговоров», вони навіть увійшли в підручники для українських дітей як перша й остання істина. Більше того, нині, здається, все робиться для того, щоб «преимущество русской культуры» було не лише предметом розмов, а очевидною реальністю на Україні. В той же час проявляється дивовижна і жалюгідна, ніде в світі не бачена безпомічність усякий раз, коли треба підтримати українську книжку, українську культуру, українське слово... (не кажучи вже про виконання прийнятих свого часу партією відомих постанов про відповідальність партії за розвиток української національної культури, про необхідність у найкоротший період вивести її на найвищий, світовий рівень і зробити її культурою пролетаріату і т. д.).

Досі не справилися сподівання А. В. Луначарського: «От самостоятельного культурного развития украинского народа можно ждать самых отрадных результатов, ибо нет никакого сомнения в том, что это одна из даровитейших ветвей славянского древа».¹⁰¹

Література наша далеко не на тому рівні, на якому повинна бути і на якому могла б бути. Театр український в очевидному занепаді. Українського кіна по суті немає, не зважаючи на наявність двох студій — у Києві й Одесі: роблять вони фільми або неймовірно погані, або не українські (за дуже рідкими винятками).

Все цікаве й перспективне не так дістає підтримку, як навпаки...

В чому ж річ? Може, збідніла на сили й таланти земля українська? Навряд, судячи хоча б з того, скільки сил і талантів дає ця земля російській культурі та науці. Певно, є інші серйозні причини — і суб'єктивні, і об'єктивні.

¹⁰¹ Див. прим. 44.

Сили і повнокровність, здоров'я і майбуття всякої національної культури прямо залежать від її становища в суспільстві, від того, наскільки це суспільство зацікавлене в ній і віддає їй всього себе, від того, яка маса цього суспільства пересякнена нею і активно чи пасивно творить її, зв'язуючи з нею все своє свідоме духовне існування.

Обговорюючи цю справу А. В. Луначарський свого часу схвально цитував одного німецького марксиста:

«От чего зависит сила и величие нации? — спрашивает Браун и отвечает: — От того, здорово ли ее национальное тело и весь ли народ пропитан своею культурой. Капиталистическая эксплуатация разрушает силу нации, похищая у класса, составляющего большинство нации, здоровье и пресекая ему доступ к национальной культуре. Тем не менее националисты сплошь и рядом являются защитниками капитализма. Этим они сразу доказывают, что они не борцы за нацию, а представители интересов ее господствующих классов. Окончательное проникновение национальной культурой всей нации принесет с собою лишь социализм. Но борьба за нее против буржуазии ведется и может вестись лишь в интернациональных рамках. Вывод ясен: социалистический интернационал — лучший борец за истинный национализм».¹⁶²

Розуміючи пряму і постійно діючу взаємозалежність між силою національної культури та ступнем охоплення нею суспільства, українські комуністи в двадцяті роки так гостро і ставили завдання найшвидшого і найцільнішого залучення всіх верств трудящих населення України (особливо ж пролетаріату) до справи засвоєння і творення української національної культури, — що необхідно для розвитку й духовного здоров'я як української культури, так і українського пролетаріату (відповідні документи наводилися вище); завдання виведення української культури з другорядного становища на

¹⁶² Там же, стор. 14.

Україні та подолання фактичної нерівності між російською та українською культурою, фактичного панування, фактичної переваги російської культури на Україні.

«За короткий час існування Радвлади на Україні... зроблено вже так багато в справі розвитку української культури, в справі школи та книжки, — говорилося в постанові ВУЦВК і РНК УРСР від 1 серпня 1923. — Але ця робота не могла усунути нерівності культур, що створилася в наслідок вікового утиску.

«Через це найближчим завданням Уряду мусить бути усунення цієї нерівності в галузі національної культури».¹⁶³

Однак з розгромом українізації відпали і заходи, що мали зробити українську національну соціалістичну культуру культурою всього українського суспільства.

В результаті, поперше, українська культура не тільки не зайняла належного їй провідного місця на Україні, але навіть не зрівнялася з російською, залишаючись далеко на другому місці як її доважок; подруге, переважна більшість робітничої класи, науково-технічної, інженерної та ін. інтелігенції і взагалі міського населення залишається поза сферою української культури, яку для них цілком замінила російська. Це підтверджується як фактичним становищем української книги, преси, школи, театру і т. д., так і ступенем уваги, інтересу суспільства до української культури взагалі. Загально-відомо, який мізерний відсоток зазначених найактивніших у культурному відношенні верств населення цікавиться українською культурою і зв'язує з нею задоволення своїх духовних потреб. А це не може минути безслідно, це означає постійне відведення крові від української культури, це підриває її і матеріально, і духовно, бо звуження кола читачів, слухачів, споживачів — не просто механічний, а складний ідей-

¹⁶³ «Культурне будівництво в Українській РСР; збірник документів; важливіші рішення Комуністичної Партії і Радянського Уряду, 1917—1960», Київ, 1961, т. 1, стор. 243.

но-психологічний процес, який, з одного боку, звужує духовний потік до читача, з другого боку — зменшує напругу зворотного духовного струму до творців, не кажучи про те вже, що таким чином катастрофічно обмежуються і замулюються джерела припливу нових творчих сил у національну культуру, і все більше цих сил іде і без того у незрівнянно потужнішу російську культуру.

Але й це ще не все. Найдраматичніше те, що і за цих тяжких умов тим силам, які самовіддано залишаються вірними національній культурі, не допомагають як слід, а навпаки — дуже часто чинять всілякі перешкоди й пакості.

Яскраві таланти й новаторські шукання не стільки знеохочуються, скільки наштовхуються на непролазні шеренги офіційних багнетів. Досить нагадати хоча б про ту свистопляску, яка не так давно піднялася навколо творчості молодих поетів, яких брехливо обвинувачено в формалізмі; про те, що цілий ряд поетів — від Ліни Костенко до В. Стуса, від Григорія Кириченка до Миколи Холодного, від Ігоря Калинця до Бориса Мамайсура — роками не можуть видати своїх збірок; що чехи в своїй антології молоді української поезії друкують поетів, яких у нас роками не хочуть визнавати; що і старші, заслужені письменники щоразу наражаються на неприємності, як тільки скажуть більше, ніж від них звикли чути (так, Ю. Смолич не зміг надрукувати своїх спогадів про літературне життя двадцятих років).

Не краще становище і в Спільці художників, де всіляко дискредитується і затискується творчість ряду самобутніх молодих мистців.

Становище українського театру майже катастрофічне, Київський Академічний Драматичний театр ім. Франка в стані перманентної безпорядності і сірости, а в цей час молодому талановитому режисерові Лесю Танюку не давали роботи, аж поки вижили з України. Тепер він працює в Москві, його радо запрошують кращі московські театри, і поставлені ним спектаклі користуються величезною популярністю.

Молодий український композитор Леонид Грабовський, якого Д. Шостакович назвав у числі найоригінальніших ком-

позиторських талантів, протягом ряду років не може добитися виконання своїх новаторських творів на Україні в той час, як вони охоче виконуються провідними виконавськими колективами Москви й Ленінграду. Навіть його чудові «Чотири українські пісні», нагороджені на всесоюзному конкурсі і записані в Ленінграді, досі не виконувалися на Україні.

А скільки перешкод ставляться талановитому хормайстрові й постановнику Ігореві Полюху в створенні національного естрадного інструментально-вокального ансамблю, якому намагаються нав'язати хуторянське обличчя!

Фільм Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» знаменував злам на Київській кіностудії ім. Довженка і повернув їй, що останніми роками користувалася найгіршою репутацією, — міжнародне визнання. І ось Параджанову вже заважають ставити другий фільм і по суті «виживають» його зі студії. Нависає загроза і над іншими яскравими фільмами, що готуються до студії, чуються розмови про те, що треба трохи «загвинтити гайки» на студії... Подібних прикладів — безліч.

Створюється враження, що всякий раз, коли на якійсь ділянці української культури з'являються нові сили і починається якесь пожвавлення, — бюрократична машина втрачає сон і спокій, аж поки не придушить це пожвавлення і поверне все до «нормального» художнього рівня. Кілька років тому молода редакція харківського журналу «Прапор» почала робити свіжий і цікавий журнал. Брутальний «рознос» не забарився, і ось уже «Прапор» став звичайним нудним провінційним журнальчиком. Рік тому редактором львівського журналу «Жовтень» став Р. Братунь, людина енергійна і зі смаком. Захирілий раніше журнал швидко став одним із кращих на Україні, здобув великої популярності, різко зріс його тираж. І ось уже львівський обком партії постановляє зняти Р. Братуня з посади головного редактора і засуджує його діяльність. Правда, покищо Спілці письменників удалося відстояти Р. Братуня, але в такій ситуації важко чекати від редактора великої сміливості й ініціативи. А скільки «дістається» редакторам «Ранку» й «Дніпра» саме тому, що ці жур-

нали кращі від інших, саме за кращі матеріали їх без кінця «проробляють» відповідні інстанції.

Так багатьма заходами, грубим адмініструванням, троглодитським культурним рівнем і «глибоко эшелонированной» бюрократичною «пильністю», невтомним автоматично-пресекальним рефлексом штучно стримується і збіднюється наша культура, компромітується в очах багатомільйонної публіки, яка не має змоги бачити в дії цей неочевидний механізм «стримування» і тому всю відсталість нашої культури приписує її питомим властивостям.

Другим фактором, що зменшує привабливість української культури для багатомільйонного читача, є штучне збіднення її минулих надбань і традицій, по суті мародерство по відношенню до культурної історії України.

Яка ще нація в світі може похвалитися таким становищем, коли найбільші її вчені в галузі суспільних наук — М. Грушевський і М. Драгоманов, люди із світовим ім'ям і світовим визнанням, — невідомі в своїй країні? Ім'я першого і досі під забороною, а з другого тільки недавно знята негласна заборона, але твори обох однаково не видаються і дістати їх не можна. *

Парадоксальний факт: до революції, за умов одвертої антиукраїнської політики царату були видані епохальні пам'ятки української історії та суспільної думки: «История русов», козацькі літописи — Величка, Грабянки, Самовидця, — а тепер, ось уже кілька десятків років, вони не видаються, хоч давно стали бібліографічною рідкістю, і дістати їх неможливо навіть науковцям.

Те саме стосується і монументальних зібрань українського фолкльору, здійснених П. Чубинським, М. Драгомановим, В. Антоновичем, Я. Головацьким та ін., здійснених в XIX ст.

А твори українських істориків — Антоновича, Максимовича, Бодянського, Костомарова, Лазаревського, а твори Пантелеймона Куліша, фігури більш як непересічної, — де

вони? (В той час у Росії повністю перевидано і Соловйова і Ключевського).

А творчість українських суспільствознавців, соціологів та економістів — М. Павлика, С. А. Подолинського, Ф. Вовка, О. Терлецького, М. Зібера (якого так високо цинив К. Маркс) та багато інших?

Та про що говорити, коли самодіяльне Наукове Товариство ім. Шевченка в Галичині за кілька десятків років свого існування, без всякої матеріальної підтримки і при перешкодах з боку австрійської, а потім польської влад спромоглося видати стільки літератури з українознавства, з української історії, фолкльору, статистики, документалістики тощо, що всім державним видавництвам УРСР при інших нинішніх умовах для цієї роботи знадобилося б, певно, кілька століть, не кажучи вже про науковий рівень виконання і підбору матеріалів.

А твори десятків великих українських вчених з різних галузей природничих наук: якщо вони видаються, то російською мовою, це — парадокс — стосується і тих із них, хто життя присвятив боротьбі за українське слово (як Л. Си-миренко).

Я вже не кажу про цілковите замовчування документів і фігур національно-політичної боротьби кінця XIX ст. — початку XX ст. На рабську догоду антинауковим, шовіністичним концепціям все це віднесено до «зоологічного націоналізму», всупереч прямій вказівці Леніна про необхідність принципово розрізняти між агресивним націоналізмом пануючої нації і оборонним націоналізмом нації пригніченої, в якому завжди (ленінське підкреслення) є загальнодемократичний зміст; всупереч чіткому визначенню ЦК КП(б)У від 1927 року ролі навіть «націоналістичної дрібної буржуазії»: «Перед Жовтневою революцією рух останньої мав безперечно революційну вагу і відіграв свою роль в поваленні насамперед царської, а потім буржуазної імперіалістичної влади» — і тільки після Жовтня цей рух став антирадянським.¹⁶⁴ В об-

¹⁶⁴ «Шляхи розвитку української пролетарської літератури», стор. 343.

говорюваному випадку йдеться навіть не про «націоналістичну дрібну буржуазію», а про національно-визвольний радикалізм інтелігенції або «революційно-демократичний націоналізм», як А. В. Луначарський визначив ідеологію Шевченка, виходячи з ленінського положення про два націоналізми.¹⁶⁵

Приховується і не публікується навіть ряд матеріалів І. Франка: «Ukraina irredenta», «Що таке поступ». Друкуються з великими купюрами, публіцистичні праці Б. Грінченка («Листи з України Наддніпрянської»), І. Нечуя-Левицького та ін., де гостро ставиться питання про колоніальне пригнічення України та необхідність боротьби за її звільнення, за національно-державну самостійність.

Приховується літературно-політична публіцистика двадцятих років, праці М. Скрипника та ін. з національного питання, де популяризуються постанови Комінтерну, РКП(б) й КП(б)У ленінських та перших поленінських часів з українського питання, зокрема їхні ідеї про національно-культурне будівництво на Україні.

Величезні проломи пороблені і досі зяють в українській літературі й мистецтві передрадянських і радянських часів.

Якщо в радянській Росії давно вже визнано і видано Буніна, то на радянській Україні про незрівняно «лівішого» в передреволюційний час В. Винниченка і говорити не доводиться (хоч у двадцяті роки спокійнісінько виходили його повні зібрання, і радянська влада від того не впала). А як без Винниченка бути з історією української літератури?

Якщо в радянській Росії йдеться про видання Аверченка, Мандельштама, Максиміліяна Волошина, і навіть поговорюють про розстріляного як білогвардійця Гумільова, то на радянській Україні не те що про Григорія Чупринку (який, до речі, в двадцяті роки теж видавався) чи М. Євшана, а й про В. Підмогильного, М. Хвильового, О. Слісаренка, М. Івченка, М. Йогансена та багатьох інших говорити не доводиться. Михайла Семенка, Гео Шкурупія та багатьох інших «авангардистів» згадують тільки для хули і репрезентують лише

¹⁶⁵ Луначарский, Статьи о литературе, стор. 429.

окремими, старанно підібраними віршиками в антологіях. П. Филипович і М. Драй-Хмара по суті не існують в нашій літературі. Енциклопедиста М. Зерова по суті немає, бо окремі «відновлені» його вірші — це краплина в океані його літературної та наукової творчості. Навіть у Бажана, Тичини, Сосяри та інших тепер перевидається далеко не все те, що публікувалося в їхніх збірниках та періодиці двадцятих років.

А літературознавство радянського періоду? Ні академіка С. Єфремова, ні блискучого дослідника західних літератур А. Ніковського, ні М. Калиновича, ні комуніста В. Коряка, ні багатьох, багатьох інших...

А перекладницька справа? Справа доведення до українського читача всіх багатств світової культури — рідною мовою? Для всякої культурної нації — це одна з кардинальних справ, тому кожна культурна нація завжди приділяла їй максимум уваги і зусиль. У двадцяті роки українські видавництва успішно здійснювали широко задуманий план повних і багатотомових видань світової літературної класики, найвизначніших творів філософської, політичної, соціологічної, історіографічної, мистецтвознавчої думки — в добрих перекладах і з науковим апаратом, з участю великих фахівців. Тепер ці переклади стали такою бібліографічною рідкістю, що дістати їх практично неможливо. А нові перекладні видання здійснюються в порівняно мізерних масштабах, так що маємо тільки поодинокі книжки з світової класики (при чому окремі блискучі переклади), як от «Фавст» Гете (переклад М. Лукаша), «Божественна комедія» Данте (пер. П. Карманського і М. Рильського) та інші видані такими мізерними тиражами, що дістати їх неможливо при всьому бажанні. А про видання світової філософської, соціологічної літератури в українських перекладах — годі й говорити. А це ж усе те, з чого складається реальне культурне життя сучасної нації, без чого вона не буде духовно повноцінною і повнозначною. Не забезпечувати цього українській нації і орієнтувати її на те, що до світового духовного життя вона може прилучитися не безпосередньо, а через посередництво російської культури, значить фактично відмовити їй в одному з найважливіших життєвих

прав, перетворювати на утриманство і залежність те, що повинно і може бути дружньою взаємодопомогою. Це значило б посилювати фактично відставання української культури й далі заганяти в кут українську мову, оскільки переклади — це не пасив, а один з найбільших активів кожної культури.

Український читач хоче і повинен мати своєю мовою надбання світового духовного життя, зокрема світову літературну класику.

«Попит на перекладну світову класику у нас великий.

«Практика показує, що тиражі добре виконаних перекладів творів світової літератури українською мовою — хоча б таких, як Гомерова «Одіссея» (переклад Бориса Тена), «Фавст» Гете (переклад М. Лукаша), «Божественна комедія» Данте (переклад М. Рильського та П. Карманського) чи байки Езопа (переклад Ю. Мушака) розійшлися дуже швидко.

«Вже час внести в цю важливу для розвитку культури народу справу більш систематичности, розмаху, ініціативи й наполегливості.

«На наш погляд, доцільно було б створити спеціальне видавництво, що випускало б у світ твори зарубіжних літератур і літератур народів СРСР у перекладах українською мовою. Таке видавництво могло б згуртувати навколо себе висококваліфікованих перекладачів і повніше забезпечити попит українського читача».¹⁶⁶

Але покищо, на жаль, розмов у цих справах більше, ніж діла. В цій справі маємо мізерну частку того, що вже мали в двадцяті роки.

Не гаразд ми поводимося і з надбаннями українського народу в інших сферах культури й мистецтва.

В музиці майже забуті як українські великі композитори Максим Березовський та Д. Бортнянський, галицькі композитори XIX—XX століть. До останнього часу не згадували-

¹⁶⁶ М. Гуменюк, Від розмов до діла, «Літературна Україна». 24 вересня 1965.

ся великі і всесвітньовідомі співаки Соломія Крушельницька, Олександр Мишуга, Модест Менцінський, і досі в нас немає їхніх записів, хоч на Заході записи є і користуються величезною популярністю. Не згадуємо про хор Кошиця та про ряд інших всесвітньовідомих колективів і не маємо їхніх записів.

На всю республіку у нас навіть немає заводу на виготовлення грамплатівок.

В малярстві й скульптурі ми не знаємо такого велетня, як О. Архипенка, якого мистецький світ ставить поруч з Пікассо. Не знаємо М. Бутовича, М. Паращука, П. Холодного, майже не знаємо Обалія й Новаківського. Досі замовчується ціла плеяда талановитих мистців — «бойчуків», що створили самобутній напрям в українському мистецтві двадцятих років. Тільки тепер починаємо згадувати про А. Петрицького...

Не приділяється належної уваги українському народному мистецтву, давно вже визнаному в світі за одну з найдорогоцінніших перлин людської культури й краси. В наслідок того всесвітньовідомі центри народної творчості в Опішні, Петриківці, Косові та ін. перебувають, м'яко кажучи, не в кращому стані...

Адже факт, що Павлина Цвілик, вироби якої так високо цінуються в мистецькому світі, не мала елементарних умов для праці, як і Приймаченко, як і ряд інших народних умільців.

В експозиціях наших музеїв забагато місця займає імпортна халтура і сірятина заслужених кон'юнктуристів, в той час як найновіші мистецькі шукання менш «благополучних» сучасних талантів у них не представлені. Чимало яскравих творів минулих періодів, особливо двадцятих років, гинуть у «фондах». У Львові, у Вірменському соборі, по суті поховані сотні першорядних пам'яток українського іконописного мистецтва XV—XVII століть, які могли б прикрасити не один музей (а чому б не створити і спеціальний музей давнього українського мистецтва), могли б дати матеріал для прекрасного малярського альбому, що розійшовся б по всьому світу (до

речі, тем для таких альбомів українське мистецтво дає багато...).

Подібних прикладів збіднення мистецьких надбань та духовної історії можна б навести ще багато.

Але й те, що не попало ні під офіційне, ні під самодіяльне табу, що нібито ж допущено в актив української культури, — і те популяризується і доводиться до масового глядача й читача дуже й дуже недостатньо. В результаті чималі шари населення дуже мало знають про величезні багатства української культури, не цікавляться нею і вважають її чимось не вартим уваги. Пригадаймо, як серйозно ставила КП(б)У в двадцяті роки справу опанування української культури найширшими масами трудящих України, розглядаючи національну культуру й мову як могутнє знаряддя комуністичного культурного будівництва й виховання. Тепер же маємо в певному відношенні цілковиту антитезу до цього: стійке ігнорування української культури, зокрема книги, й неподільну підміну їх російською культурою та книгою, — якщо не всюди, то принаймні серед значних верств міського населення і особливо у «верхніх шарах» суспільства та з боку громадських органів, які зовсім не пропагують української культури серед населення, особливо серед молоді. Це ігнорування набирає настільки кричущих форм, що не може не обурювати всіх, хто хоч скількинебудь уболіває за справи української культури. Тривожні голоси проникають навіть у нашу пресу, взагалі досить обережну, м'яко кажучи, в подібних справах. Прогляньмо «Літературну Україну», «Культуру і життя» (кол. «Радянську культуру»), «Робітничу газету» та ін. — і ми знайдемо в них чимало голосів тривоги й протесту проти фактів одверто нехлюйського й знущальницького ставлення до популяризації української культури.

В Українській Радянській державі відповідні органи, уряд перш за все, не дбають про справді всенародний характер української радянської культури.

2. Мова: український народ під мовною бльокадою

Більш як п'ятдесят років тому, ще за царської Росії, Імператорська Академія Наук у записці «Об отмене стеснений малорусского печатного слова» змушена була заявити: «Нельзя не признать, что пренебрежительное отношение к родной речи влечет за собой отрицательное отношение и к семье, и к родной среде, а это не может не отразиться самым печальным образом на нравственном складе . . . населения Малороссии».¹⁶⁷

Це було визнання і змушене, і запізнile, але все ж справдливe. Воно було зроблене під тиском обставин, під впливом багатьох першорядних наукових авторитетів. У світовій науковій і педагогічній думці вже давно утворився погляд, розвинений великими філософами, педагогами, лінгвістами, письменниками про те, що всяка культура починається із знання рідної мови, що зневага до рідної мови є формою обезличення і самозречення; по ставленню до рідної мови можна судити про моральний та інтелектуальний рівень людини; що мова — це живий символ збірної особистості народу; що занепад національної мови є безпосереднє свідчення занепаду нації і, отже, величезна втрата для духовної скарбниці людства; що для всякої духовно цілісної людини будь-яке ущемлення її мови є посяганням на її «я», на її народ, і вона неминуче буде такому посяганню противитися.

Для всякого серйозно мислячого комуніста ці істини, здобуті соціологічними науками, є непреложним фактом. Звідси величезне значення мовного моменту в загальній справі національного будівництва комунізму.

Тим то ЦК РКП(б) ще в листопаді 1919 року постановив:

«Члени РКП на території України повинні на ділі (підкреслення моє — І. Д.) проводити право трудящих мас вчитися і говорити в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи русифікаторським спробам відтіснити українську мову на другий план, повинні перетворити її в знаряддя комуністичної освіти трудящих мас. Негайно треба вжити заходів, щоб в усіх

¹⁶⁷ «Украинская жизнь», 1912, ч. 10, стор. 18.

радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли говорити українською мовою».¹⁶⁸

Як відомо, ця постанова написана власноручно В. І. Леніном. Передбачаючи (і побачивши вже) опір її здійснюванню, він через три роки, в своїх останніх вказівках категорично зазначав:

«Надо ввести строжайшие правила относительно употребления национального языка в инациональных республиках, входящих в наш Союз, и провсрить эти правила особенно тщательно. Нет сомнения, что под предлогом единства железнодорожной службы, под предлогом единства фискального и т. д. у нас, при современном нашем аппарате, будет проникать масса злоупотреблений истинной русского свойства. Для борьбы с этими злоупотреблениями необходима особая изобретательность, не говоря уже об особой искренности (підкреслення мос — І. Д.) тех, которые за такую борьбу возьмутся. Тут потребуются детальный кодекс, который могут составить сколько-нибудь успешно только националы, живущие в данной республике».¹⁶⁹

Згідно з цією вказівкою Леніна XII з'їзд РКП(б), зокрема, постановив: необхідно, щоб «были изданы специальные законы, обеспечивающие употребление родного языка во всех государственных органах и во всех учреждениях... законы, преследующие и карающие со всей революционной суровостью всех нарушителей национальных прав».¹⁷⁰

З того часу минуло понад сорок років, час, більше ніж достатній для запровадження цих прямих вказівок і для досягнення мети, чітко з'ясованої Леніном. Що ж ми маємо натомість? Натомість все зроблено навпаки. Про вживання ук-

¹⁶⁸ «КПСС в резолюциях...», т. 1, стор. 459.

¹⁶⁹ Ленин, К вопросу о национальностях..., стор. 27.

¹⁷⁰ «XII съезд РКП(б)», стор. 601.

раїнської мови в службових установах і т. п. тепер смішно навіть говорити. Про якісь «правила» й «кодекси» щодо вживання національних мов — і згадки не лишилося. Дух «єдинства» (не те що «железнодорожного» чи «фінкального», а всякого — абсолютного й безоглядного) восторжествував давно і глибоко. А щодо «відтіснення української мови на другий план», то воно здійснене, так би мовити, по всіх важливих лініях, і дуже й дуже твердо, воістину «безкомпромісно». Для кожного, хто здатний чесно визнати факти, все це настільки очевидне і зрозуміле, що дальшого обговорення не потребує.

Залишається ще лише констатувати, що в наслідок фактичного другорядного становища української мови (саме фактичного, бо формально і юридично вона, зрозуміло, повноправна) пишним цвітом розквітла зневага і навіть ненависть до неї не тільки з боку міщанства, а й з боку тих «комуністів», про яких Ленін говорив: «...поскрести иного коммуниста и найдешь великорусского шовиниста», з боку самих же таки українців, тих «обрусевших», про яких Ленін говорив, що вони особливо «пересаливают по части истинно русского настроения». А що може бути більшим моральним падінням, як зневага до власної мови і культури, і чого може сподіватися суспільство від таких матероненависників?!

Українофобія, про яку ми говорили вище, є для багатьох українців логічним наслідком загального психологічного закону, дійсного для людей всіх націй:

«Последствием такого отречения (від рідної мови — І. Д.), как это давно замечено многими выдающимися психологами и педагогами (напр., Фихте, Дистервегом и др.) является некоторое искажение душевной природы человека, выражающееся нередко, с одной стороны, известным обесцвечением у подобных людей их мыслей, чувств и воли, влекущим иногда за собой даже порчу их личного характера и нрава; с другой стороны, — неизбежным охлаждением у них живых привязанностей к своей родной среде, к своему народу и краю, порождающим затем нередко или полный индифферентизм ко всему общественному, или общее реакци-

онное настроение, исполненное мизантропии и антипатии преимущественно ко всему родному».¹⁷¹

Багато поверхово мислячих людей не надають особливого значення фактові денаціоналізації і забуття рідної мови і в такій своїй «толерантності», чи байдужості, вбачають вираз широти і благородства підходу. Але вони помиляються. Мова настільки органічно зв'язана з найглибшими джерелами і найтоншими проявами духовного життя і особистого, і суспільного, що відречення від неї, мовна асиміляція, масовий перехід на іншу — не можуть пройти безслідно ні для особистості, ні для суспільства. Все це не може не викликати певного зміщення, певних порушень «альвеолярного» апарату духовної «мікроструктури», — порушень, і непомітних, таких, що так чи інакше дадуть, може, не прямі, опосередковані, але тяжкі наслідки й ускладнення. Перш за все це викликає неминуче збіднення, певне пересихання, замулення джерел духовності (може, не зразу помітне, як не зразу пересихають ріки від збіднення лісових джерел); адже з утратою рідної мови втрачається незглибимий світ підсвідомості, все національне психологічно-духовне підґрунтя, всі підземні води й «тасмниці» великої колективної душі, колективного досвіду народу. Переймання іншої мови, безумовно, збагачує людину тільки тоді, коли рідна мова залишається на притаманному їй місці; коли ж ідеться про заміну, то це переймання компенсує оті втрати лише частково, бо інша мова навіть при найкращому знанні засвоюється до певної міри схематично, збіднено, без тих колосальних глибин підсвідомості, без тих неповторних візерунків асоціативності, з непомітними, може, але незлічними обривами «альвеолярних корінців»... Ось звідки йдуть безсумнівні духовні, естетичні, етичні втрати. Ось чому великий Потєбня застерігав від неминучої «мерзості запустення», зв'язаної з денаціоналізацією, з мовною асиміляцією. Ось чому так обстоювали рідну мову всі великі знав-

¹⁷¹ К. Мигальчук, Что такое малорусская (южнорусская) речь? «Киевская старина», август 1899, стор. 185.

ці людської душі, письменники, психологи, педагоги. Нагадаймо хоча б слова Фрідріха Адольфа Дістервега:

«Що означає для окремої людини її індивідуальність, то означає для народів національність... Умертвити людину — окремих і довершений вчинок. Однак взяти від людей їхню національність — це постійне і тривале вбивство. Яке жахливе!..

«Мова для людини священна. Посягати на неї, пограбувати її від людини, нав'язувати їй чужу — означає посягати на корінь життя людини. Кожний народ на світі вважає в такому вчинку злочин проти своєї самобутності і не залишає його без покарання. Через мову народ живе, в ній втілений його дух. Виплекана мова — це велике діло, ознака і виразник його найвнутрішнішої суті».¹⁷²

До аналогічних висновків приходив і другий великий педагог — К. Д. Ушинський:

«Мова народу — кращий, нев'янучий і вічно відновлений цвіт усього його духовного життя, що починається далеко за межами історії. У мові одухотворюється весь народ і вся його батьківщина; в ній втілюється творчою силою народного духу в думку, в картину і звук небо вітчизни, її повітря, її фізичні явища, її клімат, її поля, гори й долини, її ліси і ріки, її бурі і грози — весь той глибокий, повний думки й почуття голос рідної природи, який лунає так лунко в любові людини до її іноді суворої батьківщини, який відбивається так виразно в рідній пісні, в рідних мелодіях, в устах народних поетів. Проте в світлих, прозорих глибинах народної мови відбивається не тільки природа рідної країни, але й уся історія духовного життя народу. Покоління народу проходять одно за одним, але результати життя кожного покоління залишаються в мові — в спадщину потомкам. У скарбницю рідно-

¹⁷² В рукописі джерело не подане. — Ред.

го слова складає одне покоління за одним плоди глибоких сердечних рухів, плоди історичних подій, вірування, погляди, сліди пережитого горя і пережитої радості, — одним словом, весь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові. Мова є найживіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живущі та майбутні покоління народу в одне велике історичне живе ціле. Вона не тільки виявляє собою життєвість народу, але є якраз саме це життя. Коли зникає народна мова — народу більше нема! Ось чому, наприклад, наші західні брати, витерпівши всі різноманітні насильства від іноплемянників, коли це насильство, нарешті, торкнулося мови, зрозуміли, що йдеться тепер про життя чи смерть самого народу. Поки жива мова народна в устах народу, до того часу живий і народ. І нема насильства більш нестерпного, як те, що хоче відібрати в народу спадщину, створену незчисленними поколіннями його віджилых предків. Відберіть у народу все — і він все може повернути; але відберіть мову, і він ніколи більше вже не створить її; нову батьківщину навіть може створити народ, але мови — ніколи, і коли вимерла мова в устах народу — помер і народ. Але якщо людська душа здригається перед убивством однієї недовговічної людини, то що ж повинна б почувати вона, зазіхаючи на життя багатовікової історичної особистості народу — цього найбільшого з усіх створінь Божих на землі?»¹⁷³

Якщо позбавити народ його мови — це вбити народ, і якщо цього злочину немає з чим порівняти, — то з чим порівняти його тоді, коли така душогубська політика маскується в благородні слова; коли вона сама, судячи і радячи, оголошує злочином усякий інстинктивний самозахист; в тім числі і мовний самозахист народу; коли вона не має найменшої чесноти виступити в своїй власній істоті і запевняє, що то не вона відбирає в народу рідну мову, а сам народ від своєї мови відмовляється?

¹⁷³ К. Д. Ушинський, «Рідне слово», Львів, 1960, стор. 9—10.

Якби якийсь народ відмовився від своєї мови, це означало б, що він відмовляється від самого себе. Ясно, що такого бути не може. Історія досі не знає прикладів добровільної відмови народів від самих себе, тобто добровільного самогубства народів. Не було і не може бути такого ніколи, як не може людство хотіти самознищитися.

Немає і тепер добровільного зречення українського народу чи його частини від самого себе, своєї мови. Те, що поверховому поглядові здається добровільним, насправді таким не є. Маємо *вимушену, під тиском обставин і дією серйозних причин* відмову частини українців від своєї мови і всі зв'язані з цим ненормальні наслідки для суспільства.

«Хто вам не дає говорити по-українському?» — люблять «уничтожающе» питати погано замасковані під інтернаціоналістів українофоби й недозрілі до справжньої людської культури русифікаторські «общечеловеки».

«Хто вам заважає говорити по-українському?» — дивуються люди доброзичливі, але політично наївні, байдужі до «надуманої» національної проблеми.

«Хто вам забороняє говорити по-українському?» — гримає високе начальство, всім своїм гнівним виглядом доводячи цілковиту неможливість будь-якого примусу.

Хто забороняє?.. Чи може бути більш фальшиве і пухле питання? А хто забороняв у царській Росії говорити по-українському, по-польському, по-грузинському і т. д. Навіть писати і друкувати не в усі часи забороняли. І чому все таки попри відсутність юридичної заборони «землячки», кажучи словами Шевченка, «різали по-московськи»; хто забороняв африканцям говорити по-своєму і чому все таки в значній частині Африки запанувала французька мова або англійська, і тепер молоді африканські держави стоять перед важливим завданням емансипації питомих мов. Чому в певних сферах індійського суспільства так запанувала англійська мова, що тепер заходи уряду для «деанглізації» зустрічають, як відомо, одчайдушний опір з боку цих кіл населення? А хто взагалі забороняє всім людям на землі бути культурними, освіченими, добрими, приязними, розумними, щасливими? Хто

забороняє вам, тим, хто примус бачить тільки в кнуті й шомполах, — хто забороняє вам, шановні «інтернаціоналісти»-русифікатори й «інтернаціоналісти»-українофоби, позбутися вашого русифікаторства й українофобства, зрозуміти національні потреби українського народу, а заодно побачити його фактичне національне становище й побачити вами ж створений механізм русифікації?

Ви забороняєте (заважаєте, не даєте) — якщо ви все таки наполягаєте на своєму не дуже чесному питанні і хочете на нього відповіді, — ви, тобто, створені вами обставини життя. «Нерівність, що склалася в житті фактично» (Ленін). фактично другорядне становище української мови (як і культури) — ось що є невимовною силою, незрівнянною з будь-якою силою кнута й будь-якого шомпола, будь-якого наказу й юридичного закону, справді несокрушимою силою, що диктує, примушує українця зокрема й українську масу взагалі говорити по-російському, відмовлятися від своєї рідної мови. Одні просто перестають відчувати потребу в українській мові, тоді як життя скрізь і всюди владно вимагає російської (як вірно зауважив один ненадрукований дописувач до «Літературної газети»: з російською мовою можна проїхати всю Україну і обійтися без української, з українською ж без російської на Україні не обійдешся); інші ж і хотіли б говорити по-українському, так соромно: всі дивляться, як на дивака (це в кращому випадку).

Ця фактична нерівність мов (і культур), як ми вже говорили, склалася до революції в наслідок колоніального становища України. В двадцяті роки вона визнавалася і ставилася завданням поступове її подолання. Так, зокрема, 1 серпня 1923 року ВУЦВК і РНК УРСР постановили:

«Зосередити увагу держави на поширенні знання української мови . . . В наслідок відносно слабого розвитку української школи і української культури взагалі, в наслідок відсутності потрібних підручників для навчання, відсутності підготовленого до певної міри пер-

соналу — життя, як ми бачимо на досвіді, приводить до фактичної переваги російської мови».¹⁷⁴

Ось у цій фактичній перевазі російської мови в житті, перевазі, яка відтоді не тільки збереглася, але й посилювалася (оскільки політика українізації була підмінена політикою русифікації) — в ній і є вся суть.

Як вона виявляється в різних сферах життя й побуту, як діє потужний і добре налагоджений механізм русифікації — про це вже говорилося. На закінчення хочу ще коротко перелічити окремі його коліщатка, окремі лінії його «схеми».

1. *Офіційне життя, офіційні зносини.* Ведуться вони російською мовою, за рідкими винятками, всупереч постанові ВУЦВК і РНК УРСР від 1 серпня 1923 року «вибрати, як переважуючу для офіційних зносин українську мову».¹⁷⁵ Окремі винятки трапляються, хібащо в Києві, як столиці УРСР — з нагоди якихось публічно-репрезентаційних акцій (ювілей Шевченка, урядовий прийом, мітинг тощо) — і мають вимушений або й оперетковий характер. У всьому іншому офіційному житті та інших офіційних зносинах по всій республіці згори донизу (до районних центрів, принаймні) безоглядно панує російська мова.

2. *Партійне, комсомольське, профспілкове та інше суспільно-громадське життя* також ведеться виключно російською мовою.

3. *Господарське життя і господарські зносини* в усьому їхньому безмірному обсязі ведуться російською мовою. Цілий ряд прямих постанов про забезпечення роботи господарських органів мовою даної республіки, в тому числі й постанова X з'їзду РКП(б),¹⁷⁶ лишилися на папері.

4. *Діловодство* — те саме.

5. *Армія* після двадцятих років в цьому відношенні поза обговоренням і стала ще більшим важелем русифікації.

¹⁷⁴ «Культурне будівництво в Українській РСР...», т. 1. стор. 243.

¹⁷⁵ Там же, стор. 244.

¹⁷⁶ «X съезд РКП(б)...», стор. 603.

6. Вища освіта, середня технічна освіта, професійне навчання скрізь і всюди велися і ведуться російською мовою (хоч у деяких вузах з цього року нібито передбачено поступове запровадження української мови).

7. Школи ФЗН, ремісничі та інші училища. — В них набирається переважно сільська молодь і протягом кількох років зазнає нещадного мовного калічення.

8. Середня освіта, середня школа. В містах України 1958 року в українських школах навчався тільки 21% дітей (в 1926 році — 97%). Навіть у столиці України Києві того самого 1958 року тільки 22 000 учнів було в українських школах і 61 000 — в російських. Добре відомо, що в ряді великих міст (Харкові, Донецьку, Одесі та ін.) українські школи обраховуються буквально одиницями. Щодо цього стан шкільної освіти в містах України настільки скандальний, що відповідна статистика давно вже не публікується, а дані про кількість українських та не-українських шкіл ледве чи не відносяться до найбільших державних таємниць.

Але й ті школи, які називаються українськими, по суті ними не є. Досить побувати в будь-якій «українській» школі в Києві, наприклад, щоб пересвідчитися в тому, що поза викладанням усе внутрішнє життя ведеться в них російською мовою і навіть самі вчителі по-українському «соромляться» говорити, не кажучи вже про учнів. Отже, здебільшого це — «показуха» і непотрібна театральність для цифри і «для іноземців».

Але найгірше те, що «українські» школи — і це вже стосується і міських, і сільських шкіл — зовсім не виховують національну гідність і національне почуття, не дають елементарного усвідомлення своєї національної приналежності та зв'язаних з цим обов'язків, не забезпечують наймінімальнішого знання рідної історії та рідної культури. Бо в більшості з них панує все той самий дух вищости і «предпочтительности» російської культури та другорядности української як «довеска» до російської. Тож і не доводиться дивуватися з того, що випускники шкіл України в масі своїй — цілковиті невігласи щодо української культури.

«Перевірено твір на тему: „Роль літератури і мистецтва в житті радянської людини”. Викладачі стурбовані. В жодному з двісті тридцяти учнівських творів навіть не згадано імен Лисенка, Лятошинського, Степового, Леонтовича, Нічинського, Майбороди, Кос-Анатольського, Людкевича, Пимоненка, Васильківського, Труша, Їжакевича, Монастирського, Заньковецької, Садовського, Крушельницької, Мишуги, Курбаса, Петрицького, Довженка... Виявляється, що про тих митців, які внесли значний вклад у скарбницю нашої культури, дехто з випускників середньої школи не має уявлення... Чи можна за це повністю скласти вину на вчительство? Безперечно не тільки воно в цьому винне. Адже навіть найсумлінніший сільський вчитель не знайде, бодай на поштових листівках, творів українських художників. Немає їх ані в книгарнях, ані в художніх салонах. А їх би варто продавати в кожному кіоску, як продають репродукції з Шишкіна або Перова.

«Дуже добре, що нашим школярам відомі імена Чайковського і Рєпіна. Про них вони чули чи не з першої аж до випускної кляси. В багатьох школах з року в рік переходять теми бесід: „Рєпін — великий художник”, „Чайковський — великий композитор”. Це, повторюємо, добре, але явно замало. Отже, годі й дивуватися з того, що сталося торік в одній зі шкіл Луцького.

«Якось у присутності ряду класних керівників вчитель провів з п'ятикласниками бесіду про художника Їжакевича. Під час обміну думками один з учителів заявив, що тема для бесіди явно невдала, можна було б взяти якогось відомого художника — наприклад, Рєпіна чи Шишкіна, бо про Їжакевича навіть не всі учителі чули».¹⁷⁷

Коментарі, як кажуть, зайві.

9. *Дитячі садки, дитячі ясла.* Це одна з найстрашніших

¹⁷⁷ С. Забужко, І все ще прогалини; нотатки з вступних екзаменів, «Літературна Україна», 3 вересня 1965.

і найзлочинніших ділянок русифікації. Тут відбувається неповторна «окулировка» безборонних дитячих душ. Дитячі садки та ясла в містах поспіль російські, за кількома винятками. Звідки ж візьметься українська дитвора в містах, де, як вона буде виховуватись?

Я дозволю собі зачитувати документ, один із багатьох листів у мовній справі, які одержують різні установи УРСР:

До Міністерства Освіти УРСР, м. Київ,
від матерів дітей дошкільного віку.

ЖАЛОБА

Ми, українські матері наших дітей-дошкільників, звертаємось до Вас з жалобою в справі припинення мовної реакційної політики Міністерства охорони здоров'я УРСР, яку воно практикує в дитячих яслах і садочках нашої місцевости, а подібно усієї УРСР. Ми протестуємо і вимагаємо, щоби в дитячих садочках і подібних їм установах, в дошкільному вихованні для наших найменших була введена виключно материнська мова (тут — українська).

Поступаючи в садочок, наші діти не розуміють іншої мови, крім материнської, і не може бути виховного методу, коли вихователі звертаються до них у мові російській. Створює це безумовно і труднощі для вчителів початкових шкіл у навчанні української мови для тих дітей, яких виховувано у подібних установах.

Ми проти спотворення і калічення української мови. Проти мовнореакційної політики Міністерства охорони здоров'я УРСР. Але ми не проти засвоєння інших — чужих мов нашими дітьми, особливо російської, але при засвоєнні спершу добре материнської (рідної).

Мовна політика Міністерства охорони здоров'я на українських землях являється антиконституційною, антиленінською, антипартійною і антирадянською. Вона на руку різним антирадянським елементам. Вона під-

сичує вогонь антирадянській пропаганді за кордоном. Вона в нічому не відбігає від політики бувших окупаційних держав України.

В результаті така великоросійсько-шовіністично-реакційна метода виховання Міністерства охорони здоров'я України не приведе до перемоги комунізму.

Усі народи світу, будь вони бездержавні, згідно вченню Маркса-Леніна мають священне право на розвиток рідної, питомої культури, і кожний народ, таким чином, вносить свою частину у створення чудового вітража. Не принесе вона (реакційна політика) для Міністерства охорони здоров'я ні чести, ні бажаних успіхів. А, навпаки, ляже п'ятном чорносопної реакції, знекровить як українську, так і російську культуру, збільшуючи кадри мовних безкультурних паралітиків. Викличе загальне обурення і осуд поступового суспільства світу політиці Радянського Союзу.

Під листом стоїть сімнадцять підписів. Вгорі — номери вхідний і вихідний та резолюція. Яка б ви думали? Може: суворо покарати винних у порушенні ленінської національної політики, у порушенні національних прав українського населення (як колись і з'їздами постановлялося: «карати винних у порушенні національних прав зі всією суворістю революційних законів»?)¹⁷⁸ Може: увійти в зносини з Міністерством охорони здоров'я на предмет ліквідації ненормального становища в його виховних закладах? Ні і ні. Зовсім навпаки. Резолюція за № 6 — 493 дослівно каже: «Прошу лист надіслати до Облвню — зобов'язати розшукати (!) авторів цього листа і роз'яснити їм ленінську національну політику нашої держави». Дуже просто і оперативно: 4. XI. 65 одержано, а 6. XI вже й відповідь. Дуже оперативно зараз розв'язуються подібні справи: рука набита. Так само, як від цього листа, відмахуються і від будь-яких у подібних справах, відмахуються взагалі від трагедії цілої нації. А щоб не було бюрократизму й недемократичности — «роз'яснюють».

¹⁷⁸ «КПСС в резолюціях...», т. 1, стор. 716—717.

Чи не краще було б і для ленінської національної політики, і для всіх нас, якби не чиновники (будь-яких рангів) «роз'яснювали» її людям, а люди роз'яснювали її чиновникам? Адже визнаймо чесно: в листі не дуже письмених матерів куди більше розуміння ленінської національної політики та інтер-націоналізму взагалі, та й елементарної людської порядности, ніж у всіх подібних резолюціях, разом взятих, ніж у багатьох «теоретиків» і публіцистів, що беруться за ці теми...

10. *Культурно-освітні осередки, бібліотеки та ін.* Величезного розмаху набрала у нас художня самодіяльність, гуртківська робота тощо. Але культурний рівень її далеко не завжди задовільний, якщо брати не окремі видатні колективи, а основну масу їх. Не знаю, хто спрямовує репертуарну і виконавську роботу безлічі цих колективів і гуртків, але треба визнати, що вони в переважній своїй більшості зовсім не є пропагандистами українського мистецтва; вони не ґрунтуються на українській національній культурі. Зовсім навпаки (принаймні, щодо міських): в їхній роботі, в їхніх програмах або немає нічого українського, або є один-два номери «на підверстку», для екзотики (чи знов таки для звітності). Щоб пересвідчитися в цьому, варто побувати на першому-ліпшому (без вибору) з безлічі концертів художньої самодіяльності (маю на увазі «стихийні», звичайно, а не на «спецзамовлення», як от республіканський конкурс художньої самодіяльності, якийсь огляд та подібне). А саме в цій «низовій», масовій культурно-освітній роботі, в цьому масовому дозвіллі і культивуються (а часом опошлюються) смаки, прихильності, уподобання найширшої публіки, спрямовуються в той чи інший бік культурницькі інтереси й культурницька енергія молоді, зокрема робітничої. Ось де величезний важіль залучення найширших мас до української культури. Важко переоцінити значення такої добре поставленої роботи і для виховання трудящих, і для підвищення, сказати б, «коефіцієнту» української культури, всіх її величезних минулих і немалих теперішніх надбань у створенні духовної атмосфери комуністичного суспільства. Але цією справою ніхто по-справжньому цілеспрямовано не займається.

А втім, що говорити про художню самодіяльність, коли навіть Київська республіканська філармонія (не кажучи вже про більшість обласних) майже зовсім не практикує художнього читання українською мовою, а ті кілька читців — майстрів українського слова, які ще з пристойности утримуються, по суті посаджені на «голодний пайок» і наражаються на нескінченні прикrostі. Або такий ще момент. Здавалося б що-що, а вже українська пісня у нас популяризується. Але при найближчому ознайомленні навіть тут вимальовується зовсім інша, і то не дуже весела картина. Так, лунають і вдень, і вночі, з року в рік кілька одних і тих самих пісень (та ще частенько в пошлій інтерпретації), потроху людям набридають і по суті не дуже збагачують культурне життя. В уяві публіки вони представляють пісенне багатство України, і хай догадається хто, що українських пісень зареєстровано понад 200 000 (спеціалісти твердять, що це ще не все і що жодна нація в світі не може похвалитися таким багатством). Хто ці пісні популяризує, хто ними займається, хібащо в архівах Інституту фолкльору здобувають на них учені ступені? Марнується і забувається величезне культурне багатство.

А де українська (українська не територіально, а за характером репертуару) естрада, легкі й джазові та ін. молодіжні колективи, ансамблі тощо? А практика показує, що там, де вони створені (як от у Львові), вони швидко набувають великої популярності серед молоді.

Величезна маса молоді, студентської та робітничої, мешкає в гуртожитках. Я вже не говорю про те, що вся виховна, культурно-освітня і побутова атмосфера в них позбавлена українського характеру, але навіть українську газету, журнал, книжку в них майже не зустрінеш (в червоних кутках, бібліотеках тощо). Особливо обурливо поставлена ця справа в робітничих гуртожитках, хоч їх населяє переважно українська молодь.

«Як пропагується українська культура в наших гуртожитках? Вельми незадовільно. Досить нагадати лише один факт: в гуртожитках Кривого Рогу, де, до речі, на державні кошти (тобто на кошти українського наро-

ду — І. Д.) передплачується по кільканадцять газет і журналів, важко знайти українські періодичні видання».¹⁷⁹

Те саме твориться в тисячах робітничих і молодіжних гуртожитків. А профспілчанські та відомчі бібліотеки, які знову ж таки утримуються на кошти українських трудящих? Більшість з них з року в рік не передплачує українських газет і журналів (крім хібащо обов'язкових загальнополітичних), а відсоток української книги в них мізерний.

А втім, що говорити про бібліотеки профспілчанські, коли навіть у вузівських і шкільних бібліотеках ось яка картина.

«Заходимо до 118-ої школи. Її вважають кращою в Подільському районі столиці. Тут у 17 класах навчається 700 учнів. В шкільній бібліотеці — 6 136 книжок. З української класичної і сучасної літератури лише 400 книг. Видання давні. Це — для старшокласників. А для дітей молодших і середніх класів (школа висьмирічна) жодної української книжки...

«У школі № 20 на 600 учнів у бібліотеці 16 000 томів, з них на українську класичну та радянську літературу припадає лише 480».¹⁸⁰

Колись з приводу подібних обурливих фактів приймав спеціальні постанови ЦК КП(б)У... Ось, наприклад:

«В той час, коли навіть в індустріяльних спілках українське робітництво складає більшість, в робітничих бібліотеках спостерігається неприпустиме явище: українська книжка, що повинна обслуговувати культурні потреби українського робітництва, складає мізерний процент (у 50 бібліотеках гірників Сталінщини україн-

¹⁷⁹ К. Гриб, Дім чи притулок? «Літературна Україна», 28 вересня 1965.

¹⁸⁰ К. Гриб, Що читати дітям? «Літературна Україна», 23 жовтня 1964.

ська книжка в 1928 році складає тільки 7,7%, у бібліотеках будівельників тієї ж округи лише 9%».¹⁸¹

І намічалися рішучі заходи для зміни становища...

А тепер таке становище — «норма», і справа обмежується любительськими замітками в газетах, зокрема в газеті, яку адресат критики саме не передплачує, замітками, які з року в рік залишаються «без последствий».

11. Преса, книга, друк, ринок взагалі. Ми вже достатньо говорили про те, що український друк катастрофічно відстає від російського і дає несправедливо мало продукції українською мовою порівняно до відсотка українського населення; що на читацькому ринку в Україні безмірно переважає російськомовна продукція. В той же час українськомовна продукція не лише не популяризується як слід, але й елементарний стихійний попит на неї часто-густо не задовольняється. Скарг на нестачу тих чи інших українських книжок повно звідусюди, і в газетах частенько можна прочитати таке, приміром:

«Треба тільки, щоб „Веселка" і „Молодь" видавали книжки не тими мізерними тиражами, які маємо зараз. Хіба можна миритися з тим, що на 30 тисяч шкіл республіки з сімома мільйонами учнів дитяча книжка виходить тиражем у... 30 тисяч примірників?»¹⁸²

Ці розмови точаться роками, а тиражі роками залишаються ті самі. То паперу бракує, то ще чогось. Тоді як центральні, московські видавництва якось собі раду дають. (Колись у партійних постановах подібне зневаження потреб республіки кваліфікувалося як один із проявів російського великодержавного шовінізму).

Хотілося б звернути увагу ще на одне. Російськомовний друк переважає не тільки кількістю, але й якістю. На це складається багато причин: і те, що всі серйозні наукові праці даються російською мовою, а українською — переважно беле-

¹⁸¹ «Культурне будівництво в Українській РСР...», т. 1, стор. 424.

¹⁸² К. Гриб, Що читати дітям?

тристика, література суспільно-політична та популярна тощо; і те, що центральні видавництва мають незрівняно кращу матеріальну базу та незрівняно більші фінансові можливості; і те, що вони відтягають кращі кадри й кращі авторські сили (хоч тут той процес складніший, ніж, скажімо, в спорті чи в опері, де просто забирають до Москви кращі сили та й усе, — але він, безперечно, відбувається); — і ряд інших чинників, проти негативного впливу яких жодних заходів не вживається (не кажучи вже про ті гарантії, ті «уступки» націоналам, що їх пробував розробити В. І. Ленін).

От і виходить, що продукція центральних видавництв, російськомовна продукція більше приваблює масового читача, а українську він часто-густо зневажає: (інколи справедливо, інколи несправедливо).

Механізм цієї «якісної нерівності» також можна було б простежити, але за браком місця наведу лише один приклад. Центральні газети інформують своїх читачів про найновіші події з «першоджерел», прибувають вони до більшості міст України в день випуску. Республіканські газети, мало того, що дають перекладну, отже часто запізнену і збіднену інформацію, — але до того ще й прибувають до більшості міст України на другий чи на третій день. Подумаймо, чи за таких умов багато людей відчуватимуть особливий інтерес до цих республіканських газет? А було ж у двадцяті роки, що українські газети мали за кордоном своїх кореспондентів, РАТАУ підтримувало прямий зв'язок із багатьма світовими столицями, інформація була і власна, і часом швидше, як з Москви, отже республіканська преса і радіо являли самостійний інтерес. Чому б не подумати про це і тепер? Чому б не подумати про те, щоб розрахований на Україну тираж (чи частина цієї частини тиражу) «Правди», «Известий» тощо віддруковувалася українською мовою — для українського читача? Це було б справедливо, так навіть у деяких буржуазних країнах роблять: популярну газету видають зразу в кількох мовах, що побутують у даній країні, — а в соціалістичній країні й погнів так треба робити. Зайві витрати? Не такі вже й великі, а крім того, соромно говорити про витрати там, де йдеться про

справедливість. В часи Леніна було тяжче з коштами, а він, розробляючи гарантії національним меншостям, не зважував, у скільки карбованців вони обійдуться. Він знав, що за так зекономлений карбованець довелося б поплатитися дорожчими речами.

Можна було б описувати ще багато каналів русифікації. Але досить і сказаного. Хочу лише підкреслити, що, на мій погляд, найстрашнішим фактором у всій цій складній ситуації є все таки фактор духовно-психологічний: подавляючий тиск російсько-великодержавно-шовіністичної настроєності при цілковитій відсутності комуністичного національного виховання і комуністичного розуміння нації і людини. Звідси легковажність, байдужість, цинізм, пристосуванство, лакейство і наплювательство в національній справі, звідси національне самоїдство, а все це і створює ґрунт для успішної роботи отого механізму русифікації, все це і є могутнім каталізатором для процесів денационалізації та русифікації, які нічого доброго не дали і не дадуть ні українському, ні російському народові, ні тим паче комунізмові, майбутньому суспільству.

ХІ. РУСИФІКАЦІЯ ІНШИХ НАРОДІВ ТА ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ СУПЕРЕЧАТЬ ІНТЕРЕСАМ САМОГО РОСІЙСЬКОГО НА- РОДУ

«Неужели вам не приходило на мысль, читая Пушкина, Лермонтова, Гоголя, что кроме официальной, правительственной России есть другая?» — писав колись Герцен.¹⁸³ Сьогодні з цим питанням доводиться звертатися до тих, хто освячує рангою офіційної теорії зловісну тезу про спадковість СРСР щодо Російської імперії, хто хоче, щоб цю імперію, цю тюрму народів вважали своїм спільним історичним «отечеством» всі її жертви і в'язні — загарбані й обдурені нею народи, хто освячує «возз'єднання», «приєднання», «территориальные приращения» і т. п., речі, роблені «официальной, правительственной Россией», — і «забуває», що «другая» Росія до цього непричетна, що вона всьому цьому протистояла і вимагала від цього відмовитися.

Дивна річ: нові історики й теоретики вважають себе ідейними спадкоємцями Чернишевського і Герцена, а ніяк не С. Соловйова чи М. Каткова, але в своїх оцінках «собирания» імперії, в своїх поняттях про історичне «отечество» вони солідаризуються з останніми, а не з першими. Чи вони гадають, що для того, щоб величати себе спадкоємцями Чернишевського і Герцена, досить час від часу святкувати їхні ювілеї та наводити хрестоматійний глянець?! Досить шанувати імена представників неофіційної Росії, щоб засвоїти їхні ідеї? Навряд чи

¹⁸³ А. И. Герцен, Россия и Польша, кн. «Колокол; избранные статьи А. И. Герцена», Женева, 1887, стор. 91.

досить. Так само, як забуття імен глашатаїв офіційної Росії ще не забуття їхніх ідей.

Хто сьогодні наслідиться сказати про колонізацію Кавказу, про кров, злочини, сльози і помсту, — ту правду, яку сказав Лермонтов?

Хто сьогодні наслідиться сказати про Мазепу та Войнаровського ту правду, яку сказав Рилєєв? Або хоча б те, що сказав Пушкін у «Полтаві»? Сьогодні ми повинні бубнити те, що впродовж двох сот років товкла церква з наказу Петра I: «проклятво и анафему не точию сугубо и трегубо, но и многогубо».

Хто стане трактувати історію України так, як трактував її І. Г. Прижов або О. Герцен?

Хто розкаже про колонізацію Башкірії те, що розказав Аксаков-старший (С. Т. Аксаков)?

Хто повторить те, що говорили Герцен і Бакунін про політику Росії щодо України, або хоча б те, що А. Луначарський говорив про Т. Шевченка?

Хто сьогодні вголос на всю Україну повторить слова Тургенєва: «Якби я був українцем, я б особисту байдужість до своєї народности вважав би за злочин, я б не схотів бути росіянином»?

Хто здатний сьогодні написати про могилу Шевченка те, що написав Златовратський?

Цей ряд реторичних питань можна було б продовжувати до нескінченности. Уже з одного цього видно, як ідейно і морально обкрадає, який «нравственный урон» несе сучасній російській інтелігенції, сучасній молоді необхідність пристосовувати розуміння минулого до фальшиво отлумачених сьогоднішніх потреб.

Невже ви справді не помічаєте трагічної втрати цих цінностей і понять, тих висот совісти й почуття правди та відповідальности, того етичного потенціалу, які були виборені поколіннями революційної російської інтелігенції серед гіпнотичного мороку офіційного фарисейства? Хіба це не страшно, що слова того, хто, за кваліфікацією Леніна, один зберіг честь російської інтелігенції, хто був совістю Росії, — слова Герцена сьогодні нічого не значать і ні до чого не зобов'язують?!

«Мы не верим ни в благосостояние, ни в прочность чудовищных империй, нам не нужно столько земли, чтоб любить родину. Желание географических расширений принадлежит к росту народов, и если оно переживает ребячество, то это свидетельствует только о неспособности такого народа к совершеннолетию. Все неразумное — органическая пластика, начальное искусство — бросается на количественную категорию, все неразумное опирается на силу кулака...

«Целость аггломерата, хранение его наростов, отстаивание насильно проглоченных кусков, которых желудок не переваривает, все это постороннее судьбам народа, враждебное им. Во имя сильной, несокрушимой империи народ был раздавлен, обобран, во имя ее держалось крепостное право, чиновничество, рекрутчина. И это не все. Отнимая все гражданские права у простого человека, у этого круглого раба, поддерживали в нем кичливую мысль о непобедимости российской империи, в силу которой у него развилось, вместе с высокомерием относительно иностранцев, смиреннейшее раболепие перед непобедимыми своими властями».¹⁸⁴

Що лишилося в нас сьогодні від такого розуміння Російської імперії, від такого розуміння минулого?

А без благородства в судженні про минуле — чи можливе благородство в судженні про сучасне?

От і радіємо з денаціоналізації десятків народів, з «успіхів» русифікації, з того, що, мовляв, понад десять мільйонів не-росіян у Союзі, за останнім переписом, назвали «рідною» російську мову, і зреклися своєї мови. І ставимо це в заслугу «великому і могутьому руському языку», забуваючи, що тургенський гімн рідній мові породжений прямо протилежним настроєм, що Тургенев нікого не хотів русифікувати, що всі великі росіяни вбачали велич і красу своєї мови зовсім не в її нібито здатності витіснити й замінити собою інші, і славили її

¹⁸⁴ А. И. Герцен, «Колокол» и «День». (Письмо к г. Касьянову), «Колокол», Лондон, 1863, стор. 1375.

лише тоді й остільки, коли й оскільки йшлося про відстоювання її для себе, а не поширення її на інших. Коли йшлося про останнє, про русифікацію — істинна любов до великої своєї мови диктувала їм гіркі слова про неї:

«Признаем-же раз и навсегда за непреложную истину, что *никого* не надобно ни *руссифицировать*, ни *полонизировать*...

«С какой стати украинец, напр., променяет свою простодушную речь — ту, на которой он говорил на свободных радах, ту, на которой сохранена в его песнях вся история, — на язык предательского правительства, постоянно обманывавшего Малороссию, на язык той преступной женщины, которая одной рукой вооружала гайдамаков, другой подписывая указы об укреплении казаков за своими наложниками? Разве великорусский язык не является на западе России (тобто на колонізованих польських та українських землях — І. Д.) языком *николаевским*... Пусть язык наш смоеет прежде следы подобострастия, рабства, подлых оборотов, вахмистрской и барской наглости — и тогда уже начнет поучать ближних».¹⁸⁵

Оце слова людини, яка любила рідну російську мову і цінувала її велич. А ті, хто насаджував її серед «іногородців» і запевняв, що тільки вона принесе їм цивілізацію, — то не були лицарі російської мови, то були «пси-лицарі» мови миколаївської. Так само ті, хто сьогодні радіє з десяти мільйонів (насправді більше) русифікованих, з масового переведення національних шкіл з рідної на російську мову викладання, із зникнення цілих національностей (див. нижче), — то не лицарі російської мови і російської культури, то її нахлібники й недруги, то хрестоносці бюрократичного косноязычія і підлоязычія.

¹⁸⁵ А. И. Герцен, По поводу письма из Волыни, «Колокол», Лондон, 1861, ч. 116, стор. 966.

Навпаки, істинні робітники на ниві російської мови та культури чимдалі більше тривожаться тим, що мовно-національна деморалізація інших по-своєму відбивається (і не може не відбиватися) на російському народові. Глибока тривога за поступову «денаціоналізацію й бюрократизацію» російської мови відчувається в ряді принципових статей Л. Леонова, К. Паустовського, К. Чуковського та ін. Широкий відгук викликали благородні виступи В. Солоухіна проти русифікаторського усердя деяких «обрусевших инородцев, пересаливающих по части истиннорусского настроения» (В. І. Ленін), та з приводу виродження народних звичаїв, побутової народної культури в Росії... Сьогодні ще не всім росіянам, російським інтелігентам зокрема, зрозуміла їхня тривога, але чимдалі більше голосів приєднується до них, — чимдалі більше росіян бачитиме, яка загроза нависає над їхньою національною мовою, культурою, в наслідок її розчинення в різнорідних і хаотичних домішках.

Ще Потєбня справедливо сказав про те, що нація, яка асимілює десятки інших націй, перестає бути сама собою і накличе й на себе «мерзость запустения». Перші відступи її можна бачити вже сьогодні, скажімо, в тій всесоюзній національній пошлості, з міщансько-канцелярйним цинізмом і воляпюком, — яка значною мірою заповнює сучасну естраду, телебачення, художню самодіяльність тощо в усіх республіках і все ширше наступає на всі сфери культури.

Але це ще не єдине лихо. Є ще й друге, не менше. Щоб десятки націй СРСР «добровольно» відбивалися від своєї мови й національності, для цього потрібно дуже багато, непомірно багато неправди й несправедливості (бож в атмосфері правди й справедливості безглузда й дика сама постановка такого питання, такої мети: спеціально відмовлятися, цілим народам відмовлятися від своєї мови, від своєї національності... Для чого? з якої ради? кому і що це дає?). Потрібно багато несправедливості й неправди щодо минулої історії цих народів, щодо марксизму-ленінізму, щодо суті комунізму, щодо характеру цих процесів, які відбуваються на наших очах, щодо цінностей людської культури, щодо наших потреб на майбутнє... Чи ба-

гаж цієї неправди й несправедливості не ляже надто гноблячим тягарем на плечі майбутніх поколінь? Чи при цьому можливе буде створення тої високолюдяної й високоморальної атмосфери, з якою тільки й зв'язується в наших поглядах комунізм? Чи до правди можна прийти через кривду? Це питання, які однаковою мірою зачіпають майбутнє всіх народів СРСР.

ХІІ. РОЗРИВ МІЖ ТЕОРІЄЮ І ПРАКТИКОЮ; ПЛУТАННЯ СЛІДІВ ЗАВІДОМО ФАЛЬШИВОЮ ФРАЗЕОЛОГІЄЮ

«Мы превосходно испытали, мы по себе знаем разницу между теоретическим решением вопроса и практическим проведением решения в жизнь», — говорив В. І. Ленін на VIII з'їзді РКП(б).¹⁸⁶

Він особливо застерігав від розриву між теорією і практикою в національній справі, коли обмежуються лише формальним визнанням важливості цієї справи й необхідності забезпечення прав і розвитку національних меншостей, а на практиці по суті керуються рефlekсами російського великодержавництва. Під впливом Леніна це саме особливо наголошували й делегати Х і ХІІ з'їздів партії. Наприклад, А. Мікоян на Х з'їзді говорив:

«Национальный вопрос сейчас... стоит, именно, исключительно в плоскости проведения на практике тех прав, которые провозглашены Советским правительством... Сейчас на окраинах не так остро стоит вопрос, должны-ли быть республики или нет... Вопрос даже не в том, есть ли на это право или нет, есть ли право языка и прочее. Эти вопросы бесспорны, — только они практически не осуществляются...»¹⁸⁷

А ось аналогічні висловлювання делегатів ХІІ з'їзду:

«В смысле теоретическом национальный вопрос не вызывает здесь никаких возражений. То, что наша про-

¹⁸⁶ «VIII съезд РКП(б)...», стор. 348.

¹⁸⁷ «X съезд РКП(б)...», стор. 206.

грамма говорит, то, что говорит постановление X съезда, все это для всех товарищей является незыблемым. Но одно дело, товарищи, теория, программа, а другое дело — проведение этой программы и этих постановлений в жизнь». ¹⁸⁸

«Весь буржуазный и социалистический мир, а тем более коммунистический, знает, что у нас существует школа Ильича по национальному вопросу, — школа, которая раз и навсегда разрешила национальный вопрос. Мы гордились этим, мы с высокоподнятой головой смотрели на всех и вся и указывали: смотрите и учитесь, как мы умеем разрешать национальный вопрос в нашей программе.

«Нужно было показать это и на практике. В этом отношении мы дали маху. Я заявляю, что только потому, что мы не сумели свою национальную программу развернуть в жизнь, потому-то и появились так называемые уклоны... Я утверждаю, товарищи, что многие наши товарищи не отвергли национальную программу в том виде, в каком она у нас имеется, не забыли ее, а отодвинули в сторону. Я имел случай присутствовать на одном из ответственных заседаний, где один из членов ЦК заявил, что вопрос национальный для нас — вопрос тактики. Этот член ЦК забыл, что это не тактический вопрос, а вопрос программный». ¹⁸⁹

Раніше вже цитувалися виступи М. Скрипника, В. Затонського, Гринька та інші, які висловлювали глибоку стурбованість: вдасться виконати на практиці намічену програму національного будівництва, втілити в життя ленінську національну політику, чи цьому завадять великодержавницько-шовіністичні настрої, байдужість до національних справ, практичне націонал-ліквідаторство при теоретичному визнанні ленінських принципів? Як тепер знаємо, ця тривога була своєрідним передчуттям повороту в національній політиці, коли продовжували ще частково користуватися фразеологією ніби-

¹⁸⁸ «XII съезд РКП(б)...», стор. 471.

¹⁸⁹ Там же, стор. 454.

то «ленінською», а під її прикриттям проводили прямо проти-
лежну політику нищення національних кадрів і обмеження
національно-державного будівництва.

Треба сказати, що ці традиції розриву між теорією і прак-
тикою в часи Хрущова були доповнені ще своєрідним теоретич-
ним поплутуванням, коли вживається надто умовна фразеоло-
гія, якийсь «маскувальний» жаргон, коли речі не називаються
власними іменами, але описуються так загадково, що невідомо,
про що власне йдеться; коли явище характеризується не аде-
кватно, але так, як «зручніше» для даного моменту; коли об'єк-
тивні дані і перспективи підпорядковуються суб'єктивістським
«предначертанням»; коли даються завідомо дезорієнтуючі «ад-
реси» явищ та процесів і т. д. — одне слово, коли публічна
фразеологія покликана заплутати сліди реальної публічної по-
літики.

Вище вже говорилося про те, що національні проблеми
не аналізуються в нас по суті — соціологічно, статистично
і т. д., а натомість усе обертається в сфері переважно схола-
стичних загальників. Таким способом ми «приховуємо» цілий
ряд проблем дуже великої ваги. Так, зокрема, всупереч Лені-
ну, під загальними словами про рівність поховане фактичне
відставання ряду націй, зокрема української, в ряді важливих
сфер суспільної діяльності, про що вже говорилося раніше.
Під різнорідними формулами про особливу провідну роль ро-
сійського народу, російської культури, російської мови — ча-
сто-густо приховується звичайнісінький російський націона-
лізм. Про ці та аналогічні речі ми досить уже говорили.

Але тут хочу звернути увагу ще на кілька красномовних
прикладів кричущого розриву між теорією і практикою та ці-
леспрямованого теоретичного фальшування.

Вище ми згадували про те, що хоча Конституцією СРСР
заборонена проповідь національної виключності,¹⁹⁰ ця пропо-
відь однак провадиться скрізь і всюди. З дитячих років, зі
школи і через все життя громадянина СРСР супроводять твер-
дження (в підручниках, лекціях, газетах, книжках, по радіо)

¹⁹⁰ Стаття 123.

про особливу роль великого російського народу в історичній і теперішній долі всіх інших народів СРСР і колишньої Російської імперії. Все це не може не посилювати виробленого ще за царату — бодай несвідомого — комплексу національної вишчості і виключності у багатьох росіян та комплексу національної неповноцінності в інших народів. І тисячі фактів свідчать про те, що такі комплекси справді існують.

До речі, російське постійно ставиться в нас над національним: «русский и национальные языки» або «Русский язык в национальной школе» — назва журналу. Ленін у таких випадках вживав «инонациональный», щоб підкреслити, що російська мова так само національна, а грузинська, скажімо, — «інонаціональна» по відношенню до російської. Підручники для дітей з російської мови і літератури звуться: «Родная речь», «Родная литература», а з української — «Читанка». Скільки років педагоги добиваються, щоб була «Рідна мова» — і дарма! Душок, мовляв, націоналістичний...

Ми не тільки практично зробили російську мову панівною, оскільки по суті все громадське, господарське життя, наука й спеціальна освіта в більшості республік ведуться нею, — але ми й теоретично, офіційно проголосили її «другою рідною мовою всіх народів СРСР», «мовою міжнаціонального спілкування» тощо. Хіба це не є відкрита наруга над ленінським принципом: «відкинути всякі (підкреслення Леніна. — І. Д.) привілеї однієї з мов»?

Таке офіційне становище російської мови, а неофіційно ж ми пішли ще далі. Неофіційно, серед найширшої публіки, російська мова — це ознака культурності і шлях «у люди», національні ж мови — це ознака відсталості і безперспективності, «дивацтва».

В літературі, пресі й громадському побуті щодня і щогодини, на кожному кроці, в неймовірних дозах, помітно й непомітно впорскується уявлення про зовсім особливе становище російської мови.

Ось один уривок з рядової кореспонденції в «Правде»:

«Много лет назад старый Миргаса привел к выдающемуся революционеру Нариману Нариманову своего любимого сына Фарруха и сказал:

«„Дорогой, сделай из малыша человека. Пусть он узнает великий язык — русский — и станет учителем”.

«Полвека проработал в сельской школе Фаррух Ахундов, энергично, самозабвенно воспитывая в учащихся и своих детях жажду знаний и горячую любовь к языку революции».¹⁹¹

І авторів, і редакторам «Правды», і багатьом читачам усе це здається нормальним й самозрозумілим, бо відбиває сьогоденішнє реальне становище. І це — найстрашніше. Вдумаймося в написане (а подібне пишеться й говориться щодня і щогодини). — Поперше, формула «великий русский язык» — формула, що її так любить наша пропаганда — це формула по суті антикомуністична. Крім того, що вона скалькована з формули П. Струве «Капіталізм говорить по-руськи», вона відбиває розуміння соціалістичної революції як імпортованої з Росії, принесеної на російських штиках. Справжні комуністи добивалися, щоб революція була багатомовною і скрізь говорила своєю, а не принесеною мовою. Тому й виник Інтернаціонал, тому й зветься Інтернаціонал інтернаціоналом. Подруге, прагнення «стать человеком» за допомогою «великого языка — русского» свідчить не про велич російської мови (на це є інші свідчення) і не про інтернаціоналізм, а про той національний сервілізм і приниженість, які виховала колоніальна політика царату, російського царизму. Радянська влада вважала своїм головним обов'язком боротися з наслідками цього національного розтління, виховувати в «нацменів» почуття своєї гідності й ваги і, до речі, заохочувала в першу чергу до вивчення зневаженої рідної мови, ведення освіти рідною мовою. Авторам і редакторам «Правды» слід би це знати.

¹⁹¹ Л. Таиров, Десять и все молодцы, «Правда», 14 января 1965.

Практика «майоризування», вивищування й упривілейовування російської мови, витіснення нею рідних мов народів СРСР пішла так далеко, що стали вже зовсім звичайними і «самозрозумілими» такі заяви, які не часто дозволяли собі навіть офіційні русифікатори дореволюційних часів.

Ось як, наприклад, секретар Дагестанського обкому партії, доктор історичних наук А. Абілов «обґрунтовує» пропонуване ним масове переведення школи на російську мову викладання і як він виправдує русифікацію взагалі:

«Солдат, когда идет в бой, из всех видов оружия выбирает самое точное и дальнобойное. Русский язык — один из (! — I. Д.) самых острых видов идейного оружия, и чем лучше им будут владеть нерусские народы, тем успешнее они смогут развивать свою экономику и культуру, обмен духовными ценностями».¹⁹²

Докторові історичних наук годилося б знати історію цього питання і знати, яка категорія політичних діячів у Росії виступала з аналогічними «аргументами», знати, що з марксизмом-ленінізмом це не має нічого спільного. Марксизм-ленінізм ніколи не зводив мовну справу на рівень вибору солдатської амуніції. Марксизм-ленінізм завжди вважав знавіснілим шовінізмом антинаукові «теорії», що ставили перспективи і успіх економічного та культурного розвитку будь-якої нації в залежність від оволодіння цією нацією іншої культури і мови, а тим більше від переходу цієї нації на іншу культуру й мову. (Саме про це останнє йдеться, як побачимо далі, у доктора історичних наук і секретаря обкому партії). І вже зовсім пофарисейському звучать запевнення Абілова про те, що буцімто, в разі цілковитого виконання його програми, «нерусские народы ... успешнее ... смогут» не лише «развивать ... культуру», але й здійснювати «обмен духовными ценностями». Даруйте, але якими духовними «ценностями» вони будуть «обмениваться»? Які свої, власні духовні цінності вони зможуть

¹⁹² А. Абилов, Некоторые вопросы интернационального воспитания, «Политическое самообразование», 1964, ч. 7, стор. 86.

запропонувати для «обміну», втративши свою мову й культуру і перейшовши на російську? Вони просто зникнуть як народи, як нації. І це прекрасно показує сам Абілов, як тільки залишає сферу пропагандистських загальників і переходить до деякого опису деяких реальних процесів. Похваляючися успіхами «інтернаціонального виховання» на своїй ділянці, він підкреслює, що коли за переписом 1896 року в Дагестані було вісімдесят народностей, то за переписом 1956 року — «уже только одиннадцать».¹⁹³

Далі абіловський «інтернаціоналізм» розвивається в такому плані:

«После принятия закона о школе, предоставляющего право родителям самим решать вопрос о языке, на котором будут учиться их дети, в Дагестане все шире и шире стало ощущаться стремление родителей к тому, чтобы их дети учились в школе на русском языке с первого класса. Правительство республики и органы народного образования пошли навстречу этим пожеланиям и открыли начальные классы с обучением на русском языке во всех сельских районах. Число таких классов растет. Сейчас более половины обучающихся в начальных классах по желанию самих родителей перешли на русский язык. Полностью на русском языке ведется обучение детей рутульской, цахурской и агульской народностей».¹⁹⁴

Як бачите, при таких темпах Абілов швидко перевиконає план по «інтернаціоналізму», переобмундирує в уніформу ввірені йому «народності» і замість многоязичної мороки наведе «вожделенное единообразие»... Почекаймо наступного перепису.

Але: чи Абілову і абіловим належить пальма першости в подібних геройствах «інтернаціоналізму» і «добровольности»? Треба чесно сказати, що були в нього і сильні попередники. Давно, правда, ще в ХІХ ст. Це ж тоді була можна кампанія «по введению во всех областях государства Российского

¹⁹³ Там же, стор. 80.

¹⁹⁴ Там же, стор. 86.

русских органических законов» з її зворушливим «інтернаціоналізмом»:

«Местные жители, составляя Россию (! — I. Д.) 130 лет, должны знать русский язык; ежели не знают, так при подобной мере („все дела . . . производить на русском языке”. — I. Д.) будут знать скоро: нужда есть лучший учитель . . . Ничто так не соединяет побежденные с победителями, как единство языка; в этом единстве заключается единство чувств и желаний наших».¹⁹⁵

Це ж тоді цивілізація переможно йшла Росією: «Россия, отечество наше, отечество двадцати различных племен, сливших кровь свою в единый народ, счастливо соединенных под одною державою, идет быстрыми шагами к просвещению: общей цели человеческого рода».¹⁹⁶ Так от у ту блаженну пору спеціальна царська комісія «по крестьянскому делу в Царстве Польском», де щойно (1863—64 роки) було придушене національне повстання, доповідала Олександрові II:

«Важнейший факт по крестьянскому делу в Царстве Польском заключается в успехах русского языка в том краю. В отделе Кельцкой комиссии по крестьянским делам (около $\frac{1}{13}$ всего царства) преподавание русского языка введено в 159 мужских и 3 женских сельских училищах. Крестьяне с заметной охотой учатся русскому языку там, где сношения правительственных лиц и учреждений с гминными (волостными) управлениями производится на русском языке . . . В крестьянах вовсе не замечается национального предубеждения против русского языка, напротив, поступающие от разных административных властей в волостные (гминные) управления бумаги на польском языке возбуждают недоумение . . . »

¹⁹⁵ О необходимости . . . , кн. «Чтения», т. 38 (июль—сентябрь 1865), р. 5, стор. 183.

¹⁹⁶ В. Н. Каразин, Об ученых обществах и периодических сочинениях в России, «Русская старина» (Историческое издание), т. 3, 1871, стор. 330.

Далі повідомляється, що переведення на російську мову народних училищ в інших місцевостях «идет с положительным успехом».

Обговорюючи цей документ, знайомий уже нам відомий слов'янофил-панрусист І. С. Аксаков чесно називає це «успехами русификации» і «политическим живым фактом русского господства».¹⁹⁷

Дуже дивно, коли теперішні діячі пропонують ті самі методи і мислять тими самими категоріями, тільки дещо міняючи фразеологію і оцінки. Їх не бентежать такі моторошні історичні збіги! Їх не бентежить хоча б те, що ці ризиковані історичні перегуки ставлять під сумнів автентичність їхньої фразеології та їхніх теоретичних формул і об'єктивно демаскують реальний зміст останніх! А втім, це найкраще робить сама дійсність.

Ось візьмемо ще для прикладу т. зв. «теорію двомовності» — одне з популярних тепер прикриттів русифікації.

Журнал «Русский язык в национальной школе», який є одним з найретельніших офіційних пропагандистів цієї теорії (чи не ганебно, що в авангарді агітаторів за злочин проти педагогіки — за позбавлення дітей навчання рідною мовою, злочин, розкритий у своїй суті ще К. Д. Ушинським, — ідуть деякі теперішні «теоретики» педагогіки!), в редакційній статті пише:

«Можно утверждать, что советский народ как определенная историческая общность характеризуется в языковом отношении развитием устойчивого, длительного и сугубо добровольного двуязычия...

«Все большее число родителей отдаёт своих детей в русские школы или ставит вопрос о переходе национальных школ в той или иной мере на русский язык обучения.

«Использование русского языка в качестве средства обучения является в настоящее время растущей

¹⁹⁷ Аксаков, О преподавании русского языка в школах Царства Польского, кн. «Полное собрание сочинений», т. 3, стор. 454—456.

тенденцією розвитку національної школи нашої країни... В РСФСР процес добровільного переходу національних шкіл на російський мовний навчання з того чи іншого класу за бажання батьків уже зараз йде дуже активно, в більшості автономних республік, областей і національних округів. В даний час в школах 36 національностей РСФСР навчання веде на російській мові, починаючи з V, IV, III, II або I класів».¹⁹⁸

Тут уже навмисно чи не навмисно поплутано і зфальшовано. Поперше, неправда, що радянський народ, як сказано в статті, характеризується двомовністю. Навіть якщо пристати на теорію двомовності, то необхідно уточнити її. Її автори наділяють привілеєм двомовності далеко не весь радянський народ, а тільки не-російські нації, а нація російська приречена на одномовність. Як сподіваються ці теоретики викрутитися з цієї, так би мовити, «нерівності», «ущемлення» росіян? Може, щасливіють і російський народ другою рідною мовою: українською чи татарською, а то й бурятською, приміром? Треба ж виправдати формулу про двомовність як характерну прикмету радянського народу!

Подруге, яким же чином викладання російською мовою можна розглядати як ознаку розвитку даної національної (казахської, наприклад) школи? Здається, це відкриття не лише в теорії національного питання, але й в елементарній логіці. Хіба не ясно, що, перейшовши на російську мову викладання, школа перестає бути даною національною (українською, татарською, казахською) і стає російською школою? Цікаво, як зватиметься журнал «Російський мовний в національній школі» (який, до речі, чинить не по-джентлменському і перевищує свої повноваження, коли популяризує не російську мову в національних школах, до чого він і покликаний, але русифікацію цих національних шкіл) — як він зватиметься, коли національні школи буде всі переведено на російськомовне викладання?

¹⁹⁸ Сближение наций и русский язык, «Російський мовний в національній школі», 1963, ч. 6, стор. 4—5.

А цей же час уже, мабуть, недалеко, судячи з тих фактів, які наводить журнал (див. вище). Ці ж факти, як і факти, наведені в статті Абілова, геть чисто викривають фальшиву теорію «двомовности». Даруйте, де ж тут двомовність? Це звичайна одномовність, але вже російська, а не даної національності.

Те саме, що школа, показують і інші ділянки культурного та суспільного життя. Офіційно говориться про двомовність, а насправді панує в офіційному та суспільному житті одномовність — російськомовність.

Питаємось: для чого тоді вся ця словесна маскарада з нібито «двомовністю»?

Але вернімося ще до школи. Верховна Рада УРСР 17 квітня 1959 року прийняла постанову «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». У пункті дев'ятому сказано: «Навчання здійснюється рідною мовою учнів». Точно, вичерпно і цілком у дусі марксистсько-ленінського розуміння національної справи. А зразу за цим іде раптово таке: «В школу, з якою мовою навчання віддавати своїх дітей, вирішують батьки». Даруйте, що це за туман? Хіба не сказано було ясно: «рідною мовою учнів»? При чому ж тут такий грубо антипедагогічний поворот: «вирішують батьки»? Адже це друге положення цілком перекреслює перше: рішення батьків наперед визначається політичним курсом. А втім справа, що це якраз і потрібне, для того й туман. Треба було відкрити шляз для русифікації школи. Звичайно «добровільність», «воля батьків». Але, проба́че, і перше, і друге тут ні при чім. Велика загадка: в яку школу — російську чи українську — віддасть батько дитину, знаючи, що згодом у вузі синові чи дочці все одно доведеться перекручуватися по-російському, що з російською мовою «станеш человеком», як писав цитований кореспондент «Правды», з українською тільки сорому наберешся (або, як кажуть дядьки, «хоч у колгосп вертайся»). От вам і добровільність! Що ж тоді дивуватися з тих цифр поголового переведення шкіл на

російськомовне викладання — «за бажанням батьків», — які наведені в журналах «Политическое самообразование» та «Русский язык в национальной школе»?! (Або ще ось у журналі «Вопросы истории» Н. В. Мансветов хвалиться: «В Карелии по многочисленным просьбам родителей и учащихся в 1958 г. в национальных (! — І. Д.) школах был осуществлен переход к обучению на русском языке»¹⁹⁹ Лишається хібащо нагадати з документу, який цитується вище: і сто років тому польські селяни добровільно переходили на російську мову, і латиські й інші — так само. А коли вже пізніше, в Державній Думі обговорювалося питання про українську школу, то з'явилася ціла делегація від «українських селян», яка заявила, що українське селянство не розуміє і не хоче української мови, а натомість розуміє і хоче російську! Але тоді це не пробували називати «інтернаціоналізмом» та «марксизмом-ленінізмом». А відколи на історичній арені з'явилися марксистки і ленінці, вони завжди викривали подібні явища і подібну мниму «добровільність». А в тій же самій Думі із складеною Леніном промовою, що викривала всю фальш і ганебність «добровільної» русифікації, виступив більшовик Г. Петровський...

Але це ще не все. Дальший текст ст. 9 містить ще одну велику несправедливість. В той час, як в українських школах вивчення російської мови обов'язкове, в російських школах на Україні вивчення української мови не обов'язкове, а «здійснюється за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів». (І далі ще раз: якщо «батьки... і самі учні обрали цю мову для навчання»)²⁰⁰ Хіба це не пряма дискримінація української мови, антиконституційне і антиленінське розділення мов на «потрібні» і «непотрібні». Уявіть собі, що вивчення хемії чи будь-якої дисципліни поставили в залежність від «бажання батьків і учнів» та ще й «при наявності

¹⁹⁹ Н. В. Мансветов, Сближение наций и возникновение интернациональной общности народов в СССР, «Вопросы истории», 1964, ч. 5, стор. 50.

²⁰⁰ Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР, «Радянська Україна», 19 квітня 1959.

відповідного контингенту» — чи в багатьох школах і чи багато учнів вивчали б той предмет?

Наведемо одну історичну довідку. ЦК КП(б)У в постанові від 19 квітня 1927 року зобов'язав ввести навчання російської мови в усіх школах на Україні (які тоді мислилися на майбутнє не інакше, як у 95% українськими), але одночасно зробив принципове застереження:

«Однак це ні в якому разі не може бути прикриттям для спроб утворити для російської культури на Україні пануюче становище, що його вона мала за царату».²⁰¹

Чи немає деякої суперечності між тим, що принципово постановлялося 1927 року, і тим, що діється і говориться сьогодні?

Чи немає деякої суперечності також, скажімо, між постановою XII з'їзду РКП(б) про те, щоб «органы национальных республик и областей строились по преимуществу из людей местных, знающих язык, быт, нравы и обычаи соответствующих народов»,²⁰² постановами X і XII з'їздів про підготовку кадрів та професійно-технічне навчання мовою даної республіки, — і, з другого боку, тим, що пише сьогодні «Правда»: «Недопустимы какие-либо проявления национальной обособленности в воспитании и использовании работников различных национальностей в советских республиках».²⁰³ Формулювання «Правды» дуже загальникове й туманне, але досвід показує, що подібні формули «обособленности» постійно висуваються для того, щоб «аргументувати» неможливість зокрема в вузах та ін. закладах України викладати українською мовою, для того, щоб усупереч економічним і культурним інтересам України, всупереч нормальному глуздові, випускників українських вузів і технікумів відсилати на роботу до Ленінграду і Новосибірську, а звідси слати на Україну тамтешніх випускників того самого профілю. В результаті цих «встречных перевозок» і створюється картина, подібна до тієї, яку ми

²⁰¹ «Культурне будівництво в Українській РСР...», т. 1, стор. 348.

²⁰² «XII съезд РКП(б) ...», стор. 649.

²⁰³ Передова стаття: «Правда», 5 сентября 1965.

бачили на прикладі будівництва Київської ГЕС. Хіба так має виглядати справжня взаємодопомога кадрами?

Ось ще один — на цей раз клясичний! — зразок теоретичного фальшування з доповіді М. С. Хрущова на XXII з'їзді:

«В ходе развернутого строительства коммунизма будет достигнуто полное единство наций... Встречаются, конечно, и такие люди, которые сетуют по поводу того, что стираются национальные различия. Мы им отвечаем: коммунисты не будут консервировать и увековечивать национальные различия. Мы будем поддерживать объективный процесс все более тесного сближения наций и народностей, происходящий в условиях коммунистического строительства на базе добровольности и демократизма».²⁰⁴

Про яке «єдинство націй» ідеться? Адже і сьогодні існує цілковита єдність більшості соціалістичних націй у боротьбі за побудову комунізму, за мир. Очевидно, Хрущов говорить про єдність, а має на увазі злиття, як свідчать його даліші слова. Алеж це брутальна ревізія Леніна, який говорив, що нації існуватимуть не те, що в період будівництва комунізму, а й цілу історичну добу після перемоги комунізму у *всесвітньому масштабі*.

Далі: «коммунисты не будут консервировать и увековечивать национальные различия». Це сугубо фальшиве формулювання, що відводить від суті справи. Ідеться не про консервування та зрічничкування, йдеться про всебічний національний розвиток народів та їхніх культур, відповідальність за що завжди брали на себе справжні комуністи, і що прагматичні діляги типу Хрущова підмінили асиміляцією, винародовленням.

Нарешті «мы будем поддерживать объективный процесс... происходящий... на базе добровольности и демократизма». Знову фальшування і фарисейство. Поперше, об'єктивний про-

²⁰⁴ «XXII съезд КПСС; стенографический отчет», Москва, 1962, т. 1, стор. 217.

цес — це такий, що відбувається сам по собі, поза намірами людей. А процес, яким керує партія і держава (а про це говориться і в Хрущова, і в безлічі офіційних матеріалів, наприклад, у журналах «Вопросы философии» і «Политическое самобразование») — не стихійний процес, а керований, «предначертанный». Подруге: яка ж це «добровільність» і демократизм, коли вибір зарані зроблений керівництвом, яка ж це «добровільність», що діє згідно з планом — керована добровільність! Якщо керівництво підтримує (і спрямовує) «процес», то спробуй виступити проти того, що керівництво підтримує (і спрямовує)! А якщо виступити проти цього не можна (і таки справді не можна), то де ж тут добровільність і демократизм?!

Одне слово, як то кажуть, брехня на брехні сидить і брехнею поганяє! А ось питання: в ім'я чого марксизм-ленінізм підмінюється кон'юнктурною брехнею або псевдотеоретичним суеслів'ям?

Цинізм у перебріхуванні ленінізму доходить до того, що доктор (знов доктор!) історичних наук (знов історичних наук!), секретар, але вже не Дагестанського обкому, а Львівського, і не Абілов, а В. Маланчук у статті «Сила великої дружби»²⁰⁵ оту вже обговорену нами суґубо расистську тезу про те, що російська мова — «могучий источник развития экономики и культуры всех народов» — приписує ... Леніну. Але відповідних слів Леніна він чомусь не наводить. Бо, будучи «доктором» наук, добре знає, що займається фальсифікацією, що у вустах Леніна така думка, зв'язана з уявленням про вищість російської нації та мови і неповноцінність інших — немислима, і що насправді Ленін говорив зовсім про інше: про те, що заставляти інонаціоналів вивчати російську мову — річ шкідлива, що в демократичній Росії вони самі, добровільно її вивчатимуть. І зауважмо: Ленін у таких випадках завжди говорив про вивчення російської мови, про ознайомлення з нею (що цілком зрозуміле і безсумнівно необхідне), а не про за-

²⁰⁵ «Правда», 16 сентября 1965.

міну, витіснення нею національних мов (проти цього він гнівно виступав).

Той самий В. Маланчук пише:

«Наш великий вождь В. И. Ленин подчеркивал, что „... вся хозяйственная, политическая и духовная жизнь человечества все более интернационализуется уже при капитализме. Социализм целиком интернационализует ее" (Соч., 5-е изд. т. 23, стр. 318).

«Это могучий объективный процесс. Противиться ему — значит проявлять национальную ограниченность. У нас иногда встречаются незрелые люди, которые противопоставляют местные интересы интересам всего государства, пытаются побольше „урвать" из общего котла, принять меньшее участие в совместных усилиях, подбирать кадры преимущественно по национальному признаку. Разумеется, таких людей ничтожно мало, но упускать из виду их попытки, не пресекать их было бы опасным. Малейшее ослабление борьбы с подобными проявлениями может нанести серьезный ущерб».

Як бачимо, доктор наук висловлюється таким «кодом», таким спеціальним жаргоном, так «іноказательно», — що читачеві не легко тут щось зрозуміти. Такий «стиль» дуже модний тепер, коли боятися називати речі своїми іменами. Але з досвіду вже добре відомо, що під «національною обмеженістю» та «місотною обмеженістю» розуміється відстоювання економічно-господарських та інших потреб республік від надмірних апетитів зверхцентралізаторів. Добре знаємо, що Ленін вимагав дійових гарантій для того, щоб центральні установи в Москві під різними приводами не нехтували потребами республік, не задовольняли свої потреби за рахунок «місцевих». Щодо цього Ленін висловлювався різко і недвозначно, не зупиняючись перед тим, щоб у разі неможливості відстоювати «місцеві інтереси» перед централізаторськими надуживаннями, — переглянути самий характер Союзу, «оставить союз... лишь в отношении военном и дипломатическом». Відповідні висловлювання В. І. Леніна ми вже наводили. А В. Ма-

ланчук керується прямо протилежною настановою, не задумуючись над тим, що держава, в якій «местные интересы» і «интересы всего государства» — поняття не тотожні, а протилежні, — була б, власне, протиприродною бюрократичною державою, непридатною для головної мети всякої держави: задовольняти ті «местные интересы», з яких вона і складається. Ось чому, власне, Ленін і не допускав такої держави, вимагав гарантій від переродження Союзу в таку державу.

Те саме і з кадрами. Невідомо, кого й що має на увазі В. Маланчук, коли засуджує підбір кадрів за національною ознакою. Якщо він, скажімо, так хитромудро зашифрував свій протест проти обмеження прийому єврейської молоді до вузів, — ми підтримуємо від усієї душі цей благородний протест проти дискримінації, хоч і хотіли б, щоб В. Маланчук протестував прозоріше. Але навряд чи він проти цього протестує. Швидше, він хотів сказати інше: що треба ще більше посилити оті «встречные перевозки» кадрів з Кисва до Свердловська, з Свердловська до Києва і т. д. Тому доводиться нагадати йому, що В. І. Ленін вимагав прямо протилежного: виховання місцевих національних кадрів для піднесення господарства і культури республік.

Як бачимо, В. Маланчук згадує Леніна тільки для того, щоб його іменем замаскувати антиленінські ідеї. Всі хитро-сплетіння словес Маланчукових покликані приховати і виправдати русифікацію і зверхцентралізацію, мовчазну ліквідацію суверенітету республік. Як експлуатувати для цієї мети Леніна? В. Маланчук показує шлях. Поперше, треба замовчувати відповідні ленінські документи, де Ленін чітко і ясно говорить прямо протилежне тому, що сьогодні треба маланчукам. Подруге, треба елементарно фальсифікувати інші ленінські висловлювання. Ленін говорить про інтернаціоналізацію економічного, політичного і духовного життя людства, тобто про взаємозв'язаність і взаємообумовленість економічного, політичного і духовного життя всіх націй світу, про все більше взаємовпливання всіх груп людства, — а Маланчук підставляє сюди своє начало всіх начал: злиття всіх націй Союзу в російській нації, особливо ж національне розчинення України в Росії.

Тут доречно звернути особливу увагу на одну дуже поширену і дуже підступну фальсифікацію В. І. Леніна. У В. І. Леніна справді є кілька висловлювань на користь злиття націй. Але під злиттям Ленін розумів саме інтернаціоналізацію у вищезазначеному смислі, соціально-політичну єдність і зближення, діалектичний взаємовплив націй. Так принаймні розуміють його слова комуністи в усьому світі:

«Говоря словами В. И. Ленина, целью социализма является не только „сближение наций, но и слияние их”. Но это слияние принимается не механически, не как устранение различий, а диалектически, то есть как их взаимопомощь, влияние и взаимное обогащение».²⁰⁶

Тобто — нічого спільного з русифікаторською «концепцією» високооплачуваних «господ ташкентців» — «докторів наук» типу Маланчука й Абілова.

Подруге, відомо, що Ленін таке діалектичне «злиття» відносив на далеке майбутнє: після перемоги у *всесвітньому* масштабі другої фази соціалізму — комунізму...

Потрете, Ленін говорив про стихійний процес поступового злиття, злиття, яке відбувається природно протягом довгого історичного періоду — як етап загальної еволюції людства. А в нас мають на увазі зовсім інше і прямо протилежне: злиття заплановане і продовжуване державою, як спрямовуваний зверху відповідними заходами чітко окреслений процес, що є по суті процесом заміни багатьох національностей, мов і культур — однією. Перше, що мав на увазі Ленін, — природно-історична еволюція людства; друге, що робиться в нас, — штучна русифікація і оскоплювання десятків народів, тобто те, з чим Ленін воював.

Останнім часом газета «Правда» почала на виправдання теперішньої національної політики посилено апелювати до якихось нібито законів господарського розвитку, які, мовляв, вимагають прискореного злиття націй, і почала вивищувати у найбільше благо послідовне зневаження їхніх національних

²⁰⁶ Селзам, стор. 252.

прав, потреб, корінних інтересів. (Все це з барською зарозумілістю трактується як «місництво», «обмеженість» і т. п.). Алеж ще в маніфесті Комуністичного Інтернаціоналу (прийнятому на I Конгресі Комінтерну 2—6 березня 1919 року відкидалося таке феєдально-бюрократичне розуміння структури й характеру майбутнього світового соціалістичного господарства і гарантувалася самостійність кожного народу в світовому господарсько-культурному комплексі, підкреслювалося, що така самостійність не може шкодити справі єдності, але що вони одне одного взаємоприпускають.

Пролетарська революція «дасть можливість найслабшому і наймалочисленнішому народові вільно і незалежно управляти справами своєї національної культури, без усякої шкоди для об'єднаного і централізованого європейського та світового господарства».²⁰⁷

Те «єдине господарство», яким бюрократи залякують «націоналістів», В. І. Ленін мислив не як безнаціональне господарство, кероване з Москви чи з Берліну, а як усесвітнє ціле, «регулируемое пролетариатом всех наций».²⁰⁸

Багато в нас говорять про дальше взаємозближення націй. Взаємозближення і взаємозбагачення — настільки безумовно прекрасні речі, що їх можна тільки вітати. Це значить, що народи і культури все більше пізнають одне одного, все інтенсивніше обмінюються своїми найкращими здобутками, ще сердечніше відкриваються одне одному і все солідарніше, цілеспрямованіше взаємодіють, посередньо змінюючи одне одного, але при цьому залишаючись кожен самим собою і один одного скріплюючи. Коротко кажучи, взаємозближення і взаємозбагачення — це взаємопідтримка, це коли багато різних лікоть у лікоть ідуть до спільної мети, щоб прийти всім разом, а не одному вже.

Однак важко назвати взаємозбагаченням такий процес, коли одна культура і одна мова витісняють іншу, коли, конкретно кажучи, російська культура і мова все більше займа-

²⁰⁷ «Коммунистический Интернационал...», стор. 57.

²⁰⁸ Ленин, Полное собрание сочинений, т. 41, 1963, стор. 164.

ють на Україні місце української, як про це вже говорилося. Ще важче назвати взаємозбагаченням народів такий процес, у якому частина цих народів уже зникла, частина зникає, а інші відчутно втрачають на своєму людському потенціалі. Все таки це, мабуть, не взаємозбагачення, але поглинання чи асиміляція, і переважно асиміляція російською нацією інших. Вище вже наводилися красномовні дані з журналів. А ось свідчення солідної наукової праці «Народы европейской части СССР», виданої в Москві 1964 року в двох томах.

Перепис 1897 року давав число росіян — 55 400 300, перепис 1959 року 114 113 600.

«За период с 1897 по 1959 г. численность русских на территории СССР возросла более чем в два раза. Повышенный прирост общей численности русских частично может быть объяснен слиянием с ними отдельных групп других народов, в частности, довольно многочисленных групп украинского населения на Кубани и Северном Кавказе».²⁰⁹

Щодо останнього залишається тільки додати, що це «слияние» відбулося по суті в наші часи, його вирішальним моментом були роки 1933—1937, коли були розігнані українські культурно-освітні осередки, школи та ін. на Кубані й Північному Кавказі і знищено там всіх, хто обстоював український характер тамтешнього (українського ж таки) населення. Відтоді багато людей навіть боялися признаватися, що вони українці...

Цікаві свідчення про те, коли саме так різко зменшилася питома вага українців, — виявляється саме в час «небувалого розквіту» української нації, — знайдемо в статті В. М. Кабузан, Г. П. Махнова, «Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795—1959 гг.»:

«Если за период с 1795 по 1897 г. удельный вес украинцев почти не изменился (несколько снизился с

²⁰⁹ «Народы европейской части СССР», Москва, 1964, т. 1, стор. 22.

22,08% до 21,63%), то за період с 1897 по 1959 г. он снизился на 3,43% (с 21,63% до 18,20%), хотя мы приняли за основу по переписи 1959 г. сведения по национальности, а не по родному языку».²¹⁰

За мовою зниження ще більше.

«За період с 1897 г. по 1959 г. удельный вес украинцев, признающих родным языком украинский, снизился на 6,01%»²¹¹ і українці за мовою складають уже тільки 15,62% населення СРСР...

«За період с 1897 г. по 1959 г. удельный вес украинцев среди других восточнославянских народов снизился весьма заметно (с 29,90% до 20,63%)».²¹²

Хіба не красномовні цифри?

Не в кращому становищі опинився і ряд інших національностей Союзу РСР. Так, згадана колективна праця «Народы европейской части СССР» засвідчує, що «абсолютная численность мордвы даже уменьшилась на 12% в результате ассимиляции отдельных ее групп русскими».²¹³ Тепер у своїй республіці «мордва составляет немногим более трети населения. Еще более разителен (! — І. Д.) пример карел, которые составляют лишь 13% населения своей республики». Абсолютна кількість карелів зменшилася на 25%, башкирів — на 47%, калмиків — на 79%, латишів — на 2%, естонців — на 1%, євреїв — на 67% (в результаті фашистського геноциду) і т. д.²¹⁴

Важливо відзначити, що крім мільйонів інонаціоналів, які вже цілком вважають себе росіянами, перепис 1959 року встановив перехідну групу в 10,2 млн. людей, які ще називають свою питому національність, але вже вважають рідною мовою російську. «Группы людей, сменившие свой язык, с те-

²¹⁰ В. М. Кабузан, Г. П. Махнова, Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795—1959 гг., «История СССР», 1965, ч. 1, стор. 34—35.

²¹¹ Там же, стор. 36.

²¹² Там же.

²¹³ «Народы европейской части СССР», т. 1, стор. 24.

²¹⁴ Там же, стор. 23.

чением времени обычно меняют и свою этническую (национальную) принадлежность».²¹⁵ Так що мовна русифікація — це перший етап русифікації етнічної.

В офіційних повідомленнях про підсумки перепису і в поточній пропаганді ці 10,2 млн. людей кваліфікуються як великий успіх нашої національної політики та дружби народів СРСР. Давайте спокійно вдумаємося в цю формулу. З неї випливає, що дружба народів ототожнюється з русифікацією; що метою нашої національної політики є в кінцевому рахунку знов таки русифікація; що, нарешті, ті десятки мільйонів, які ще не визнали російську мову рідною, — ще не доросли до справжньої «дружби народів» та розуміння національної політики. Інакше вони порадували б відповідні інстанції цифрою, скажімо, в 50 млн. А це вже значно більший був би «успіх», ніж 10,2 млн. русифікованих. Отже, це в певному смислі ще несвідомі, другосортні громадяни, в той час як «более предпозитительны» ті, хто вже змінив рідну мову на російську. Все це неминуче випливає з офіційного положення про те, що 10,2 млн. не-росіян, що визнали російську мову рідною, — «великий успіх» національної політики та дружби народів.

Навіть деякі з педагогів «двуязычия» змушені визнати, що воно лише перехідний етап, лише засіб для досягнення мети — «языкового единства». (Отже, ми — єдине суспільство в світі, яке становить своїм завданням ліквідацію десятків національних мов і заміну їх однією). Так Н. В. Мансвєтов²¹⁶ після явних і явно недоречних похвал «двуязычию», яке, мовляв, «содействует» розвитку національних мов, — змушений визнати, що «возникновение языкового единства идет путем широкого усвоения одного из наиболее распространенных национальных языков, каким в условиях советской действительности является русский язык».²¹⁷

Отже, як не крути і як не вітійствуй, до якого небаченого й нечуваного розквіту не доводять національні мови й

²¹⁵ «Население мира...», стор. 213.

²¹⁶ Див. Мансвєтов, стор. 51.

²¹⁷ Там же.

культури, а результат один — перехід усіх націй СРСР на російську мову в ім'я «єдинства», яке чомусь не мислиться без «языкового единства».

Отже, вживані деякими авторами (як от авторами праці «Народы европейской части СССР») терміни «слияние» та «асимиляция» більше відповідають реальності, фактичній суті, ніж безумовно благозвучніші і бажаніші «взаємозближення» та «взаємозбагачення» так само, як ужита Цамеряном у цитованій статті формула «замена национальных языков одним общим языком»²¹⁸ чесніша за «умилительное», але фальшиве «двуязычие».

Пригадується, що не так давно якийсь Кравцев у статті, опублікованій в «Радянській Україні» 13 квітня 1960 року, добросовісно заходився реабілітувати термін «русифікація», мовляв, нема чого цього слова соромитися, воно гарне і гарні речі означає. Мовляв, підтримуємо процес, то треба підтримати й термін, що його ідентифікує. Звичайно, декого це слово покоробить, алеж то відомо кого: націоналістів.

Кравцева осмикнули: «преждевременно»!

А може дарма? Принаймні він називав речі власними іменами. Трохи ясніше було б, що і до чого. А так багато неясного і багатьом неясно. І не лише «націоналістам».

Ось, наприклад, звертаються за роз'ясненням... молоді шахтарі з Донбасу. Здавалося б, усе їм роз'яснили: скільки лекцій читається і про зближення націй, і про двомовність. А їм неясно.

«Редакции газеты „Правда“

«Дорогая редакция! Нас интересует вопрос развития украинского языка, а в связи с этим и политика партии в отношении украинского языка. Или он должен развиваться, или пропасть? Мы просим, чтобы по этому вопросу высказали свое мнение кто-нибудь из сотрудников института языковедения АН УССР и кто-нибудь из работников идеологического отдела ЦК КПСС. Пусть выступают в газете. Нам кажется, что это интересует мно-

²¹⁸ Цамерян, стор. 65.

гих читателей, а если нельзя в газете, то в письме нам лично. Не думайте, что мы какие-нибудь социалистические националисты или шовинисты. Дело в том, что украинский язык и украинская национальность находится действительно в противоречивом положении. И нужно бы их двинуть в ту или иную сторону, в зависимости от того, чего требуют законы общественного развития.

«В будущем будет единый общий язык на всей земле и не будет деления на национальности. Так, может быть, украинский народ будет первым, который лишится своего языка и других национальных признаков. Это уже может случиться, если перевести все остальные школы на русский язык преподавания, а литература сама по себе отпадет, так как тогда никто уже не будет пользоваться украинским языком. А раз партия держит этот курс, то переход на русский язык общения и преподавания действительно нужно начинать еще с начальных классов школы, чтобы облегчить для молодежи этот переход после окончания школы, так как на Украине вузы и техникумы с русским языком преподавания и абсолютно или в большинстве остальных обосновано на русском языке.

«Почему в печати до сих пор ничего не говорится об этом? Ведь при настоящем состоянии украинской культуры, когда она все меньше и меньше обогащается национальным своеобразием, да и можно ли ее назвать украинской, если она все меньше и меньше основывается на украинском языке, украинцу должно быть стыдно и недостойно перед другими нациями, так как он не может почти ничем гордиться современным национальным. Сказать, что украинский народ бесталантлив, тоже нельзя, потому что факты говорят о большом участии украинцев в создании русской культуры как на Украине, так и в России.

«А чтобы вывести нас из такого положения, нужно более широко говорить об этом и не оставлять укра-

инцев неопределенными. Ведь так можно быть украинцем и не знать украинского языка. Это недостойно и позорно. Такой человек не имеет никакого чувства патриотизма. Он не должен носить звание украинца. Но нам кажется, что интернационалист только тот настоящий, кто любит свой народ. Признание ассимиляции украинской нации сейчас уже гораздо приличнее, чем говорить об украинском народе и не слышать украинского языка. Ведь же при потере языка население Украины не имеет права называться украинской народностью.

«В общем много-много еще можно написать о противоречиях в положении украинского языка, о чем все прекрасно знают. Нам бы хотелось только, чтобы этот вопрос стал более определенным и ясным. Если уж наступило время окончательной руссификации украинского народа, то нужно активнее действовать в этом направлении. Если нет, то нужно принять решительные меры в поддержку развития украинского языка. Нам кажется, что и одно, и другое встретит поддержку народа. А впрочем можете спросить в газете. Но только тогда украинская культура станет своеобразной, богатой, обеспечивающей полностью все потребности народа, высокой, не допускающей подмены себя русской, когда вузы, техникумы, школы и учреждения, организации будут на украинском языке, так как это положено для национальной республики, первостепенным государственным языком станет собственный. Но нам кажется, что по причине сходства языков и при большом проценте русских на Украине осуществить это нельзя, притом еще русские являются настоящими патриотами своей культуры и языка. Много и других причин, и все же мы не можем для себя уяснить правильно и быть убежденными в каком-то одном направлении. Например, мы бы хотели говорить на украинском языке, но не знаем, правильно ли это будет. Не будем ли мы иметь в этом пережиток прошлого, не будем ли мы тормозить

правильный ход развития, не будем ли мы вредить интернационалистическим чувствам? А мы любим все национальности, как и свою украинскую.

Янковский Н. В., Павлюченко Н. И. — шахтеры».

У «Правді» з цим листом вчинили так, як і скрізь роблять з безліччю подібних листів, — переслали в іншу інстанцію, щоб та «спустила» в ще нижчу, аж поки він десь не загубився на віки вічні... І справді, що відповісти на таку простодушну нескромність, яка чомусь не хоче задовольнитися гумовими загальниками і «прикриваючими версіями» і добивається, щоб їй прямо сказали: треба бути українській нації «со всеми вытекающими последствиями» — чи не треба бути українській нації також «со всеми вытекающими последствиями» — і не догадується ця простодушна нескромність, в яке болюче місце попадає ненароком її несанкціонована цікавість...

ХІІІ. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ Є РАЗОМ З ТИМ І ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНЕ, ПИТАННЯ ВСЕСВІТНЬОІСТОРИЧНЕ

Неправомірне протиставлення національним проблемам — соціальних як, мовляв, важливіших і пекучіших. Національні проблеми завжди є разом і проблемами соціальними, проблемами класово-політичної стратегії. Це стосувалося і стосується і українського питання. Не кажу вже про зовнішньо-політичний плян, щодо якого і V конгрес Комінтерну заявив: «Українське питання є одним з найважливіших національних питань середньої Європи, вирішення якого диктується інтересами пролетарської революції як у Польщі, Румунії і Чехо-Словаччині, так і в усіх сусідніх країнах».²¹⁹ Звичайно, це міжнародне значення українського питання ще більше зросло як у зв'язку з соціалістичним будівництвом у сусідніх країнах Європи, так і в зв'язку з революційним рухом та національним будівництвом в Азії і Латинській Америці.

Але в даному разі слід задуматися і над внутрішньо-соціальним аспектом українського національного питання.

Ленін і партія завжди наголошували, як важливо для пролетаріату, для соціалістичного будівництва усунути ту суперечність, що існує на Україні між українськомовним селянством і переважно російськомовним пролетаріатом, між українським селом і русифікованим містом. В цьому зокрема і полягав смисл політики українізації. Пролетаріат, промислове місто повинні були стати суб'єктом української культури і на цьому ґрунті зміцнити союз із селом і свій провід селом. Та-

²¹⁹ Ф. Гирчак, На два фронти в боротьбі з націонализмом, Москва-Ленінград, 1930, стор. 213—214.

ким чином українська нація повинна була стати повноправною і повноцінною сучасною соціалістичною нацією, а не якимсь недорозвиненим ембріоном, етнографічною сировиною, що несе непередбачувані ускладнення для майбутнього. Українська нація повинна була розкрити свої сили в величній соціалістичній державотворчості...

На жаль, сьогодні ми можемо констатувати хібащо зростання дистанції між українськомовним селом і російськомовним містом. Тільки при цілковитій відсутності будь-якої політичної відповідальності можна дивитися на це спокійно і не помічати тих складних і сумних для соціалізму колізій, соціальних колізій, які породжує оця мовнонаціональна суперечність між селом і містом на Україні. (Не кажучи вже про чисто побутовий, культурно-побутовий — теж важливий — бік справи: хто не знає, скільки принижень і знущань з боку місцевої публіки зазнає, скажімо, сільська жінка, приїхавши в справах до міста. Взагалі сільська людина, українець з села, та зрештою і взагалі українець (який усвідомлює себе українцем) почуває себе в місті на Україні, як на чужині, «на нашій не своїй землі» (слова Шевченка).

Я певен, що в недалекому майбутті марксистський економіст і соціолог, аналізуючи причини сьогоднішніх труднощів у нашому сільському господарстві, неодмінно знайде в числі їх і хворобливі ненормальності в стосунках між селом і містом, комплекс соціально-культурної нижчости села, багатоманітну зневагу до села й сільської людини (не формальну, в офіціозі, а фактичну, в житті), а на Україні це ускладнюється і поглиблюється національним моментом, болісною національною різницею між українським селом і російським містом. Вдумлива і тонка аналіза, мабуть, встановила б, що «флюїди» національної приречености, відсутність національної перспективи, національного розросту за межі села, денационалізуючий тиск «згори», з міста не останній чинник у тому занепаді життєактивності і в тій деморалізації, збайдужінні і пияцтві, які нерідко можна спостерігати серед сільського населення і які й самі по собі є серйозною соціальною проблемою.

Так само майбутній соціолог відзначить і деморалізуючий вплив мовно-національної суперечности між містом і селом і на саме місто, де в наслідок цього розвиваються, помітно чи непомітно, явища і настрої, зв'язані з об'єктивно колонізуючим, асимілюючим і «споживацьким» становищем міста серед туземної етнографічної «сировини». Втрачається відчуття кровного синівського зв'язку зі своєю землею, з навколишнім народом. Загасає свідомість своєї відповідальности і обов'язків перед ними, а натомість розвивається почуття «свободи» від цих обов'язків, «звільнености» від слідів походження, національної «голизни». Звідси та готовість нахапатися першого-ліпшого «шикарного» вбрання, криклива півкультура з претенсіями на породистість, «мерзость запустения»... Тому й виробляються рефлексии безвідповідальности, наплюїзму й непомітного або демонстративного хамства (аж до знаменитого: «Эй ты, колхозник!», «Ты что — колхозник?», «Извините его, он из села», «Ты сначала научись говорить по-человечески», «кутуты» і т. д. і т. п. — це все загальновідоме).

Де вже тут говорити про вироблення почуттів колективізму, братерства, про усвідомлення себе і кожного — людиною серед людства. Хай же, нарешті, задумуються над цим, зокрема, шановні гуманісти — «общечеловеки» з «общерусской интеллигенции» на Україні, які люблять поговорити про загальнолюдське начало, але по суті самі сприяють створенню атмосфери, в якій можливе таке топтання людської гідности й цілої людської істоти з усією безліччю людських драм, що звідси випливає... «Аще кто речет, яко люблю Бога, а брата своего ненавидит, ложь есть...»

Коли якась нація мовно розпадається на дві частини, з яких «нижчий» шар говорить питомою своєю мовою, а «вищий» — іншою, засвоєною, — в цьому завжди прихована велика соціальна проблема і небезпека. Свого часу, будучи в Брюсселі, Герцен звернув увагу на те, що «культурна» частина бельгійців говорить по-французькому, в той час як зневажене нею простолюття — по-флямандському. У цьому Герцен бачив величезну несправедливість і загрозу для демократії.

«На этом-то раздвоении народа на два слоя, одного облитого светом и плавающего, как масло, над глубиью, другого глубокого и темного, окруженного мглой, — срезались все революции».

І з величезною проникливістю Герцен переходить звідси до українського питання, застерігаючи від нібито успішної лінгвістичної експансії-русифікації.

«Начнем же, господа, прежде лингвистического завоевания народа русского (тобто українського — І. Д.), с того, отдадим ему его землю, а потом и посмотрим, как он захочет говорить и учиться».²²⁰

Придивіться сьогодні, хто на Україні говорить по-українському і хто — по-російському. Якщо ви чесна людина, якщо ви вмієте бачити і осмислювати побачене, якщо істина дорожча для вас за вашу засліпленість і передсуди, за «панство велике і лакомство нещасне», ви не можете не визнати, що мовний вододіл є на Україні разом і соціальним і соціально-культурним вододілом. І хіба серце ваше не заболить і душа ваша не здригнеться за «униженных и оскорбленных»?

А хіба оці цифри, які наводилися вище, — про фактичне відставання і невідгідне становище української нації в ряді вирішальних сфер суспільної діяльності, — хіба вони не є серйозними соціальними проблемами, які потребують спеціального дослідження?

Нарешті, національні проблеми вписуються також у проблеми соціалістичної демократії і з ними взаємодіють. Свобода і права людської особовості зв'язані щільно з свободою і правами національними, так само як гідність і самосвідомість людини зв'язана з гідністю і самосвідомістю національною, оскільки свобода, права, гідність, самосвідомість — поняття неподільні. Національні проблеми прямо впираються в проблеми самоврядування й народоправства. Національний розвиток і національна багатоманітність — це самодіяльність і багатоманітність життя, це його вічне розгортання і збагачення, а цілеспрямоване державне нівелювання, зливання, поглинання

²²⁰ Герцен, По поводу письма из Волыни, (див. прим. 185).

ня націй, тим більше за деспотичним «предначертанием» — це торжество тупої бюрократичної одноманітності, казарменності, мертвотності. Уже тому цей процес денаціоналізації й русифікації є колосальним мінусом для справи соціалістичного демократизму і має об'єктивно реакційне значення.

Крім того, він страшенно збіднює комуністичне суспільство і несе для нього непоправні втрати. Ми говоримо, що національне питання підпорядковане класовій боротьбі, що воно — частина загального питання боротьби за комунізм. Комунізм веде до найбільшого матеріального і духовного багатства людства, до розвитку всіх сил і можливостей людства, до збереження і множення всіх його здобутків. Отже, треба дорожити тим прадавнім багатством, яке являє собою національна багатолікість людства, різноманітність його національної діяльності, що з неї і складається велике диво вселюдськості. Треба ним дорожити і його розвивати. А протилежна політика — політика розбазарювання, розхалтурювання, «списування» цих багатств на утиль, політика бюрократичного уодноманітнювання, «приведення к одному знаменателю» — це злочин перед комунізмом, і майбутні покоління не простять нам такого банкрутського спадку.

XIV. УРЯД УРСР ЯК РЕЧНИК НАЦІОНАЛЬНОЇ ЦІЛОСТІ; ЙОГО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НАЦІЮ

В усьому світі комуністичні партії вважають себе виразниками національних інтересів своїх народів. І якщо французькі комуністи пишуть на своїх прапорах знамениті слова свого героя Поля Ваяна-Кутюр'є: «Ми продовжуємо Францію»,²²¹ — то чому б українським комуністам не взяти з них приклад і не сказати: «Ми продовжуємо Україну»?

Щось ні одна (поза межами СРСР!) соціалістична нація не виявляє бажання зникнути зі світу, самоліквідуватися (шляхом все дальшого «зближення», звісно!) — на догоду абіловсько-маланчуковському докторсько-поліцейському «інтернаціоналізму».

Натомість, навпаки, кожна з них хоче утвердити себе і якнайповніше розкрити, кожна з них хоче бути в чомусь своєму взірцем для інших, кожна включається у всесвітнє «змагання» соціалістичних націй за своєрідне історичне «самовираження», неповторну господарсько-культурну історичну творчість, — і це змагання за добру комуністичну національну «славу» очолюють комуністичні партії цих країн.

«В галузі культури немає більше чи менше здібних народів. Немає повноцінних і неповноцінних народів. Кожен народ, хоч би який малий він не був, здатний і може зробити свій цінний внесок у загальну скарбницю культури. Наш народ — малий народ, наша країна — маленька країна. Тим більше зацікавлені ми в

²²¹ Див. Ж. Дюкло, «Избранные произведения», Москва, 1959, т. 1, стор. 300.

тому, щоб підвищувати свою кваліфікацію, бо й через десять років ми не зможемо володіти такою величезною промисловістю, якою володіють великі країни, такими багатствами, які є в інших державах. Ми, однак, можемо і повинні мати можливість гордитися свідомістю того, що ми володіємо внутрішньою культурою, створюємо високохудожні взірці в мистецтві та в галузі науки, і тим, що наш народ може стати прикладом для багатьох інших народів» (Г. Дімітров).²²²

Чи зйдуть колинебудь з уст керівників Радянської України (великий сорокмільйоновий народ!) бодай хоч трохи подібні слова, слова про те, що історія вготувала українській нації краще, ніж «добровільну» самоліквідацію під чийсь оплески?!

З численних заяв урядів і партій соціалістичних країн Європи та Азії знаємо, що вони розглядають себе як речників національних інтересів своїх народів і найбільшим своїм інтернаціональним обов'язком вважають максимальний розвиток економіки, матеріальної і духовної культури своїх націй як найреальнішого свого внеску в загальну справу комунізму. Цілком природно і згідно з духом марксизму і комунізму ці уряди і партії розглядають все, що шкодить економіці чи культурі, престижеві чи гідності нації, — як фактор негативний і для інших країн і для всієї інтернаціональної справи комунізму. Якби можна було собі уявити, що в одній з цих країн, у Польщі, або в Угорщині, або в Болгарії тощо було відзначено факт кількісного зменшення нації, асиміляції її значної частини, або мовно-національні суперечності між містом і селом, або факт неблагополучного становища національної мови, занепаду національної культури, або брак найпотрібнішої літератури національною мовою, або порівняно низький відсоток і рівень національних кадрів, — це, безумовно, дуже стурбувало б уряди відповідних країн, і вони,

²²² Г. Димитров, Избранные произведения, Москва, 1957, т. 2, стор. 676—677.

безумовно, вжили б рішучих заходів для того, щоб вивести свій народ з такого становища національної кризи.

Між тим невідомо, як уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки реагує на таке, саме таке становище своєї нації в Союзі РСР, Союзі, який для того й був створений, щоб захищати інтереси, в тому числі й національні, кожної республіки.

Ще 1913 року в «Критичних замітках з національного питання» Ленін писав:

«Немає сумніву, нарешті, що для усунення всякого національного гніту надзвичайно важливо створити автономні округи, хоч би зовсім невеликого розміру, з цільним, єдиним, національним складом, при чому до цих округ могли б „тяжити“ і вступати з ними у зносини і вільні союзи всякого роду, члени даної національності, розсіяні по різних кінцях країни або навіть земної кулі. Все це безперечне, все це можна заперечувати тільки з зашкарубло-бюрократичної точки зору».²²³

Тепер ми маємо не те що автономну округу, а власну національну державу, з власним національним урядом, але цей уряд не дбає про збереження національного етнічного складу населення своєї країни (процент українців на Україні, особливо українців за мовою, неухильно знижується); ні про українське національно-культурне обличчя республіки; ні про забезпечення її національними кадрами; ні про забезпечення національних інтересів багатьох мільйонів українців в інших республіках Союзу (як це роблять, хоча б частково, уряди прибалтійських республік, які підтримують, приміром, національні «студентські земляцтва» в Москві, тоді як українцям у цьому було відмовлено); ні про «притягування... членів даної національності, розсіяних по різних кінцях... земної кулі»,²²⁴ як це робить, скажімо, соціалістична Польща

²²³ «В. І. Ленін про Україну», стор. 332.

²²⁴ Там же.

(українець з СРСР навіть нічого не знає, наприклад, про політичне і культурне життя мільйонів трудових українців за кордоном).

Як про далеке й неймовірне минуле дізнаємося про ті часи, коли Пленум ЦК КП(б)У, захищаючи права українських республіканських органів перед зверхцентралізаторськими тенденціями московських установ, приймав такі рішення:

«Доручити Політбюро практично вивчати всі конкретні факти порушення конституції та неправильного проведення її з боку союзних наркоматів та інших центральних установ, поставивши питання про те в ЦК ВКП(б), а також вести дальшу роботу в справі об'єднання в межах УРСР всіх суміжних з нею територій з українською більшістю населення, що входять до Радянського Союзу».²²⁵

Або коли в доповіді на X з'їзді КП(б)У говорилося:

«Ми ставимо своїм завданням і ставимо питання перед ВКП(б) про державне об'єднання України, — у Курщині, в західній частині Вороніжчини і т. д. Це українське населення... не має достатнього обслуговування своїх національних потреб».²²⁶

Або ще ті часи, коли М. Скрипник на XII з'їзді РКП(б) ставив питання про сім мільйонів українців в РРФСР:

«Украинцы в Советском Союзе занимают не только территорию Украинской Советской Социалистической Республики, но размещены и по территории остальных республик, достигая в РСФСР численности свыше 7 млн. человек. Посмотрим, как обслуживаются эти 7 млн. населения... мы имеем... всего 500 школ на украинском языке и затем всего два техникума типа средних учебных заведений, причем существование школ этих на-

²²⁵ «Шляхи розвитку української пролетарської літератури», стор. 350.

²²⁶ «X з'їзд КП(б)У...», стор. 444.

ходиться сейчас под вопросом... Я не думаю, чтобы такой процент удовлетворял культурно-просветительные нужды этого украинского населения и был признан в какой-нибудь мере благополучием. Очевидно, здесь практика наша расходится с нашей теорией. Необходимо по этому вопросу, чтобы наши тезисы воплощались в жизнь надлежащим образом».²²⁷

Тепер, через сорок років, вже не доводиться говорити про школи й технікуми — це «ультранационалістична» мрія. Але хай би уряд УРСР подбав хоча б про те, щоб мільйони українців за межами України, в РРФСР, одержували бодай якусь кількість українських газет, журналів, книг, радіопередач. (Адже росіяни на території УРСР цілком забезпечені пресою і літературою, яка не тільки ввозиться, з Росії, але й широко видається на Україні; так само вони забезпечені й школою, і вищою освітою російською мовою). Покищо не зважаючи на багаторічні домагання Спілки письменників України, справа тут обмежилася тим, що на цілину та в деякі кубанські школи послано невеличкі бібліотеки, зібрані літературами.

Навіть таких ось, приміром, дрібниць уряд України не може поладити: в соціалістичній Польщі та соціалістичній Чехо-Словаччині та невелика кількість українського люду, що там мешкає, видає чимало книжок та періодичних видань українською мовою. Придбати їх можуть українці в усьому світі, а от українець в УРСР — не може. Хоч в УРСР можна передплатити всі інші не-українські видання з Польщі та Чехо-Словаччини. І скільки в цій справі не запитувано відповідні органи УРСР, — нічого не виходить.

Куди вже тут говорити про серйозні справи!

Не додержуючись ленінських принципів національної політики та національного будівництва, не виконуючи своїх власних законів та постанов, прийнятих у двадцяті роки і не скасованих досі, не забезпечуючи повноти національно-культурного життя українського народу і фактичної рівності ук-

²²⁷ «XII съезд РКП(б)...», стор. 522—523.

раїнської культури й мови, занедавши справу національно-культурного будівництва і справді інтернаціоналістського виховання, — уряд Української РСР тим самим не виконує своїх прямих обов'язків перед українським народом, від імени якого діє і коштами якого диспонує, і якому підзвітний; не виконує своїх обов'язків перед світовим комуністичним рухом і майбутнім комуністичним суспільством, в інтересах яких необхідний максимальний розвиток кожної соціалістичної нації, цілковите здоров'я всіх національних членів великої комуністичної сім'ї.

*

Те, про що ми тут сказали, далеко не вичерпує і найголовніших чи найочевидніших проблем і фактів, що стосуються сьогодишнього національного становища України. Але і з цього вже видно, наскільки це становище складне, ненормальне і тяжке, у повному сенсі — драматичне.

І немає нічого дивного і несподіваного — а тільки природне й закономірне — в тому, що все більше людей по всій Україні починають почувати глибоку тривогу за долю своєї нації. Особливо гіркі і часто суперечні рефлексії породжуються у значної частини молоді. Свідченням цього є і численні індивідуальні та колективні листи до різних установ, редакцій тощо; і величезна кількість рукописної, переважно анонімної поезії та публіцистики, що «ходить по руках» (ця масова продукція часто наївна і невправна, але в ній — «крик душі»); і різні літературні вечори та дискусії, так часто заборонювані (скільки вже постанов приймалося партійними інстанціями проти цих вечорів і скільки людей за них покарано!); і той глухий, неясний рух і збудження, що скрізь на Україні відчувається серед української молоді. А посереднім свідченням «неблагополучности» є явне розширення штатів і гарячкова активізація органів КДБ, яким чомусь перепоручено національну політику на Україні.

У 1923 році, на XII з'їзді РКП(б) один із делегатів говорив:

«Неужели же мы будем заставлять чекистов следить за тем, чтобы инородцы изучали русский язык? Ведь за родным языком и за родной школой идет национальное сознание, а за национальным сознанием идет желание знать, куда идет крестьянский рубль».²²⁸

Не знаю, чи стежать зараз чекісти за вивченням російської мови. Але як усердно і з «пристрастієм» стежать вони (а втім не будемо називати романтичним словом «чекіст» жалюгідних сексотів і стукачів) за мовою українською і всім, що з нею зв'язане. Про це багатенько може розповісти кожен, хто до неї причетний. Можна, в разі потреби, списати на цю тему чималенький зошит, бож зворушлива опіка КДБ над справами української культури триває не один рік і обіймає різні форми «роботи». Правда, серед усіх цих форм останнім часом забирає гору одна: зубодробильна — заперетить, пресечь, изолировать...

Кагебістський розгул пробують виправдати обивательськими теревеннями про «український буржуазний націоналізм» (під яким розуміється всяке відхилення від зрусифікованого стандарту). Говорити про загрозу націоналізму з боку нації, яка масово русифікується, — це все одно, що кричати: «таскать вам не перетаскать» на похоронах (пам'ятаєте, в якому контексті вживав ці слова Ленін?).²²⁹ Пригадується і казочка про того добродія, що перший волав: «Ловіть злодія!» Але коли навіть якісь прояви націоналізму з боку якоїсь частини українців справді є, то, поперше, треба розкривати їх конкретно й публічно, а не напускати туману з мильних бульбашок на забавки обивателів; подруге, треба ж подумати, щоб їх, ці прояви націоналізму, породжує на сорок дев'ятому році радянської влади. Може, справді, щось не гаразд у нашому житті, в нашій політиці? Бо ще тільки для найтупішого обивателя кагебісти можуть пускати версії про американські долари, а самі ж вони не можуть у це повірити, бо краще, ніж будь-хто інший, знають, що це не так. Треба хоч трохи

²²⁸ Там же, стор. 438.

²²⁹ *Ленин*, Полное собрание сочинений, 1962, т. 30, стор. 350.

знати і шанувати Леніна, знати його пряму вказівку: про недопустимість формальної постановки питання про націоналізм «вообще», вказівку про два роди націоналізму, про те, що джерело місцевого націоналізму — російський великодержавний шовінізм, і щоб ліквідувати коріння першого, треба боротися з останнім. Треба хоч трохи рахуватися з прямими постановами партійних з'їздів, які спеціально займалися цими питаннями — щоб не було самодіяльного головотяпства і сатрапського іскоренітельства.

«Поскольку пережитки национализма являются своеобразной формой обороны против великорусского шовинизма, решительная борьба с великорусским шовинизмом представляет вернейшее средство для преодоления националистических пережитков».²³⁰

У нас же ніякої боротьби з цим шовінізмом не ведеться, навпаки, він всіляко роздувається і, маскуючись під інтернаціоналізм та комуністичний світогляд, витісняє їх; натомість усякий найелементарніший протест проти нього, проти жорстокого обмолочування національної гідності — зразу ж бдительно фіксується, таврується як буржуазний націоналізм, а потім довго і занудно «викорінюється».

Це «викорінювання» далеко не зводиться до проведення останнім часом арештів, обшуків і допитів, хоч у них воно і знайшло тепер свій найодвертіший і найганебніший вияв.

«Фіскальна» (вираз Леніна) морока останнього часу свідчить перш за все про мізерність політичного глузду її зачинщиків. Кажуть, що ці почтенні чини ламають тепер голову над фатальним питанням: є на Україні підпільна організація націоналістів чи немає (розуміючи під «націоналістами» тих, хто мислить не так, як вони, а тому їм не подобається), — і як таку організацію скомпонувати із заарештованих?

Проблема мітичної організації — це плід цілковитого нерозуміння реальних процесів, плід бюрократично кагебіст-

²³⁰ «XII съезд РКП(б) . . .», стор. 647.

ської відірваності від життя, плід кабінетно-келійного стилю мислення. Це плід професійно озлобленого ігнорування живих національно-культурних потреб українського народу. Це водночас і перебільшення і применшення того, що відбувається.

Перебільшення: тому що ті явища, які так турбують КДБ, — це поодинокі спорадичні ексцеси стихійного порядку, а заарештовані — просто люди, які звернули на себе увагу офіційних чиновників або сексотів своєю *легалною* діяльністю, але за якими зовсім не стоїть якийсь другий конспіративний план.

Пременшення: тому що йдеться не про якусь організацію чи групу осіб, а про щось незмірно більше і глибше — про стихійні і різноманітні, всюди самі собою виникаючі процеси «самозахисту» нації перед лицем очевидної перспективи зникнення із сім'ї людства.

Ф. Енгельс не раз говорив про «неминучість боротьби кожної нації за своє національне існування»,²³¹ про те, що коли виникає загроза національному існуванню, то «боротьба за відновлення національного буття поглинає всі сили».²³²

Це постійне самовідновлення, самозбереження, самозахист — могутній колективний інстинкт народу, непозбуття позасвідоме, природна сила, як інстинкт самозбереження всякого організму.

Ось ці сили національного існування і пробиваються стихійно і непередбачено всюди, ставлячи незбагненні загадки тупооким стратегам єдинообразія і перекидаючи всі історіософські предначертання щедрінських градоначальників.

Сили ці незглибимі й невичерпні, допильнувати й контролювати їх неможливо ні при якій техніці політичного стеження.

І це не тільки етнографічна сила. Скрізь і всюди щодалі зростає соціалістична національна свідомість українця. Во-

²³¹ Лист Ф. Енгельса до А. Бебеля від 16 грудня 1879 року, кн. Маркс, Енгельс, «Избранные письма», стор 334—335.

²³² Лист Ф. Енгельса до К. Маркса від 15 серпня 1870, там же, стор. 242.

на невіддільна від людського самопізнання. Вона і далі пробу-джуватиметься і зростатиме під дією могутніх чинників. В міру господарського і суспільного розвитку й прогресу демократизується соціальне життя і на цьому ґрунті підноситься людська гідність і самоусвідомлення. Кристалізуються громадські поняття і почуття, всюди випростовується людина. Зростає освіченість і культурність українського населення, за чим неминуче йде більше чи менше свідоме бажання визначити себе в світі. Поліпшується матеріяльне становище українського села, яке тепер дає більше молоді, не прибитої злиднями і не затурканої, а свіжої, сильної і гордої, готової відстоювати своє національне лице. (Подивіться, наприклад, на теперішніх випускників сільських шкіл, що поступають до вузів, і порівняйте їх з тими, які були десять років тому). Все значніша частина міської молоді (є вона і в вузах, і в школах, і на заводах) подається в моральні і духовні шукання, бо відчуває, що її в чомусь обдурили і щось святе від неї приховали. (Пам'ятаєте, як Костомаров висловив своє перше враження від поезії Шевченка: «Я побачив, що муза Шевченка роздирає завісу народного життя, і страшно, і солодко, і боляче, і цікаво було зазирнути туди... Тарасова муза прорвала якийсь підземний заклеп, вже кілька віків замкнений багатьма замками, запечатаний багатьма печатями, засипаний землею, навмисне зораною і засіяною, щоб заховати від нащадків навіть згадку про місце, де знаходиться підземна пороженча»²³³). Тисяччу різних доріг ця молодь приходить до відчуття України.

Ця соціалістична національна свідомість, ця впевненість у своєму праві й обов'язку відповідати перед людством за свою соціалістичну націю, це бажання бачити соціалістичну Україну реально існуючою і справді рівною серед соціалістичних країн, бачити її як національну реальність, а не як адміністративно-географічну приповідку та бюрократичну притичину — підсилюються і рядом генеральних факторів світової

²³³ М. І. Костомаров, Із статті: Спогади про двох малярів, кн. «Світова велич Шевченка», Київ, 1964, т. 1, стор. 101—102.

історії та світового комуністичного руху. Досить назвати історичний досвід бурхливого розквіту соціалістичних націй Європи, піднесення і оздоровлення їхнього національного самопочуття — та елементарне порівняння, що напрошується саме собою, становища України з їхнім становищем; крах убогого уявлення про безнаціональність, безнаціональну однозначність комуністичного суспільства — під тиском реальної історичної дійсності, реальної історично-національної багатолітності комунізму; все ширше й зацікавленіше ознайомлення радянського читача з живою всесвітньою комуністичною теорією, з теоретичними працями, з ідеями марксистів-ленінців у всьому світі, які виявляються набагато глибшими, людянішими і привабливішими, ніж сьогоднішня наша газетна жуйка; нарешті, піднесення національних рухів і національних цінностей у всьому світі, в тому числі і в Європі. Недавно «Правда» справедливо писала про те, що значення національного фактору зросло навіть у найрозвиненіших промислово країнах; наші газети схвально цитували тверезі слова де-Голля, що так аргументував проти плянів «об'єднання Європи»:

«Об'єднана Європа через відсутність рушійних сил, якими є суверенітет народів і відповідальність держав, була б автоматично підкорена заокеанському покровителю. Тоді залишилися б, звичайно, французькі робітники, селяни, інженери, професори, службовці, депутати, міністри, але не було б більше Франції... Найвищий інтерес людського роду велить, щоб кожна нація сама несла за себе відповідальність, була захищена від усяких посягань, діставала б допомогу в своєму розвитку, не обумовлену підкоренням».²³⁴

Але найдивовижніший факт навела несподівано «Літературна Україна» (минулого року про це писалось і в «За рубежом»): валлійська мова, яка вважалася вимираючою і якою

²³⁴ Виступ де-Голля по радіо і телебаченню, «Радянська Україна», 29 квітня 1965.

1921 року в Британії говорило 930 тисяч, тепер стає державною мовою Велзу, оскільки нею говорять вже три мільйони!²³⁵

У всьому світі нації не відмирають, а навпаки — розвиваються і набирають сили, щоб найбільше дати людству, щоб найбільше внести у вироблення загальнолюдських цінностей. І особливо — соціалістичні нації.

І українська нація не стане відщепенцем роду людського.

Вже не раз і не два в історії українське питання оголошували неіснуючим, а українську націю — вигаданою (незмінно приплітаючи сюди марки, шилінги, франки, долари і т. п.). Свого часу навіть Сталін висміював таку «історіософію», зроджену в бездонних моральних смутах отечественного града Глупова:

«Здесь я имею записку о том, что мы, коммунисты, будто бы насаждаем белорусскую национальность искусственно. Это неверно, потому что существует белорусская национальность, у которой имеется свой язык, отличный от русского, в виду чего поднять культуру белорусского народа можно лишь на родном его языке. Такие же речи раздавались лет пять тому назад об Украине, об украинской национальности. А недавно еще говорилось, что украинская республика и украинская национальность — выдумка немцев. Между тем ясно, что украинская национальность существует, и развитие ее культуры составляет обязанность коммунистов. Нельзя идти против истории».²³⁶

Потім він забув своє власне застереження і почав нищити українську націю. І що ж? Кілька мільйонів українців винищив, але нації не знищив. І ніхто, і ніяк не знищить.

«Нельзя идти против истории» — ні з кальоним железом, ні з шовковою вуздечкою «двомовности». Дарма йти про-

²³⁵ Нарешті — визнання, «Літературна Україна», 30 листопада 1965.

²³⁶ «X съезд РКП(б) . . .», стор. 213.

ти живого життя, — навіть з армією фіскалів і стукачів, — з ними прийдеш хто зна куди, але напевно не до комунізму.

В комунізм не можна гратися: його треба або проводити в життя, або зрадити в ім'я «неделимой» казарми.

Поміркуймо спокійно: які с перспективи в нинішньої національної політики і які переваги вона дає? Чи ці переваги, якщо вони справді є, такі значні, що компенсують оті катастрофічні втрати, про які говорилось вище, чи виплачується ними відступ від марксизму-ленінізму?

Судячи з деяких туманних офіційних приповідок, нинішня політика денационалізації та русифікації, «приведения к одному знаменателю» зв'язана перш за все з необхідністю, мовляв, високого ступеня централізації для забезпечення надзвичайних масштабів будівництва та високих темпів економічного розвитку. Можливо, що декому так і здається, що зверх-централізація здається зручнішою, ефективнішою і т. д.

Але, поперше, не все те справді корисніше, що здається зручнішим. Ще на XII з'їзді РКП(б) застерігалось:

«Наши центральные органы начинают смотреть на управление всей страной с точки зрения их канцелярских удобств. Конечно, неудобно управлять двадцатью республиками, а вот если бы это было все одно, если бы, нажав на одну кнопку, можно было управлять всей страной, — это было бы удобно. С точки зрения ведомственной, конечно, это было бы легче, удобнее, приятнее. Если бы я рассказал вам историю борьбы, которую приходится республикам вести с нашим центральным аппаратом, это была бы история борьбы за их существование».²³⁷

Чи не перемагає тепер «точка зрения ведомственная»? «Легче, удобнее, приятнее» — для «центральных інстанцій». А звідси й ілюзія — ніби корисніше для справи.

Подруге, точка зору господарської доцільності ніколи для марксистів-ленінців не була єдиною чи єдино вирішаль-

²³⁷ «XII съезд РКП(б) ...», стор. 522.

ною в такій складній і різносторонній справі, як будівництво нового суспільства і зокрема національного будівництва. Ще в співдоповіді з національного питання на X з'їзді РКП(б) відзначалася хибність і небезпека «економізму» в національній політиці.

«У нас очень многие товарищи, воображавшие себя марксистски мыслящими, говорят: „Перед нами стоит вопрос, к которому нужно подходить с экономической точки зрения, с точки зрения выгоды более высоких экономических форм”». ²³⁹

Ця точка зору вела прямісінько до того, що Ленін назвав «империалистическими отношениями» к «нашим собственным инородцам». А тому партія відкинула її в ім'я господарськи «невигідного», але для національної справедливості в комунізмі потрібного, життєво-необхідного національного будівництва в республіках («вигідніше» було розвивати промисловість в «центрах», а розвивали і «на окраинах», «вигідніше» було обходитися російськими кадрами, а готували місцеві, економічно «вигіднішою» була російська мова, книгодрукування, преса, освіта і т. д. російською мовою, а розвивали всі національні мови і т. д., бо в будівництві нового, комуністичного суспільства господарський момент — тільки один із багатьох.

Ось це і варто завжди пам'ятати: чисто економічний підхід, вузькогосподарські вигоди (вигоди з точки зору «центру») в національній політиці ведуть прямісінько до імперіалізму й великодержавництва, від чого застерігав Ленін.

Потретьє, чи справжні, чи не уявні ті економічні переваги, які дає зверхцентралізація, фактичне позбавлення республік економічної суверенності і зв'язана з цим політика інтенсивної русифікації? Чи не більший економічний ефект дала б і чи не краще сприяла б рішучій перевазі в економічному змаганні з капіталізмом політика широкої економічно-господарської ініціативи та самодіяльності республік, політика найактивнішої мобілізації місцевих резерв, політика здорового соціально-економічного змагання самобутніх республік (на

²³⁹ «X съезд РКП(б) ...», стор. 194.

відміну від теперішньої зрівнялівки й обезлички), політика опертя на широке самоуправління й суспільну та господарську самодіяльність мас, опертя на величезне духовне піднесення, яке було б безумовно викликане активізацією національно-культурного життя.

«Демократичний централізм не тільки не виключає місцевого самоврядування з автономією областей, які відзначаються особливими господарськими й побутовими умовами, особливим національним складом населення і т. п., а, навпаки, необхідно вимагає і того, і другого. У нас змішують постійно централізм з сваволею і бюрократизмом. Історія Росії, природно, повинна була породити таке змішання, але воно лишається все ж таки безумовно недозволеним для марксиста».²³⁹

А втім, не нам про це думати, «если думают вожди». Хоч важко догадатися, в чому був би уражений їхній вождівський авторитет та загрожені їхні вождівські прерогативи, якби ці питання зробити, скажімо, предметом публічної дискусії, всенародного обговорення.

Є ще одне міркування на користь теперішньої національної (денаціоналізаторської) політики, міркування, яке вголос не висловлюється, але вгадується за словами й діями багатьох бюрократів. Мовляв, доки існує багатонаціональність, доти й бійся всіляких сепаратизмів та націоналізмів, а якби швидше перемішати нації та зробити одноязычну бурду, то настав би цілковитий спокій. На це, якби така точка зору була висловлена вголос, треба було б відповісти: поперше, хоч би як інтенсивно провадилася денаціоналізація й русифікація, але «роботі» тут ще й кінця-краю не видно. Навіть найбільший прихильник і теоретик асиміляції Карл Кавтський був змушений визнати, що неможливо або просто важко цілком асимілювати народ, який уже встиг витворити свою писемність і національну культуру,²⁴⁰ так що покладатися на

²³⁹ «В. І. Ленін про Україну», стор. 328.

²⁴⁰ Див. К. Кавтський, *Визволення націй*, Київ, 1918, стор. 30.

ті результати, яких і в найдальшій історичній перспективі ще не побачиш, діло хистке; подруге, саме така політика денационалізації та русифікації і викликає все ширше невдоволення, — реальне невдоволення при уявних «успіхах», — в той час, як політика стимулювання національного розвитку привела б до такого становища, при якому серйозних підстав для невдоволення не було б. Так що ж краще? — горобець у небі чи журавель у руках?

Нарешті, є ще третє міркування, споріднене з вищезазначеним, але, на відміну від нього, легальне і широко використовуване в нашій пресі та пропаганді. Йдеться про аргументацію, так би мовити, воєнно-патріотичного порядку. Мовляв, перед загрозою загострення міжнародного становища та воєнних провокацій з боку імперіалізму нам необхідно посилити воєнно-патріотичне виховання, особливо виховання в душі «єдиного отечества» і в душі своєрідної ідеалізації «отечественной истории», в рангу якої модернізується історія Російської імперії, російського царизму.²⁴¹ На це слід сказати, що справжнє виховання комуністичного патріотизму, патріотичного почуття комуністичної співдружності народів може ґрунтуватися тільки на ґрунті комуністичного національного патріотизму, на відчутті, що твоя нація неповторна і повносуцна серед усіх інших,* кожна з яких так само повноправна і повносуцна, — тобто, може ґрунтуватися тільки на почутті комуністичної родини, а не єдності з смислі однозначності. І це «чуття єдиної родини» ми повинні виводити тільки зі свого комуністичного світогляду і своєї комуністичної практики, а не з фальшивої і гнилої основи царського «общего отечества».

Важко говорити про те, які ще міркування стали підставою для теперішньої національної політики. Важко, бо, як ми вже констатували, ця політика не хоче виступити публічно і прилюдно своєю власною істотою, а ховається в загальники і закодовані формули. Основний її принцип — ні в якому разі не називати речі своїми іменами. Де вже тут говорити про відкрите і чесне обговорювання питань, які сто-

²⁴¹ Див. Сатаров, стор. 3—12.

суються того, що для мільйонів людей найсвятіше і найдорожче — їхньої Батьківщини, їхньої національної спадщини. Ми вже бачили, чим скінчилися спроби поговорити на ці теми... Як зворушливо лаконічно роз'яснив Хрущов одному «ходакові» з України: «Этот вопрос не трогайте: сломаете спину».

Або як тепер по-смердяковському підхихикують всілякі «господа ташкентцы» на адресу Світличного та інших заарештованих: «Ишь, Болгарией быть захотелось! Мы эту блажь вышибем!»

«Вышибать» ні в кого не вчитися... Тільки, як же все таки тоді бути з елементарними поняттями про комуністичну громадянськість? Як бути з заповідями В. І. Леніна?

«В. И. Ленин завещал нам в своих последних работах воспитание как можно большего числа таких людей, „за которых можно ручаться, что они ни слова не возьмут на веру, ни слова не возьмут против совести“, чтобы они „не побоялись признаться ни в какой трудности и не побоялись никакой борьбы для достижения серьезно поставленной себе цели“, великой цели построения истинно человеческого общества — коммунизма».²⁴²

Декому «зручніше» було б замість таких людей мати холуїв, а задля приведення до такого ідилічного стану так і кортить чесність, совість і принциповість «вышибать» з людей державним кулаком та карцером.

То що ж: будете і на п'ятдесятому, і на сімдесят п'ятому, і на сотому році радянської влади знімати з роботи людей за літературні вечори; підсовувати потаємні магнетофони туди, де збираються товариські компанії; розганяти публічні дискусії за допомогою роти КДБ і самбістів; арештовувати за читання книжок; komponувати в застінках КДБ «націоналістичні організації», вилучати з приватного користуван-

²⁴² А. Румянцев, О партийности творческого труда советской интеллигенции, «Правда», 9 сентября 1965.

ня друкарські машинки; перевіряти й «проріджувати» особисті бібліотеки будівників комунізму; «тягати» по інстанціях; «ломать хребты», оббріхувати, тероризувати, творити все те, що творите зараз і що так кваліфікував В. І. Ленін:

«... Підле цькування за „сепаратизм“, цькування людей, які не можуть захищатися, є край безсоромности...»²¹³

Що ж, тупої поліційної сили для цього може б і вистачило. Але чи не завело б це справу комунізму в сліпий кут? Чи не було б це надто паскудним обманюванням його світлих ідеалів — перед очима всього людства?

Сьогоднішній день — не останній день світової історії. Рано чи пізніше все стає на своє місце. І як не завтра, то післязавтра нам самим доведеться гірко розплачуватися за кожну несправедливість і кожен прорахунок, допущений сьогодні, за кожне замовчування і кожен обман, за кожну спробу «перехитрити» природу, історію, народ...

І в цій справі, в національній справі, рано чи пізно, а доведеться повернутися до правди, доведеться повернутися до Леніна, до ленінського благородства і ленінського почуття справедливості: до ленінської національної політики.

Нічого вигадувати і мудрувати тут немає потреби: ця політика була достатньою і в головних своїх засадах, і в усій широчині практичного підходу. Вона була точно сформульована в передсмертних записках Леніна, в постановах партійних з'їздів. Основне в ній: ліквідація фактичної нерівності чи фактичного відставання менших націй у різних сферах матеріального і духовного життя, поступка більшої нації меншим; недопущення будь-яких переваг однієї нації, однієї мови й культури над іншими в межах СРСР; додержання суверенності республік і недопущення централізаторського ущемлення, під будь-якими «благовидними пропозиціями», цієї суверенності; максимальний національно-культурний розвиток усіх республік на ґрунті національних мов, культур, традицій; послідовна боротьба проти російського великодержавного шовінізму як головної небезпеки для комунізму і інтернаціона-

²¹³ «В. І. Ленін про Україну», стор. 298.

лізму; виховання комуністичної національної самосвідомості в усіх націй і на цьому ґрунті — справді інтернаціоналістське виховання в дусі братерства і взаємодопомоги.

А відповідні щодо України практичні заходи були свого часу досконально розроблені в постановах КП(б)У та Уряду Української РСР. Треба тільки підняти їх із сталінсько-хрущовського наплюїзму і забуття, показати їх народові і спільними силами взятися за їхнє виконання.

При цьому дуже легко (і вкрай необхідно) уникнути того елементу адміністрування і примусовості та кампанійщини, який багатьох (і це зрозуміло) відстрашує в самому слові «українізація». Примусова, офіційна українізація згори була б тільки компромітацією української культури й мови, особливо коли незрозуміло, кому і навіщо вона потрібна, а її на практиці могли б поставити саме так — безглуздо й антипатично.

Коли я наводив приклади ³ «непомітного» русифікаторського насильства, то робив це зовсім не для того, щоб запропонувати замінити його насильством українізаторським. Зовсім ні, я говорив це для того, щоб показати тим, хто цього не бачить, що у нас є русифікаторське насильство і що «добровільність» русифікації — тільки видима, «кажущаяся». Цьому русифікаторському насильству я пропоную протиставити одне: *свободу* — свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення. Але перше й останнє — свобода обговорення, дискусії, суперечки. Чому так панічно боїться цього теперішнього національна політика? Звідки такий переляк перед людським словом і така інквізиторська лють на нього? Чому так ганебно тікають офіційні представники з тих вечорів і дискусій, де зненацька зринає національне питання, чому забороняють, зривають, затикають рота — замість того, щоб прийти роз'яснити справу, перемогти в чесній дискусії, переконати в одвертій розмові? Чому з студентами університету не дискутують, а викликають поодинці, товчуть у кабінетах, виключають, тероризують і т. д.?

Давайте чесно і відкрито обговоримо всі аспекти національної справи. Від цього буде тільки користь. Хай будуть висловлені всі точки зору. Немає жодного сумніву, що силою логіки й аргументації, силою правди й совісті, силою людської порядності й турботою про загальне благо переможе та точка зору, яка виражає справді комуністичне розуміння інтернаціоналізму: недопустимість будь-якої несправедливості до будь-якої нації світу в ім'я будь-яких розрахунків, переваг і «необхідностей»; загальна відповідальність людської сім'ї за повносуцність кожного свого члена — кожної нації в світі; безмежний, чи не обмежуваний в часі й зусиллях, найсвітліший розвиток кожної нації в ім'я вселюдства, в ім'я комунізму; взаємодіяння і братерство в ім'я зростання і самоутвердження кожного, а не в ім'я старшинства, поглинання й однозначності.

Тоді стане зрозумілим і очевидним, що починати треба з найголовнішого, з популяризації тих ідей Леніна, ідей марксизму-ленінізму та світового комунізму, які тепер замовчуються, обходяться або фальсифікуються; з виховання комуністичного національного самопізнання й самосвідомості, комуністичного розуміння інтернаціоналізму й переборення психологічної інерції шовінізму, великодержавництва, національного ліквідаторства й хамства, бюрократичної шаблонізації. Така національно-освітня й виховна робота створила б духовні й психологічні передумови для всіх інших заходів у піднесенні національно-державного і національно-культурного життя Радянської України, а ці останні, набравши реального змісту й живого багатства, ідейної привабливості і надихаючої сили для мільйонів українців, у свою чергу стали б величними важелями комуністичного будівництва, допомогли б пробудити й мобілізувати недобачувані тепер сили й резерви, помножили б внесок України в загальні зусилля народів СРСР, народів усього соціалістичного табору.

Тоді Радянська Україна справді стане неповторною перлиною багатого соціалістичного світу, тоді вона справді дасть людству те, на що вона здатна.

Тоді не треба буде стежити за кожним українським словом, кожною українською душею, не треба буде витратити колосальні суми й кошти на пильнування, «пресечения», «искоренения» . . .

І не доведеться запаковувати в кадебістські «ізолятори» людей, вся «вина» яких у тім, що вони люблять Україну синівською любов'ю і тривожаться її долею, людей, які мають право сказати про себе словами Шевченка:

Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» друкується без жодних змін і скорочень, за винятком того, що вона відредагована за «Українським правописом» 1928 року.

З М І С Т

Передмова	5
Лист Шелестові Ю. П. і Щербицькому В. В.	21
ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ?	29
I. Можливість помилок і припустимість критики в національній справі	43
II. Важливість і місце національного питання	48
III. Сили, що підготували ревізію ленінської національної політики	55
IV. Майбутнє націй: нації за комунізму	63
V. Національне почуття, національна свідомість, національні обов'язки	75
VI. Про соціалістичні республіки та форми їхнього співробітництва	80
VII. Пугало «українського буржуазного націоналізму» і реальність російського великодержавного шовінізму як головної небезпеки в національному будівництві СРСР	84
VIII. Рівність фактична і рівність формальна	146
IX. Українізація та її розгром	160
X. Русифікація і механізм русифікації	168
XI. Русифікація інших народів та денаціоналізація суперечать інтересам самого російського народу	205
XII. Розрив між теорією і практикою; плутання слідів завідомо фальшивою фразеологією	211
XIII. Національне питання є разом з тим і питання соціальне, питання всесвітньоісторичне	237
XIV. Уряд УРСР як речник національної цілості; його відповідальність за націю	242

